

Петро ГАВРИШ

**БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ
(МІСТО ГЕЛОН):
РЕАЛІЇ І МІФИ**

Петро ГАВРИШ

**БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ (МІСТО ГЕΛΟΝ):
РЕАЛІЇ І МІФИ**

Історико-археологічне дослідження

Полтава
ТОВ «АСМЬ»
2016

Petro HAVRYSH

**BILSK SETTLEMENT (CITY GELÓN):
REALITIES AND MYTHS**

Historical and Archaeological Research

Poltava
«ASMI»
2016

УДК 902/904-047.37(477.53)
ББК 63.4 (4)УКР-ШОЛ
Г12

Гавриш Петро Якимович

**Г12 Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи [Текст] =
Bilsk settlement (city Gelon): Realities and Myths: історико-
археологічне дослідження / П.Я. Гавриш. – Полтава: ТОВ
«АСМІ», 2016. – 239 с.: іл.**

ISBN 978-966-182-426-2

Досліджено Більське городище – відому археологічну пам'ятку VIII-III ст. до н. е. Проаналізовано археологічні джерела, що дають вагомі підстави для ототожнення Більського городища з містом-полісом Гелоном, про яке у V ст. до н. е. розповів Геродот Галікарнассі.

За результатами польових досліджень детально описано топографічні умови, планування і розміри оборонних споруд, культурні нашарування та інші об'єкти. Вперше докладно розглянуто ближню округу городища-гіганта.

Проділено увагу історії виникнення пам'ятки. Роз'яснено міфи про Більське городище, показано його унікальність і культурно-історичне значення.

Для археологів, істориків, просвітянців, всіх шанувальників давньої історії України.

УДК 902/904-047.37(477.53)

ББК 63.4 (4)Укр-ШОЛ

ISBN 978-966-182-426-2

© Гавриш П.Я., 2016
© ТОВ «АСМІ», 2016

UDC 902/904-047.37(477.53)
BBC 63.4 (4УКР-ШНОЛ)
H12

Havrysh Petro

**H12 Bilsk settlement (city Gelon): Realities and Myths [Text] =
Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи: Historical
and Archaeological Research / P. Havrysh. – Poltava: «ASMI»,
2016. – 239, p.: il.**

ISBN 978-966-182-426-2

In the focus of this research is the world famous archaeological site of the early Iron Age (VIII-III centuries B.C.), Bilsk settlement, located on the border of Poltava and Sumy regions, Ukraine. Author analyses archaeological sources, those give us sound reasons for identification Bilsk settlement with the legendary Gelon city, the "father of history" Herodotus Halikarnasset said about in the V century B.C.

According to the results of archaeological fieldwork the detailed topographical conditions, cultural layers, planning and the size of defense installations and other facilities. For the first time the near-rural district Bilsk giant mound and there are settlements are included in the research.

Much attention is paid to the study of the history of this unique archeological complex. Some myths about Bilsk settlement, raised in the twentieth century are overturned. It is shown Bilsk unique cultural and historical significance for the investigating the ancient past of Ukraine.

This book would be helpful for archaeologists, historians, ethnographers, teachers, all are interested in of ancient history of Ukraine.

**UDK 902/904-047.37(477.53)
BBC 63.4 (4УКР-ШНОЛ)**

ISBN 978-966-182-426-2

© Havrysh P., 2016
© «ASMI», 2016

ЗМІСТ

Вступ	6
Перший розділ. ЗАХІДНЕ ГОРОДИЩЕ	11
Другий розділ. СХІДНЕ ГОРОДИЩЕ	43
Третій розділ. ВЕЛИКЕ ГОРОДИЩЕ	61
Четвертий розділ. МІФІЧНЕ "КУЗЕМІНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ"	89
П'ятий розділ. УНІКАЛЬНІСТЬ РОЗМІРІВ БЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА	129
Шостий розділ. БЛИЖНЯ ОКРУГА БЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА-ГІГАНТА.....	147
Висновки	200
Джерела і література	212

ВСТУП

Мені пощастило народитися і вперше побачити цей прекрасний світ на легендарній землі – в селі Більську на Полтавщині. Звичайно, спочатку я цього не розумів, лише у старших класах середньої школи дізнався із районної газети, що на місці мого рідного села понад дві тисячі років тому існувало загадкове прадавнє місто Гелон.

Автор книги. 2004 рік

І досі пам'ятається враження з дитячих років, коли я уперше побачив величезні земляні вали. Якось мої батьки їхали провідати родичів на хуторі Зезекали (нині зниклому) за кілька кілометрів від Більська. Для мене це була перша далека подорож за межі села. При спуску з крутої гори в урочищі Маяк у долину Сухой Груні я побачив насипи землі, що з обох боків височіли біля польової дороги. Мені сказали, що це вали, їх колись давно насипали люди. Не пам'ятаю деталей розмови з батьком і мамою, та запам'ятався

страх від високої кручі зовсім поруч дороги та враження від побаченого. Але одночасно пробудилася незгасима цікавість до древніх валів, яка і на схилі літ змушує прискорено битися серце у грудях.

Удруге я зустрівся з древніми валами однієї пізньої осені (теж іще дошколяриком), коли пішов із дідом Олексієм у ліс по гриби. Пізніше я здогадався, що ми були у Чорному лісі, який на північний захід від

села. Дорого туди (близько трьох кілометрів) здалася мені надзвичайно довгою. Моєму подиву не було меж, коли знову побачив земляний вал у лісовій хащі далеко на протилежному боці села. "Що ж це було?" – запитав я діда. Той жартома відповів, що ці вали тягнуться від Більська аж до Москви. Я вже знав, що Москва – столиця нашої країни і вона знаходиться дуже-дуже далеко від нас. Така довжина земляного валу мене надзвичайно вразила, і про себе я вирішив: як виступу, то піду валами аж до Москви.

Особливо підіграло мою цікавість до древніх валів ще одне особисте відкриття. Я вчився у п'ятому класі і дуже любив читати різні книжки з історії. Випадково у шкільній бібліотеці я побачив велику товсту книжку, де було написано про більські вали і навіть вміщувалася картинка з планом Більського городища. Я не міг тоді навіть уявити, що у книжці, виданій самою (!) Академією наук України (а це були "Нариси стародавньої історії Української РСР", Київ, 1959), описують те, поруч із чим я живу і бачу мало не щодня. Відтоді я почав збирати будь-яку інформацію про Більське городище, але мені у ті часи була доступна інформація майже виключно із місцевої преси.

Незрівнянно більше я дізнався про Більське городище, коли став навчатися на історичному факультеті Харківського державного університету. Туди мене привела та ж непоборна цікавість до Більського городища. Особливо я збагатив свої знання, коли виконував першу курсову роботу під керівництвом професора Бориса Шрамка, який здійснював археологічні розкопки в Більському городищі. Далі була перша археологічна практика, роки роботи в Скіфо-слов'янській експедиції Харківського університету, самостійні польові дослідження, науково-творча робота. І чим більше я дізнавався про Більське городище, тим гостріше поставало те питання з далекого дитинства: "Що ж це було?"

Коли після студентської лави настала пора остаточно вибирати свою стежку в житті, я без вагань і рішуче вирішив присвятити себе розкриттю таємниць загадкового Більського городища. Доля у цьому мені сирила. За рекомендацією мого наставника, професора Бориса Шрамка, мене прийняли на роботу в колектив історичного факультету Полтавського педагогічного інституту, де працюю дотепер. За понад три десятиліття науково-педагогічної роботи мені вдалося реалізувати чимало своїх задумів, майже всі вони стосуються Більського городища – легендарного міста-поліса Гелона.

Оповідання "батька" європейської історичної науки Герюдота Галікарнасида V століття до н. е. про Гелон стало моїм мавком у спро-

бах розгадати таємницю цього міста і відшукати його археологічні рештки. Ось що написав Геродот:

"108. Щодо будівні, то це велике і численне плем'я, і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся. В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його захисної стіни має завдовжки тридцять стадій, а стіна висока і дерев'яна. І житла в них дерев'яні, а також і святилища. Є там святилища еллінських богів, обладнані по-еллінському, із статуями і жертовниками і з унутрішніми дерев'яними храмами. У кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють. А гелони – це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будинами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами.

109. А будіни користуються не тією мовою, що гелони, і спосіб життя у них інший, бо будіни – тубільці, кочовики, і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя, і є в них сади, і вони не схожі на будінів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся. Елліни називають також будінів гелонами, але це неправильно. Їхня країна вся вкрита різноманітним лісом, а в найбільшій гущавині лісу є велике і повноводне озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видр та бобрів і ще інших звірів із квадратними мордами. З їхніх шкур шийють собі зимовий одяг, а їхні ядериця корисні для лікування маткових хвороб".

Ці безсмертні рядки і творчі здобутки археологів-дослідників Більського городища кількох поколінь надихали мене до написання книги "Загадка стародавнього Гелона" (Полтава: Дивосвіт, 2010), а також і цього дослідження.

Не можу не згадати добрим словом своїх земляків-більчан за їхню підтримку і побажання написати книгу про Більське городище "для народу". Я дуже вдячний трудовому колективу СТОВ "Скіф" і особливо його директору Олексію Васильовичу Бовдиру за благодійну допомогу у моїй науково-творчій роботі.

Назва Більського городища походить від назви давнього козацького села Більська на межі сучасної Полтавщини і Сумщини. Більшість території поселення-гіганта знаходиться у межах Полтавської області, приблизно шоста його частина – Сумської області. Географічно Більське городище розташоване на правобережжі середньої течії річки Ворскли на високому плато, від підніжжя якого беруть початок маленькі річки, що відносяться до сточища Псла. Таким чином,

можна вважати цю місцевість східним краєм межиріччя Ворскли і Псла, якщо біляти точно – його невеличкої притоки Груні (давні назви: Грунь-Шилівська або Грунь-Черкес).

Ця дійсно грандіозна археологічна пам'ятка стала широко відомою з другої половини XIX століття, а після масштабних розкопок у другій половині XX і на початку XXI століття признана вченим світом як видатне і найбільше за площею укріплене поселення раннього залізного віку Європи. Більське городище складається з трьох частин: Західного, Східного і об'єднувального Великого городища. У культурних шаруваннях пам'ятки і довколишніх поселеннях та могилах збереглися багатющі історичні скарби – артефакти як місцевого, так і давньогрецького походження.

1930 року український учений Вадим Щербаківський (1876-1957) уперше запропонував науковому загалу гіпотезу ототожнення Більського городища з легендарним геродотовим Гелонам. Гіпотеза поступово набувала прихильників. Особливо в цьому плані виділяються заслуги відомого українського археолога Бориса Шрамка (1921-2012). Мною у вже згаданій книзі було запропоновано своє бачення доказів ідентичності Гелона і Більського городища. Нині багато українських і європейських учених згодні з ототожненням Більського городища з містом Гелонам Геродота. Але, звичайно, є й ті, що висловлюють сумніви або це категорично заперечують. Найкращою відповіддю скептикам і опонентам є докладний опис Більського городища, презентація його археологічної унікальності. Маючи повну увагу про цю пам'ятку, можна вже предметно розмірковувати, наскільки обґрунтовано вона претендує називатися містом Гелонам. Звичайно, на увазі маєтись неупереджено налаштований читач.

Приступаючи до роботи над цією книгою, довелося вирішувати проблему її форми і стилю, щоб вони привернула увагу широкого кола читачів. Не секрет, що іноді спеціальні археологічні видання важко сприймати навіть фахівцям, щоб виникнути і зрозуміти суть там викладеного. Деякі автори мало піклуються про свій стиль і елементарну грамотність, таке висловлюється так, як вони звикли у колі своїх колег – своєрідним фаховим "сленгом". Пересічному читачеві зрозуміти зміст таким чином викладеного дослідження доволі складно.

Ще за часів Геродота була відома істина: "Важливо не тільки те, що пише історик, але й те, як він це робить". На жаль, сучасні вчені не завжди згадують про неї і недостатньо популяризують досягнення української археологічної науки. Зважаючи на ці обставини, я вирішив відмовитися від традиційного академічного стилю і структури сучасної наукової монографії, максимально уникаючи рис-

них посилань на джерела (хоча у принципових питаннях без цього не обійтися), прізвищ науковців, вживання специфічних термінів, зрозумілих, практично, лише фахівцям-археологам, але у жодному випадку не відступати від наукового змісту. Мій вибір свідомо зроблено на користь науково-популярного формату книги. Звичайно, в очах фахівців-археологів вона від цього втрачає свою наукову оригінальність і доказовість, але все-таки кожен автор хоче, щоб у нього було якомога більше читачів. У часи тотального "інформаційного потопу" та Інтернету це зовсім не просто. Якраз бажання повернути до своєї книги побільше звичайних читачів – щирих шанувальників давньої історії, а не лише увагу доволі обмеженого кола вузькофахових істориків та археологів, визначило "обличчя" видання. Упевненості у правильності вибору додає думка геніального англійського природознавця Чарльза Дарвіна, висловлена на схилі літ у його "Автобіографії": "Я іноді думаю, що загальні і популярні публікації так само важливі для прогресу істини, як і оригінальні праці". Сподіваюся, що так буде і з пропонованою читачеві цією книгою.

Загальний вигляд на Більське городище і на село Більськ з висоти пташиного лету від заходу сонця. Сучасне фото

Перший розділ
ЗАХІДНЕ ГОРОДИЩЕ

⇒ **ТОПОГРАФІЯ ЗАХІДНОГО ГОРОДИЩА** ◀

Західне Більське городище виникло першим із комплексу городищ довкола сучасного села Більськ на місці поселення другої половини VIII – VII століть до н. е. Перші оборонні споруди довкола нього з'явилися десь у середині VII століття до н. е. Городище знаходиться на одній із підвищених відкритих ділянок правого корінного берега нині пересохлої маленької річки Сухої Груні. Воно розмістилося майже на вістрі своєрідного трикутника, утвореного долинами Сухої Груні та її правої притоки Тарапуньки. Невеличка річка Суха Грунь, що поблизу Більського городища нині практично вже не існує, була домінантою в топографічному розташуванні першого Більського поселення. На дні заплави Сухої Груні абсолютна висота над рівнем моря дорівнює 119–121 метр. Її доволі високий правий корінний берег зі стрімкими в окремих місцях схилами, як і інші важливі чинники, відіграли ключову роль у виборі стародавніми хліборобами місця для будівництва свого укріпленого поселення.

У місцевості, де колись зливалися води Сухої Груні й Тарапуньки, знаходиться досить великий, трикутної форми мисовидний виступ. На цьому, приблизно за один кілометр на північний схід від краю стрілки, і виникло перше велике укріплене поселення раннього залізного віку в межиріччі Ворскли і Псла. Місце вибрано дуже вдало і раціонально. На півдні, південному заході та заході на підступах до Більського городища існували природні перешкоди у вигляді річкових заболочених долин та, хоча й не широких, їхніх русел. На півночі за півкілометра знаходилася, вірогідно, значна за розміром водойма, що нині зветься Озеро. Найбільш вразливим у поселення був східний бік, який обернений на рівнинне плато правого берега Ворскли. Але й тут перешкодою

були древні дрімучі ліси і, хай децю віддалено, круті та довгі схили річки Ворскли із заболоченою заплавою і доволі повноводним руслом.

Рівнина, де знаходилося Більське поселення, належить до домінуючих на місцевості. Найвища точка з абсолютною відміткою 172,8 метра знаходиться на південь від східного в'їзду до Більського Західного городища на вершині валу. Зовні городища перед східним в'їздом абсолютна висота над рівнем моря дорівнює 164,7 метра. Поверхня внутрішньої території поселення нерівна. Найвища її ділянка знаходиться у південно-східній частині – 161-164 метри над рівнем моря. Пониження поверхні від неї спостерігається на всі боки, крім східного. Абсолютна висота поверхні біля західного проїзду в городище дорівнює 146,5 метра, біля прориву земляного валу в північно-західному кутку – 142,5 метра, біля південно-західної лінії валу – 146 метрів. Нерівна поверхня території поселення давала певні переваги його мешканцям: після проливних дощів чи масового танення товстого снігового покриву вода не затримувалася в центральній частині поселення, а стікала на його периферію. Там її можна було утримувати про запас або пропускати через спеціальні проходи за межі поселення. Таким чином поверхня внутрішньої території швидше просихала. Отже, топографічне розташування Більського поселення для побудови тут оборонних укріплень було доволі вигідним. Його стародавні мешканці вдало використали природні особливості місцевості для максимально зручних умов проживання і підвищення обороноздатності свого городища.

» ПЛАНУВАННЯ І РОЗМІРИ ОБОРОННИХ СПОРУД «

Західне Більське городище має кругове планування захисної стіни. Її контури у плані нагадують не зовсім правильної форми трапецію із заокругленими кутами, прилягаючи південно-західним боком до берегової лінії Сухой Груні, де немає мисових виступів. Тут найдовша і майже рівна частина оборонної лінії протяжністю 1,100 кілометра проходить поруч із краєм корінного берега річки у напрямку із південного сходу на північний захід. Східний бік оборонної лінії городища довжиною приблизно 1 кілометр майже рівно веде від краю корінного берега Сухой Груні в урочищі Маяк у північному напрямку. Далі, після плавного повороту ліворуч, північна частина валу вдовжк приблизно 0,575 кілометра спрямовується точно на захід до місця з'єднання Західного городища з укріпленнями Великого Більського городища. Звідти вал і рів дугою спрямовуються у південно-західному напрямку до Сухой Груні на відстань приблизно 0,600 кілометра.

Про довжину оборонної лінії Західного городища у літературі можна знайти різні дані. Однією з причин розбіжності у цифрах є певні труднощі, які заважають провести точні виміри на місцевості, – чи то за допомогою звичайної рулетки, чи топографічних приладів. Уздовж берега Сухой Груні в оборонній лінії відсутній чітко виражений гребінь валу, що суттєво перешкоджає точному вимірюванню. Подібні руйнування валу є й на інших ділянках. Дослідники могли по-різному визначати лінію вимірів на місцевості, що і призводило до отримання різних результатів.

Спостерігаючи досить суттєву розбіжність в отриманих різними дослідниками показниках довжини оборонних укріплень Більського Західного городища, я також зробив спробу з'ясувати, які цифри ближчі до істини. Вимірювання проводилося посередній гребеня насипу валу, а там, де він не зберігся, визначали його верхню гіпотетично. Цей суб'єктивний чинник, звичайно, не може бути гарантією моїх вимірів із точністю до метра, помилка може сягати навіть кількох десятків метрів. Вимірювання здійснювалося за допомогою стометрової рулетки і топографічного нівеліра.

Мої виміри по верхній нині існуючого валу, з певним округленням отриманих показників, встановили, що довжина кільцевої лінії оборони Західного Більського городища дорівнює приблизно 3,550 кілометра. Точність вимірів тут до метра є практично неможливою. З'ясувалося, що довжина оборонних споруд Західного городища із зовнішнього боку (між точками приєднання до нього оборонної лінії Великого Більського городища) дорівнює приблизно 1,600 кілометра, довжина валу із внутрішнього боку (оберненого всередину Великого городища) – 1,950 кілометра.

Висота насипу валу Західного городища всюди майже однакова – коливається у межах 3-5 метрів, якщо дивитися із середини городища, і 6-8 із зовнішнього боку. На окремих ділянках вона досягає навіть 9-10 метрів. У літературі дослідники наводять різні показники своїх вимірів, але вони суттєво не різняться. Наприклад, за вимірами 1968 року Аліди Моруженю висота валу Західного городища коливається у межах від 5 до 8 метрів, а ширина основи – від 22 до 32 метрів. Найбільш грандіозними нині виглядають вали на західних ділянках пам'ятки. Вірогідно, так було і в давнину. По всьому периметру городища поруч з валом паралельно проходить рів. Із часом він зазнав значних змін, тому виглядає нині по-різному. Найкраще зберігся фортифікаційний рів на сході і на півночі городища. Тут він сягає глибини 4-5 метрів і ширини зверху 15-20 метрів. За масштабами оборонні споруди Західного городища найбільш грандіозні, порівняно з іншими частинами всього Більського городища.

→ “МАЙДАНИ” У ВАЛАХ ГОРОДИЩА ←

У насипі земляного валу Західного городища, особливо на східній та північній ділянках, сьогодні добре помітні великі заглиблення, іноколи вони досягають навіть рівня основи валу. Ці об'єкти археологи традиційно називають “майданами”. Із них на внутрішню площу городища виводять проходи, від яких у різні боки відходять довгуваті валоподібні насипи довжиною в кілька десятків метрів. Це так звані “вуса”. Тепер їх практично непомітно, бо вони зникли у результаті багаторічної оранки внутрішньої території пам'ятки. Ці об'єкти давно цікавлять археологів, але щодо їхнього походження висловлюються різні думки. Найбільш поширена точка зору – що це результати виробничо-господарської діяльності селітроварників XVII – XVIII століть, які добували тут сировину для свого промислу. Ця теорія підкріплюється як історичними джерелами [Кулаковський П., 2006, с. 360; Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О., 2010, с. 82-86; Гавриш П.Я., 2012, с. 17-21; Шерстюк В.В., 2013, с. 24-26], так і археологічними. Археологи під час розкопок виявили рештки селітроварних печей у східній [Городцов В.А., 1911, с. 97, рис.100, 100] та західній частинах території городища [Скорий С.А., Каравайко Д.В., 2008, с. 117-124; Каравайко Д.В., Скорий С.А., Приймак В.В., 2008, с. 28-47; Скорий С.А., Каравайко Д.В., 2012, с. 81-85; Приймак В.В., 2013, с. 44-46].

Автор перших масштабних досліджень Більського городища Василь Городцов також був переконаний, що “майдани” Західного городища, як і в навколишніх курганах, є результатом діяльності селітроварників XVI-XVII століть або аматорських розкопок місцевих мешканців [Городцов В.А. с. 98, 100-102, 149-150, 161]. Як доказ своєї правоти, Василь Городцов навів приклад знахідки у “вусах” “майданів” решток сучасної трухлі дошки.

Для з'ясування походження “майданів” Західного Більського городища було навіть проведено спеціальні розкопки. Їх було здійснено Борисом Шрамком 1966 року. На думку вченого, вони показали, що деякі з “майданів” є залишками спеціально влаштованих у скифську добу критих приміщень, призначених для зберігання якихось припасів або для розміщення гарнізону [Шрамко Б.А., 1973, с. 110]. Аналіз результатів розкопок “майданів” та наведених Борисом Шрамком доказів викликає сумніви відносно цієї гіпотези археолога. Вони не дають чіткої картини наявності внутрішніх приміщень у оборонних земляних валах. У той же час, уже достеменно встановлено, що майже всі “майдани” з “вусами” дійсно пов'язані з діяльністю селітроварників, залишки якої виявлені і всебічно досліджені. До того ж, сумнівною є доцільність влаштування у

насипі фортифікаційного валу великих приміщень, адже вони значно послаблявали б конструктивну міцність споруди: під тиском ґрунту, особливо вологого, дерев'яне перекриття не може тривалий час витримувати велике навантаження зверху. Слід додати ще й вагу численних захисників, які будуть обороняти фортецю від ворога. Час від часу таку споруду треба ремонтувати чи відновлювати, що пов'язано з великими труднощами. Отже, на мій погляд, внутрішні дерев'яні споруди у монолітному земляному насипі фортифікаційного валу явно створювали слабку ланку у лінії оборони городища, в чому, звичайно, не були зацікавлені мешканці фортеці.

⇒ РОЗМІРИ ВНУТРІШНЬОЇ ПЛОЦІ ◀

Стосовно величини площі внутрішньої території Західного Більського городища у літературі також наводяться різні цифри – від 72 до 120 гектарів. Я спробував зробити власні обчислення, спираючись на сучасну топографічну карту, знімки із космосу та виміри на місцевості. Оскільки, як уже було сказано, внутрішній майдан городища має нерівну, опуклу поверхню, потрібно було робити певні корективи.

Виміри на поверхні городища за допомогою рулетки та шнелера з заокругленням до 5 метрів показали, що відстань від західного до східного в'їзду дорівнює майже 1 кілометр, від крайньої північної точки до крайньої південної точки – 1,150 кілометра, від крайньої західної точки до крайньої східної точки – 1,025 кілометра. Підрахунок внутрішньої площі городища за допомогою топографічної карти крупного масштабу показали, що її величина сягає приблизно 85 гектарів. Ці дані мало відрізняються від тих, які здійснювалися останнім часом іншими дослідниками, але значно відрізняються від результатів вимірів Бориса Шрамка, який наводив цифру 72 гектари.

⇒ ЗАСЕЛЕНА ТЕРИТОРІЯ ГОРОДИЩА ◀

Західне Більське городище було насамперед укріпленням поселенням, тобто основна його функція полягала у створенні компактного і безпечного життєвого простору, де протікала побутова виробничо-господарська діяльність стародавніх хліборобів і скотарів. Практично вся його територія була заселена його мешканцями. Проте дослідження археологів останніх років показали, що частина території була вільною від побутово-господарських комплексів, на ній не виявлено ні жител, ні

культових споруд, ні громадських будівель. Ця ділянка охоплювала територію в кілька гектарів (можливо, до десятка) у центральній-південній частині городища, за 200-250 метрів від східного в'їзду. Точні контури її поки що невідомі. Найпростіше припущення про призначення цієї території говорить, що вона могла використовуватися як майдан для громадських зборищ, здійснення різних культових ритуалів тощо. З неї добре видно всю територію городища, а за його межами – на південному заході – частину заплави Сухой Груні, на її лівому березі курганні могильники в урочищах Осняги, Марчетки, Скоробі; також кургани в урочищі Перецезина на північному заході, прилеглі ділянки валів і ровів Великого городища. У межах вказаного майдану на початку 1980-х років було випадково знайдено бронзовий казан "сіфського типу".

Решта території Західного городища компактно була зайнята дво-рищинами з житловими і побутово-господарськими спорудами, культовими комплексами. Товщина культурних шарів коливається у межах від 0,45 до 0,85 метра. Але найбільшу увагу дослідників і простих допитливих шанувальників давнини привертають так звані зольники. Це пагорби різної висоти (у недалекому минулому до одного метра) і діаметру (від 10 до 35-40 метрів), де у складі ґрунту міститься багато попелу, він насичений різними давніми артефактами і побутовими рештками. Такі об'єкти українці здавна називали поцелищами, цей термін вживали і українські археологи у 1920-1930-х роках. Але нині археологи віддають перевагу калькованому з російської мови терміну "зольники", запущеному у науковий обіг на початку ХХ століття російським дослідником Василем Городцовим.

Територія Західного городища буквально всяйна стародавніми поцелищами. Це відмічали перші його дослідники. За останнє століття змінилися розміри та кількість видимих на поверхні поцелищ – вони зменшуються або зникають зовсім. Нині спостерігається інша картина, ніж та, яку бачили археологи на рубежі ХІХ – ХХ століть. Наприклад, під час досліджень 1906 року Василь Городцов відзначав таке: "...На площі городища легко помічаються невеликі золісті підвищення, названі нами "зольниками". Ці зольники, очевидно, являють собою рештки тривалих стоянок на одних і тих самих місцях, унаслідок чого на них відслалася велика кількість різних домашніх покійків. На превеликий жаль, чимало їх дуже вичерпалися, а місцями, вірогідно, і зовсім знищені плутом" [*Городцов В.А., 1911, с. 94-95*]. Далі дослідник наводить їхній загальний опис: "Зольники являють собою помітні оком пагорби, кроків близько сорока в діаметрі. На свіжозораному полі вони помітні сірими плямами на темному фоні чорнозему. Ранньою весною вони перші оголюються з-під снігу, виділяючись круглими острівцями.

Коли поле залишається під паром, тобто використовується під толоку, то трав'яний покрив зольників помітно відрізняється від трав'яного покрову навколишніх полів: він бідніший і сухіший. На поверхні розораних зольників постійно трапляються уламки глиняного посуду і уламки кісток тварин. Усіх зольників на площі Західного городища нами нараховано 35. Їх більше у північній частині, ніж у південній, де багато з них, без сумніву, знищені оранською [Городищов В.А., 1911, с. 103].

Наступне детальне вивчення розташування попелищ Західного городища здійснив Борис Шрамко 1968 року. Він склав більш точну схему розташування попелищ на території городища, але й вона, як пізніше з'ясувалося, не може вважатися абсолютно точною. Всього на план дослідником було нанесено 53 попелища з індивідуальним порядковим номером, до того ж при цьому було враховано номери попелищ Василя Городища. Але тут сталася маленька плутанина, про що буде сказано далі в цьому розділі. 2007 року було помічено і частково розкопано ще одне попелище неподалік східного в'їзду в городище. З'ясувалося, що це попелище виявилось накритим ґрунтом, вибраним із насичу оборонного валу селітроварниками середньовіччя. Таким чином, нині дослідники мають інформацію про 54 попелища на території Західного городища, більшість їх знаходиться на його північній половині. Точне розташування частини попелищ ще потребує коригування.

Сьогодні окремими археологами висловлюється думка, що Західне городище десь на початку V століття до н. е. було залишене мешканцями Гелона і не грало суттєвої ролі в його соціально-економічному житті. Ґрунтується воно на твердженні про відсутність археологічних об'єктів і комплексів V-IV століть до н. е. на його території. Мушу з цим не погодитися, бо я особисто збирав у городищі артефакти (фрагменти ліпленої кераміки та бронзові наконечники стріли), які відносяться до цього часу. Дійсно, тут поки-що фактично не вдалося дослідити житлово-побутові комплекси V-IV століть до н. е. Але це може пояснюватися тим, що до сьогодні археологи свої розкопки здійснювали переважно на попелищах і дуже мало досліджували територію між попелищами. Цілком можливо, що у вказаний період дещо змінилося основне функціональне призначення Західного городища, але воно до кінця історії Більського городища залишалося дуже важливою воєнно-стратегічною ланкою у загальній системі його оборони. Тут могла перебувати своєрідна "військова база", а основне соціально-економічне життя вирувало на березі Ворскли у Східному городищі, оскільки, внаслідок тісних торгових зв'язків з давніми греками північного Причорномор'я і Приазов'я, воно знаходилося у значно вигідніших умовах, ніж Західне городище.

➔ ІЗ ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ◀

Західне Більське городище знаходиться неподалік села Більська на відкритій безлісій місцевості, його добре видно з усіх боків як з близької, так і з далекої відстані. Понад городище пролягає кілька польових доріг і одна асфальтова дорога до найближчих сіл. Особливо мальовничий краєвид із стародавніми валами на горизонті відкривається з півночі, коли стояти на полі урочища Лісовий Кут чи Чорногородове (Поле другої бригади) та з південного заходу в урочищі Скоробірі. Городище добре видно навіть за п'ять кілометрів від села Довжик, що розташоване на високому береговому плато Сухой Груні на захід від Більська. Тож не дивно, що його грациозні земляні вали і глибокі рови привертали спочатку значно більше уваги дослідників, ніж інші укріплення Більського городища.

Перші описи пам'ятки належать полтавським краснавицям кінця XVIII – початку XX століть, які було опубліковано у різноманітних історико-краснавицх та монографічних працях. Археологи безпосередньо долучилися до польових досліджень уже добре відомої пам'ятки лише у кінці XIX століття.

Першим із археологів Західне городище 1895 року досліджував **Олексій Бобринський**.

[Стисла біографічна довідка: Олексій Олександрович Бобринський (1852-1927) упродовж 1870–1872 років навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету, але через хворобу не зміг закінчити повний університетський курс. 1882 року був обраний дійсним членом Російського археологічного товариства, а 1885 року – Одеського товариства історії і старожитностей та Товариства шанувальників стародавньої писемності. 1886 року його призначено головою Імператорської Археологічної комісії в Петербурзі. Як голову комісії він 1889 року добирав затвердження царем її нового статусу, згідно з яким комісія отримувала виняткове право видавати дозволи (так звані "Відкриті листи") на проведення розкопок на всіх державних, громадських і церковних землях з обов'язковим звітуванням дослідників про виконані роботи і передачу виявлених артефактів до Археологічної комісії. Олексій Бобринський почав залучати до роботи у комісії істориків, мистецтвознавців, реставраторів, колекціонерів і справжніх шанувальників археології. Поступово йому вдалося перетворити Археологічну комісію із типової імперської чиновницької установи на дійсно науково-дослідницький осередок.]

Він першим серед науковців склав і опублікував доволі точний план укріплень [Бобринский А.А., 1897, с. 126, рис. 297]. Детально обстежив

і описав вал городища, відзначив на плані вириті у ньому заглибини і так звані "вуся", розташовані перед виходами із них. Кільцевий вал переривається чотирма "виходами", розташованими майже симетрично у різні боки. Два із них – у бік сіл Більська і Саранчівси. На думку Олексія Бобринського, вони були головним проходами на територію городища і "при них у давнину стояли сторожові вежі" [Бобринский А.А., 1897, с. 125-126]. На час розвідок Олексія Бобринського внутрішня територія Західного городища була зайнята посівами, тому в археолога не було можливості там детально вивчити культурні відкладення. Під впливом розповідей місцевих мешканців про кургани в городищі він зробив помилковий висновок, що відмії на горизонті пагорби є невисокими курганними насипами. Насправді це були пагорби-повелища або так звані "золяники".

Наступним із археологів побував у Західному городищі 1904 року **Василь Ляскоронський**.

[Стисла біографічна довідка: Василь Григорович Ляскоронський (1859-1928) вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Київського університету Святого Володимира. По закінченні історичного відділення історико-філологічного відділення університету захистив кандидатську дисертацію з історії Франції XVI століття і був удостоєний за неї срібної медалі. Захистивши дисертацію "Історія Переяславської землі із стародавніх часів до половини XVIII століття" на історико-філологічному факультеті Київського університету, 1899 року здобув ступінь магістра російської історії. У вересні 1900 року Василь Ляскоронський отримав посаду приват-доцента в Московському університеті на кафедрі давньоруської історії, де читав курс лекцій із стародавньої історії. У літні вакацій приїздив в Україну. 1907 року йому вдалося здобути посаду приват-доцента в Київському університеті і читати курс лекцій російської історії на історико-філологічному факультеті. Був дійсним членом Імператорського Московського археологічного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтв.]

Дослідник ретельно оглянув городище на березі "річечки" Сухой Груні. Він першим запропонував це городище називати Західним, а земляну фортецю на березі Ворекли – Східним городищем. Ці назви потім стали традиційними і закріпилися в історіографії. Обстежуючи Західне городище, Василь Ляскоронський склав детальний опис пам'ятки та зазначив її розміри. Звернув увагу на великі ями у валах Західного городища і невисокі земляні валоподібні насипи поблизу них, порівнявши їх із "курганами-майданами", але у городищі вони відрізняються тим, що "замість круглої центральної ями вони мають

децю видовжений вигляд, витягнутий по довжині валу". У пасинці валу знаходиться багато "розтрощених кісток людини і різного роду тварин", також тут "трапляються у великій кількості черешки тигново скіфських зразків". Відмітив археолог наявність чотирьох проходів у кільцевому валу: на західному і східному напрямках, північно-східному і південно-західному. Два останні, на його думку, могли бути "прориті-дошовими водами". Розриви валу на південно-західній ділянці також утворилися внаслідок "дії стічної дошової води". Згадав дослідник і пагорби-попелища на території городища, насичені давніми артефактами, серед яких є багато уламків ліпленого посуду, прикрашеного "звичайним скіфським орнаментом". Також Василь Ляскоронський помітив мало-виразні сліди валу і рову зовні оборонної лінії Західного городища приблизно на відстані 60 сажнів (125 метрів) навпроти східного в'їзду, але "щорічна оранка цього валу скоро призведе його до повного знищення" [Ляскоронский В.Г., 1907, с. 177-178].

Уперше стаціонарні розкопки Західного городища здійснив **Василь Городцов**.

[Стисла біографічна довідка: Василь Олексійович Городцов (1860-1945) вищої історичної освіти не здобув, став професійним військовим-топографом. Самостійно багато навчався археології, на початок ХХ століття вже був відомим активним і досвідченим польовим дослідником. Учень знаного археолога Дмитра Самохасова. З 1903 року розпочав працювати в Історичному Музеї в Москві, 1906 року після походу завідувача відділу археології. За рік став викладати у Московському археологічному інституті. У радянські часи був авторитетним російським радянським археологом, доктором історичних наук (без захисту дисертації), професором Московського університету.]

Улітку 1906 року він прибув у Більськ і впродовж двох-трьох місяців на конти Дмитра Самохасова провів інтенсивні дослідження Більського городища та його округи. Особливу увагу приділив Західному городищу. Склав доволі точний план пам'ятки. На ньому позначив 34 пагорби із вмістом попелу в ґрунті, які йому вдалося помітити: 26 у північній частині та 8 у південній. Він їх назвав "зольниками". Ця назва як калька з російської мови прижилася серед сучасних українських археологів, хоча була спроба і залишається дотепер поширити український термін "попелища". На своєму плані городища Василь Городцов ті попелища, де ним були проведені розкопки, позначив номерами – 1-8. Дослідник зазначив, що багато попелищ уже "виснажені", а місцями вже знищені повістю.

Василь Городцов здійснив розкопки одного з "майданів" у пасині оборонного валу (другого по ліку на північ від східного в'їзду) та не-

високих земляних валів на внутрішній території городища, що, ніби вуса, у різні боки відходили від "типових майданів". Таких об'єктів археолог відмітив 23, ще один "майдан" мав "вуса" у напрямку зовні городища. Щодо їхнього походження археолог зробив висновок, що вони "з городищем ніякого, крім випадкового, зв'язку не мають" [Городцов В.А., 1911, с. 102].

Особливо цікавили Василя Городцова фортифікаційні споруди Західного городища. Він у чотирьох різних місцях зняв профілі валу і рову, здійснив невеликі розкопки насипу валу і рову поруч східного в'їзду. Розкоп № I (величина його дослідником не вказана) на валу було закладено за 150 кроків на північ від східного проїзду біля північному краю ями "майдану". Дослідження доведені до рівня стародавнього горизонту. Поруч у рові розкопки (№ III) здійснювалися траншеєю шириною два аршини і довжиною 8 аршин. Маленький розкоп (№ II) було закладено всередині "майдану". Навпроти східного в'їзду в городище посередині лінії рову закладено ще одну траншею (№ IV), розміри якої не вказані. Розкопки доведено до глибини 3 аршини (2,13 метра) – це, на думку археолога, довело, що у давні часи рів кільцем, не перериваючи, оперізував все городище.

Усе ж основна увага Василя Городцова була прикута до попелищ. На восьми із них він встиг здійснити розкопки, опублікував на ті часи доволі розлогі описи результатів своїх розкопок. Як з'ясувалося пізніше, у цих описах присутні значні неточності, уищення, частина виявлених важливих артефактів зовсім випала з поля зору дослідника, хоча збереглася у фондах Державного Історичного музею в Москві [Шрамко Б.А., 1996, с. 30, 39, 49, 52]. Сучасники археолога критикували його публікацію за те, що результати досліджень у Більському городищі "не науково переведені і невідповідно видані", а "відкопаний матеріал навіть невідповідно описаний", тому "матеріал зі с. Більська стратив багато на науковій вартості" [Гребеняк Володимир, 1913, с. 167, 168]. Але радянські археологи вважали публікацію Василя Городцова 1911 року для свого часу зразковою [Шрамко Б.А., 1996, с. 29-30].

Попелище № 1 знаходилося неподалік східного в'їзду в городище з північного боку. Василь Городцов на всіх попелищах здійснював розкопки траншеями шириною 3 аршини (2,13 метра), траншеї поділяв на ділянки розміром 3х3 аршина. На попелищі було закладено 7 паралельних траншей, де розкопано 55 ділянок, що у сумі складало 495 квадратних аршин, тобто 247,5 квадратного метра.

Попелище № 2 знаходилося за 40 метрів на північний захід від попелища № 1. Тут було закладено три траншеї, де розкопано 30 ділянок загальною площею 270 квадратних аршин (135 квадратних метрів).

Попелище №3 знаходилося за 63 метри на північний захід від попелища №2. На попелищі було закладено дві траншеї, де розкопано 16 ділянок загальною площею 144 квадратних аршини (72 квадратних метри).

Попелище №4 знаходилося майже по центру городища, за 336 метрів від східного в'їзду поруч польової дороги на північ. Було закладено дві траншеї, у межах яких розкопано 20 ділянок загальною площею 180 квадратних аршин (90 квадратних метрів).

Попелище №5 також знаходилося по центру городища, за 400 метрів від східного в'їзду поруч польової дороги на північ. Тут було закладено лише одну траншею, у межах якої розкопано 10 ділянок загальною площею 90 квадратних аршин (45 квадратних метрів).

Велике попелище №6 діаметром близько 50 кроків знаходилося у північній половині городища за 53 метри на північ від попелища №4 і №5. Тут було закладено дві траншеї, де розкопано 18 ділянок загальною площею 162 квадратних аршини (81 квадратний метр). Зауважу, що друга траншея залишилася не докритою до материкової поверхні за причини відмови найнятих копачів продовжувати роботу через низьку, на їхню думку, оплати праці московським археологом.

Також велике попелище №7 діаметром близько 50 кроків знаходилося у північно-східному секторі городища за 35 метрів від двох спарених "майданів" у насипу оборонного валу. На попелищі було закладено лише одну траншею, де розкопано 9 ділянок загальною площею 81 квадратний аршин (40,5 квадратного метра). На плані городища Василя Городцова місце розташування цього попелища вказано не точно.

Ледь помітне на горизонті попелище №8 знаходилося в південно-східному секторі городища, за 43 метри від лінії валу. На попелищі було закладено лише одну траншею, де розкопано 10 ділянок загальною площею 90 квадратних аршин (45 квадратних метрів).

Отже, Василю Городцову вдалося на поверхні попелищ Західного городища розкрити загалом 756 квадратних метрів культурних відкладень.

Під час розкопок Василя Городцова у Західному городищі мешканець Більська козак Костюглад повідомив археологу, що на його ділянці поля на території пам'ятки у землі поблизу валу над Сухою Грунню, якраз навпроти хутора Марченки, у землі плугом виорюються людські кістки. За словами більщанина, він за останні два роки виорав шість черепів і безліч кісток. Для перевірки цієї інформації Городцов заклав шурф розміром 4x2 аршини (2,84x1,42 метра). Відразу випадково він на глибині 25-30 сантиметрів натрапив на кістяк жінки, обладнений

берестяною корою, без суцільних речей. Оскільки кістяк добре зберігся, археолог зробив висновок, що це поховання недавнього часу.

1924 року під час дослідницького відрядження до Більська Західне городище оглядав співробітник Центрального Пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавського краєзнавчого музею) **Володимир Грінченко**.

Понад два десятиліття археологи не відвідували Більське городище. Нарешті 1927 року молоді харківські археологи-аспіранти **Микола Фукс** і **Олександр Потапов** першими серед радянських археологів відвідали пам'ятку. На поверхні городища дослідники зібрали стародавні артефакти, ретельно оглянули його оборонні споруди і склали план пам'ятки. На жаль, той план жодного разу не був опублікований і до сьогодні знаходиться в архівних фондах Інституту археології НАН України. А зібрану колекцію фрагментів керамічного посуду через два роки було оприлюднено у науковому збірнику в Гельсінкі німецькою мовою.

Цього ж року територію пам'ятки обстежував науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею **Олександр Тахтай**. мешканці села Більська передали йому виораний у городищі залізний меч скіфського часу.

У квітні 1939 року в Києві відбулася наукова конференція Інституту археології Академії наук УРСР. Науковці визначили чергові задачі польових досліджень археологічних пам'яток скіфської доби на теренах України. Було визнано невідкладним здійснення стаціонарних розкопок ряду городищ, і серед них Більського на Полтавщині. У руслі поставлених задач 1940 року невеликі розвідки на території Західного городища здійснив археолог-славист із Ленінграда **Іван Ляпушкін** (1902–1968), на його поверхні він зібрав колекцію стародавніх артефактів. Ці археологічні дослідження пам'ятки були останніми напередодні Другої світової війни.

У повоєнні роки дослідження Західного городища відновила експедиція Харківського державного університету під керівництвом **Бориса Шрамка**.

[Стисла біографічна довідка: Борис Андрійович Шрамко (1921–2012) – випускник історичного факультету Харківського державного університету, учень археолога Бориса Гракова. З 1952 року став працювати викладачем стародавньої історії та археології Харківського державного університету, з 1955 по 1966 рік обіймав посаду доцента кафедри стародавньої історії та середніх віків, упродовж 1966–1977 років завідував кафедрою історії стародавнього світу та археології, 1967 року отримав вчене звання професора, з 1977 по 2005 рік обіймав

посаду професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології рідного університету. 1953 року в Москві в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР захистив кандидатську дисертацію на тему "Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця", 1966 року в Києві у відділенні економіки, історії, філософії і права АН УРСР відбувся захист докторської дисертації на тему "Господарство лісостепових племен Східної Європи скіфської доби". Польові дослідження археологічних пам'яток розпочав 1950 року і продовжував їх понад півстоліття).

1954 року ним було здійснено обстеження пам'ятки з метою з'ясування можливості і перспектив організації її планомірних розкопок. У своєму звіті за 1954 рік (аркуш 12) дослідник написав: "У колекції місцевої середньої школи вдалося виявити невелику кількість кераміки скіфського часу, бронзові наконечники і скіфський залізний меч раннього типу".

1958 року Борис Шрамко спільно з експедицією Московського університету на чолі з Борисом Граковим у східному секторі території Західного городища здійснював розкопки поелища №11.

1966 року Борис Шрамко досліджував довгі "маяданоподібні" ями всередині східної ділянки валу (розкопи ПМ-1 і ПМ-2). Наступного польового сезону в зв'язку з із спорудженням бурової газової свердловини практично у центрі стародавнього городища було здійснено рятувці розкопки ділянки на поелищі №19. Ці роботи були продовжені 1968 року. У підсумку було досліджено всю площу поелища №19 і частину прилеглої території – всього 474 квадратних метри. Цього ж польового сезону Борис Шрамко склав доволі точну схему розташування поелищ на території городища, де було нанесено 53 об'єкти із порядковою нумерацією. При цьому було враховано номери поелищ, які їм надав Василь Городцов. Схемою Бориса Шрамка тривалий час користувалися всі дослідники Більського городища. Останніми роками з'ясувалося, що в центральній і східній частинах городища розташування поелищ №№ 5, 13 і 10 відрізняється від схеми Василя Городцова: поелище №5 на схемі Бориса Шрамка відповідає поелищу №4 на схемі Василя Городцова, поелище №13 – поелищу №5, поелище №10 – поелищу №3.

1985 року Борис Шрамко разом з Петром Гавришем здійснили поперечний розріз валу і рову на північно-західній ділянці Західного городища на місці, де вони сполучаються з оборонною лінією Великого городища. Дослідження проведені на площі 125 квадратних метрів.

Загони Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету за дорученням Бориса Шрамка у 1975, 1976, 1982, 1984 роках здійснювали обстеження і збір артефактів на поверхні городища. Останнього

року мешканець села Більська передав археологам випадково знайдений на території городища бронзовий казан "скіфського типу".

Впродовж 1958-1960 років у Західному городищі працювала експедиція Московського державного університету під керівництвом відомого російського археолога **Бориса Гракова**.

[Стисло біографічна довідка: Борис Миколайович Граков (1899-1970) – відомий російський радянський археолог, визнаний фахівець із скіфо-сарматської і античної археології, учень археолога Василя Городицова. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Московського університету (1919-1923 роки). З 1919 року почав працювати в Державному Історичному музеї в Москві. 1928 року захистив кандидатську дисертацію на тему "Давньогрецькі клейма з іменами астиномів". У 1932-1952 роках працював в Інституті історії матеріальної культури. З 1941 по 1969 рік обіймав посаду професора кафедри археології Московського державного університету. 1939 року захистив докторську дисертацію на тему "Клеймована керамічна тара епохи еллінізму як джерело з історії виробництва і торгівлі". З 1937 року розпочав регулярні (з перервою у воєнні роки) польові дослідження на території України. Особливий резонанс мали його розкопки 1938-1952 років скіфського Кам'яньського городища в Запорізькій області. У ці роки опублікував кілька фундаментальних праць зі скіфської археології. У повоєнні часи був одним з претендентів на посаду директора Інституту археології Академії наук УРСР, в зв'язку з чим опублікував науково-популярну книгу українською мовою "Скіфи" (1947 рік)].

Московські археологи досліджували культурні нашірвання поглищ №11 і №12 у східній частині городища, оглядали і вивчали структуру пасику оборонного валу в місцях, де він зазнав пошкодження.

Накопичуючи матеріали для кандидатської дисертації, територію Західного городища 1958 року обстежувала **Галина Ковпаненко** (1923-2013) – у майбутньому відомий український археолог-скіфознавець, кандидат історичних наук.

1968 року аспірантка Бориса Шрамка з Донецька, у майбутньому відомий український археолог, доктор історичних наук, професор **Алла Моруженко** (1937-1991) уклала інструментальний план укріплень городища, виміряла і зняла профілі валів і ровів, підрахувала величину його площі (72 гектари). Цим планом і досі користуються всі дослідники пам'ятки. Вона також здійснила розкопки "вузів" біля "майдановидної" споруди у пасику оборонного валу неподалік західного в'їзду, де було виявлено сліди дільничі середньовічних селітроварників.

Інший учень і аспірант Бориса Шрамка **Владислав Андрієнко** з Донецька, також майбутній відомий український археолог, кандидат

історичних наук, доцент, у ці роки обстежував і проводив дослідження на погелищі №40 у західному секторі городища.

Аспірант Бориса Шрамка **Юрій Бойко** також неодноразово оглядав пам'ятку. Зокрема, 1983 року на поверхні поля ним було зібрано колекцію артефактів скіфської доби.

Під час екскурсії учасників наукового археологічного семінару 1984 року в Полтаві поверхню Більського Західного городища оглядав знаний український археолог, доктор історичних наук **Дмитро Телегін** (1919-2011). На поверхні пам'ятки вчений виявив унікальний витвір косторізного мистецтва скіфської доби, виконаний у "звіриному" стилі.

Західне городище входить до кола наукових наукових досліджень автора цієї книги.

*(Список біографічна довідка: **Петро Якимович Гавриш** (народився 1956 року) – випускник історичного факультету Харківського державного університету, учень археолога Бориса Шрамка. З 1983 року і дотепер працює викладачем археології та історії України на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету. 1996 року в Інституті археології НАН України захистив кандидатську дисертацію на тему "Населення скіфського часу басейну Середнього Псла". 2001 року отримав учене звання доцента. Впродовж 1984-2008 років здійснював польові дослідження пам'яток археології скіфської доби Полтавщини, переважно Більського городища і його округи).*

На чолі окремого загону студентів-практикантів Полтавського педагогічного інституту у складі експедиції Харківського університету впродовж 1984-1986 років мною здійснювалися системні обстеження Західного городища і збирання колекції артефактів на його поверхні. 1985 року під науковим керівництвом Бориса Шрамка полтавський загін здійснив поперечний розріз валу і рову на північно-західній ділянці пам'ятки, де з півночі до неї підходять вали Великого городища. 1994 року в північній частині городища, неподалік колишньої бурової свердловини, було закладено розкоп перпендикулярно до підніжжя оборонного валу розміром 60х3 метри. Паралельно проводилися обстеження, збирання артефактів та виміри площі і оборонних споруд пам'ятки, уточнення місця розташування на ній погелища. Розвідкові роботи систематично здійснювалися впродовж 1997-2008 років. З 1997 по 2003 рік тривали розкопки погелища №7 (спочатку передбачалося, що це одне з погелищ (№7), яке розкопав 1906 року досліджувати Василь Городицов) у північному секторі городища. За сім польових сезонів суцільним розкопом розміром 35х35 метрів було охоплено весь нагорб погелища і

частину прилеглої території. Всього розкрито 1225 квадратних метрів культурних відкладень.

2007 року здійснювалися невеликі рятівні розкопки валу при східному в'їзді у городище.

Традицію системних і масштабних розкопок Західного Більського городища започаткувала **Ірина Шрамко**.

(Стисла біографічна довідка: Ірина Борисівна Шрамко (народилася 1961 року) – донька Бориса Шрамка, дружина археолога Станіслава Заднікова, закінчила історичний факультет Донецького державного університету. З 1987 по 2008 рік працювала керівником археологічних гуртків Харківського обласного палацу дитячої та юнацької творчості. З 2004 по 2011 рік очолювала Державне підприємство Охоронна археологічна служба України "Слобідська археологічна служба". Здійснивала розкопки численних пам'яток різних епох на території Харківщини. З 2005 року обіймає посаду доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. З 2012 року також працює на посаді директора Музею археології та етніографії Слобідської України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 1995 року в Інституті археології НАН України успішно захистила кандидатську дисертацію на тему "Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли і Псла").

За словами дослідниці, розкопки пам'ятки нею розпочалися 1987 року. Основні зусилля були спрямовані на розкопки попелищ (зольників). Першим об'єктом планомірних розкопок стало попелище №28 у західній частині городища. Дослідження культурних відкладень попелища тривали впродовж 1990-1997 років. 1990 року було розкопано 294 квадратних метри, на 1993 рік – вже 1024, 1994 року – 226, 1995 року – 220, 1996 року – 254, 1997 року – 306 квадратних метрів. Всього розкрито близько 2030 квадратних метрів культурних нашарувань.

Наступним стало дослідження попелища №5 у центрі городища, яке тривало від 1998 по 2004 рік. За цей час згалом було розкрито близько 2 тисяч квадратних метрів культурних нашарувань.

2006 року об'єктом розкопок стало попелище №54 біля східного в'їзду в городище, де попереднього року розпочав дослідження Станіслав Задніков (197 квадратних метрів). Під керівництвом Ірини Шрамко розкрито ще 497 квадратних метри культурних нашарувань.

Поблизу швиденної ділянки валу Західного городища 2007 року на попелищі №30 було досліджено культурний шар на площі 115 квадратних метри.

На попелищі №10 у східному секторі городища розкопки розпочали 2008 року, коли вдалося розкрити 237 квадратних метрів культурного шару. Наступного 2009 року було досліджено 210 квадратних метрів культурних відкладень, 2011 року – 111, 2012 – 263, всього – 791 квадратний метр.

2010 року продовжувалися розкопки у центральній частині городища на попелищі №13, де у попередні роки під керівництвом Станіслава Заднікова вже було досліджено 658 квадратних метрів культурного шару. Цього польового сезону вдалося розкрити ще 168 квадратних метрів культурних відкладень.

2013 року майже у центрі Західного городища, де візуально не помітні пагорби попелищ, було закладено розкоп довжиною 50 та шириною 2 метри.

На попелищі №10, з метою проведення палеографічних досліджень в його північному секторі, було закладено шурф розміром 1,20x0,80 метра.

2014 року Скіфська експедиція Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна на чолі з Іриною Шрамко здійснила розкопки біля східного в'їзду до Західного городища неподалік фортифікаційного валу обабіч основного масиву попелищ. У межах розкопу 2 розкрито 141 квадратний метр культурних відкладень.

Кілька польових сезонів (1994-1995, 2004-2005 роки) присвятили збиранню колекції артефактів на поверхні Західного городища німецькі археологи **Рената Ролле** та **Віллі Герц**.

1994 року оборонні споруди Західного городища обстежував відомий український археолог, доктор історичних наук, професор **Євген Черненко** (1934-2007).

Обстежувала пам'ятку і полтавська дослідниця **Ірина Кулатова**, де 1997 року вона на поверхні збирала стародавні артефакти.

Значний внесок у дослідження Західного городища належить **Станіславу Заднікову**.

(Стисла біографічна довідка: Станіслав Анатолійович Задніков (народився 1978 року) – чоловік археолога Ірини Шрамко, викладач факультету іноземних мов Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. З 1991 року постійно став брати участь у роботі археологічних експедицій на території Харківської і Полтавської областей. 2003 розпочав свою роботу в Музеї археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: спочатку лаборантом, з 2008 року – молодшим науковим співробітником, нині – старшим науковим співробітником. 2014 року в Інституті археології НАН України захистив дисертацію

на тему "Античний керамічний Імпорт на Більському городищі скіфського часу"].

Спочатку на розкопках пам'ятки молодий дослідник працював незмінним помічником Ірини Шрамко і набув великого польового досвіду. Згодом очолив дослідження культурних відкладень на попелищі №13 у центральній частині пам'ятки. 2005 року тут було розкрито 297 квадратних метрів культурного шару, 2007 року – 217, 2008 року – 144 квадратних метри. Також здійснені розкопки попелища №54 біля східного в'їзду в городище. На його західній ділянці досліджено 197 квадратних метрів культурних нашарувань.

Польового сезону 1998 року виміри оборонних укріплень Західного городища, знімання профілів валу і рову здійснював молодий полтавський дослідник **Олег Белько**.

Всебічне обстеження фортифікаційних споруд городища 2003 і 2005 року здійснював співробітник Національної академії оборони України **Валерій Грицюк**, нині – кандидат історичних наук.

*Західне городище:
вигляд
на космічному
знімку з висоти
2,3 кілометра,
2010 рік*

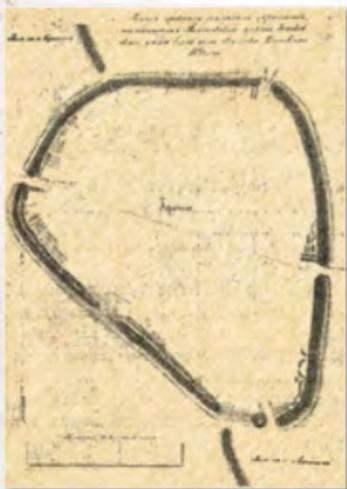
*Західне городище:
вали вздовж
берега Сухой Груні*

Західне городище:
вирізка
з топографічної
карти 1954 року
масштабу 1:10000

Західне городище:
вирізка
з топографічної
карти 1984 року
масштабу 1:100000

Західне городище:
план Олексія Бобринського

Західне городище:
план Василя Городтцова

Західне городище:
план Алли Моруженко
1968 року
(Шрамко Б.А., 1975, с. 108)

Західне городище:
план Західного городища
2013 року з позначеннями
місця розкопок
(Шрамко І.Б.,
Задніков С.А., 2014, с. 22)

Західне городище: вигляд на вали від водойми Озеро (з півночі)

Західне городище: загальний вид з урочища Лісовий Кут (з півночі)

Західне городище: вид з урочища Марченки (з південного заходу)

Західне городище: "майдани" на північній ділянці оборонного валу

Західне городище: попелище №54 біля східного в'їзду (2007 рік)

Західне городище: попелища в північно-східному секторі території (2001 рік)

Перший розділ. ЗАХІДНЕ ГОРОДИЩЕ

Західне городище: попелища в південно-східному секторі території (1997 рік)

Західне городище: попелища в північному секторі території (2000 рік)

Західне городище: попелища в центральні частині внутрішньої території (1997 рік)

*Олексій Бобринський
(кінець ХХ століття)*

*Василь Лякоронський
(1880-ті роки)*

Перший розділ. ЗАХІДНЕ ГОРОДИЩЕ

*Василь Городтцов
(1904 рік)*

*Борис Граков
(1950-ті роки)*

*Фото на згадку під час розкопок 1985 року на валу Західного Більського городища.
Справа вліво: Алла Моруженко, Борис Шрамко, чоловік Алли Моруженко і автор*

Західне городище: розкопки під керівництвом автора на попелищі №7 (1999 рік)

Західне городище: розкопки під керівництвом автора на попелищі №7 (2000 рік)

Західне городище: на розкопках попелища №7 під керівництвом автора (2001 рік)

Західне городище: вимірювання оборонних споруд під керівництвом автора (2002 рік)

Західне городище: під час пам'яткоохоронних робіт на чолі з автором (2007 рік)

*Розкопки на території Західного Більського городища
під керівництвом Грини Шрамко на попелищі №5*

СХІДНЕ ГОРОДИЩЕ

→ ТОПОГРАФІЯ СХІДНОГО ГОРОДИЩА ←

Східне Більське городище знаходиться за 4,250 кілометра на схід від Західного городища на краю плато правого корінного берега Ворскли. Тут берег має стрімкі й хвилясті схили, над долиною ріки він здіймається у середньому на 80-90 метрів. У цій місцевості з берегової лінії на схід виступають у вигляді зубців три миси, із яких найбільш виразний середній. За вимірами Алли Моруженко, укріплення Східного городища над заплавою Ворскли знаходяться на висоті до 106 метрів, круті схили з нахилом в середньому 15-29 градусів тягнуться на відстань до 625 метрів.

Територія Східного городища не рівна, тут є улоговина, яка, розширюючись, тягнеться у північному напрямку від його центральної частини. На дні цієї улоговини понад століття тому дзюркотів струмок і знаходилася кришня. У 1920-х роках тут навіть знаходився невеличкий ставок.

Місце для нової фортеці хлібороби Ворсклисько-Груньського межиріччя вибирали дуже ретельно. Східне городище розміщене всього за 4,250 кілометра на схід від Західного городища – практично у найближче розташованій від нього місцевості на краю плато правого корінного берега Ворскли. Хоча поруч є зручніші стосовно топографії і стратегії оборони місця, вирішальну роль у виборі майдану для майбутньої фортеці, на мій погляд, відіграла наявність постійного джерела води усередині укріплень – струмка.

Сьогодні приблизно половина території Східного городища покрита давнім лісом: фактично, вся лінія оборони і частина внутрішньої території на заході, що тягнеться безперервною смугою шириною від 150 до 270

метрів від північного до південного проїзду у городище. Решта території понад сотню років використовується як сільськогосподарські угіддя.

⇒ ПЛАНУВАННЯ І РОЗМІРИ ОБОРОННИХ СПОРУД ◀

Східну частину лінії оборони Східного городища визначили контури трьох місць на краю берегового плато. На заході оборонна лінія з'єднала північний і південний кінці східної лінії дугоподібним у плані валом і ровом, таким чином замкнувши кільце складної конфігурації.

У Східному городищі в скіфську добу існувало чотири в'язи: на півночі, на півдні, на заході й на сході. Перші три із них чітко простежуються і тепер. Їхнє функціональне призначення не викликає у науковців жодних сумнівів. Стосовно східного проїзду до городища думки розбігаються. Частина дослідників Більського городища вважає, що такого проїзду в давнину зовсім не було. Але військовий історик Віталій Грицюк активно відстоює думку, що Східне городище мало спеціально облаштований вихід до заплави Ворскли. Він був розташований на середньому серед трьох виступаючих мисовидних утворень корінного берега, які Віталій Грицюк називає "бастіонами" [Грицюк В.М., 2004, с. 27-28; 2004, с. 88-89; 2007, с. 171; 2009, с. 252]. Борис Шрамко здійснив тут розкопки оборонних споруд Східної фортеці на площі 351 квадратний метр, де дослідив будову валу і рову, а також рештки дерев'яної фортечної конструкції, але слідів в'язних воріт дослідник не виявив.

На планах Східного городища початку ХХ століття Василя Ляскоронського [Ляскоронский В.Г., 1907, с. 176, рис. 33] та Василя Городицова [Городицов В.А., 1911, с. 94] на стрілці згадуваного мису показано виступаючий на десятки метрів на схід від укріпленої берегової лінії вал. Сьогодні цей вал уже не існує. Вірогідно, він був знесений мешканцями маленького хутора, який функціонував тут до початку ХХ століття і тепер від нього залишилися лише руїни обкладеного цеглою льоху. Тоді ж звідси ушла до Ворскли пролягала дорога, якою користувалися селяни для під'їзду до водяних млинів. Василь Ляскоронський повідомляє, що жителі Більська цей проїзд між стародавніми валами називали "воротами" [Ляскоронский В.Г., 1907, с. 176].

Виходячи із наведених фактів, можна стверджувати, що із Східного городища в скіфську добу все-таки існував проїзд у напрямку руслу Ворскли, яке у ті часи пролягало прямо під сучасною Більською горою. Це стародавнє русло збереглося і донині. Існування такого проїзду для мешканців Східного городища було цілком логічним у всіх сенсах – господарському, транспортному, стратегічному тощо.

Довжина оборонної лінії Східного городища сьогодні не має однозначного тлумачення, хоча на перший погляд здається, виміряти її на місцевості є зовсім не складною справою. Насправді це не так. Виявляється, що практично виміряти довжину валу Східного городища з точністю навіть до десятка метрів досить важко, бо сьогодні значна частина його поверхні, особливо на східних ділянках, вкрита густими заростями терну, шипшини та інших кущів, через які продертися з рулеткою чи польовим курвіметром просто неможливо, щоб зробити точні виміри по верхній валу. Ми намагалися різними способами зробити наші виміри максимально наближеними до реальних розмірів фортеці, але точну довжину вказати немає можливості. Свої виміри ми корелювали з даними крупномасштабної топографічної карти.

У 1970-х роках Борис Шрамко вимірював околиці Східного городища, і за його даними довжина кільцевого валу дорівнює 3870 метрів. Наші вимірювання на початку 2000-х років показали, що оборонна лінія Східного городища сягає десь 4250 метрів.

Земляні оборонні споруди Східного городища дотепер збереглися у досить гарному стані завдяки тому, що давно вкриті лісом. Це пригальмувало розсування насипу валу і заливну рову. За вимірами Алли Моруженко, розміри валу Східного городища такі: ширина основи сягає 20 метрів, висота – 3,30 метра, загальна ширина оборонної лінії розмір (вал + рів) – 32,80 метра. Рів у верхній частині в середньому має ширину 12,80 метра, глибину – 3,50 метра, дно плоске і нешироке – близько 0,60 метра.

Борис Шрамко наводить середні показники розмірів оборонних укріплень Східного городища. За даними дослідника висота земляного валу коливається у межах 3 – 5 метрів, глибина зовнішнього рову – від 1,60 до 3,50 метра, ширина його у верхній частині – від 6,30 до 24 метрів.

⇒ ВЕЛИЧИНА ВНУТРІШНЬОЇ ПЛОЦІ ГОРОДИЩА ◀

Стосовно розмірів внутрішньої території Східного городища у дослідників також немає єдиної думки. Приміром, за вимірами Бориса Шрамка внутрішня площа дорівнює 65 гектарів, а наші перемерювання, як на місцевості, так і за допомогою сучасних топографічних карт, дали децю інший результат. За нашими підрахунками, Східне городище разом з валами займає територію 85 гектарів, а його внутрішня площа дорівнює 72 гектари.

Окремі показники розмірів території Східного городища такі: відстань від східного до західного проїзду дорівнює приблизно 900 метрів, від крайньої північної точки до крайньої південної точки – 1400 метрів, від крайньої східної точки до крайньої західної точки – 850 метрів.

Пристаючи до будівництва фортеці на високому березі Воресли, мешканці Більського городища керувалися набутими фортифікаційними навичками, у першу чергу врахувавши рельєф місцевості. Спочатку уздовж берегової лінії визначили трасу розташування оборонних дерев'яних укріплень майже точно повторюючи контури трьох мисовидних виступів. Довжина цієї ділянки укріплень досягла приблизно 2200 метрів. Від її кінців зроблено круті повороти у західному напрямку, тобто у бік Західного городища. Давні фортифікатори сполучили ці кінці дугоподібною у плані лінією укріплень довжиною приблизно 2050 метрів. Таким чином, оборонна лінія довжиною приблизно 4250 метрів замкнулася в кільце і утворилася захищена з усіх боків фортеця досить складного планування.

⇒ ЗАСЕЛЕНА ТЕРИТОРІЯ ГОРОДИЩА ←

Масштабні розкопки і шурфування на окремих ділянках показали, що за скіфської доби внутрішня площа Східного городища практично повністю була заселеною. Лише незначна ділянка у центральній частині (у межах розкопу №30) мала вільний від забудови майдан. За тлумаченням археологів, він міг використовуватися для зібрань громади перед величюю культовою спорудою на зразок дерев'яного храму з колонами (за версією Юрія Бойка) або торговою площею.

Понеліщ на території Східного городища, подібних до тих, що в Західному городищі, тут не помітно. Культурні нашарування до наших днів на окремих ділянках зазнали суттєвих пошкоджень, особливо у низинах. Краще культурний шар зберігся у прилеглих до східної лінії валу і на південній частині городища. Товщина його у середньому сягає від 0,45 до 1 метра.

Хронологія Східного городища різниться від хронології Західного Більського городища. Сучасні дослідження дають підстави вважати, що Східне городище (всупереч висновками Бориса Шрамка про його майже одностороннє із Західним городищем появу) з'явилося десь у середині VI століття до н. е., можливо, у другій чверті цього століття. Життя на поселенні тривало до кінця IV століття до н. е.

➔ ІЗ ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ◀

Першим серед археологів, хто ретельно оглянув і склав детальний опис розташованого на високому березі Ворекли Східного Більського городища, влітку 1904 року став **Василь Ляскоронський**. Дослідник дав йому назву, яка стала традиційною – Східне городище, опублікував перший схематичний план пам'ятки. Подав докладний опис планування оборонних споруд, вирахував величину внутрішньої території (приблизно 70 десятин), вказав довжину окружного земляного валу (майже 800 сажнів). Дослідник відзначив, що у городище ведуть чотири проїзди відповідно до сторін світу, земляні вали добре збереглися, висота їхніх насипів на західній ділянці сягає висоти 1,5-2 сажнів, а на східній ділянці – у два-три рази вони вищі (якщо міряти від дна рову). Оборонні рови сягають глибини 5-7 сажнів. Василь Ляскоронський помітив, що “у пациту валів траплялися оббиті камені і шматки черепків дерев'яного тину: товстостінні, грубої глини, недосконалого виготовлення, поганого обпалу і із звичайним примітивним орнаментом” [*Ляскоронський В.Г., 1907, с. 175-177*].

Василь Городцов, здійснюючи 1906 року комплексні дослідження Більського городища, обмежився лише поверховим оглядом Східного городища, бо “воно належить двом приватним особам і не користується великою популярністю” [*Городцов В.А., 1911, с. 127*]. Археолог відзначив, що “збереженість валу і рову, у більшості випадків, на диво добра” [*Городцов В.А., 1911, с. 127*]. Дослідник вважав, що Східне городище більше за розмірами від Західного городища.

Довжину кільцевого валу вимірював місцевий шанувальник старовини В.П. Шутка, вона виявилася 5383 кроки. Василь Городцов зробив виміри висоти і ширини валу, визначив глибину і ширину рову, у двох місцях зняв два профілі (№8 і №9) оборонної лінії. “Майданів” у валу Східного городища археолог не виявив. Щодо знахідок давніх артефактів на внутрішній поверхні пам'ятки Василь Городцов нічого не дізнався, лише помітив “у південно-західній частині городища, у лісі, один невисокий горбочок, більш за все – зольник” [*Городцов В.А., 1911, с. 127*].

Розкопки культурних відкладень на території Східного городища розпочалися 1959 року, коли **Борис Шрамко** у північній частині Східного городища заклав розкоп №1. Неподалік заклали невеличкі розкопки №2 і №3 археологи експедиції Московського державного університету на чолі з **Борисом Граковим** і **Наталією Слагіною**. Цього ж року Борис Шрамко зняв інструментальний план Східного городища. На розкопці №1 Борис Шрамко продовжував роботи і наступного 1960 року. Загалом тут було розкрито 355,5 квадратних метрів культурного шару.

Відновилися розкопки Східного городища через п'ять років, після захисту Борисом Шрамком докторської дисертації. Практично без перерви – з 1965 по 1995 рік харківський учений віддав надзвичайно багато сил для всебічного дослідження пам'ятки способом стаціонарних розкопок.

Розкопки 1965 року розпочалися дослідженнями культурних нашарувань у південно-східній частині городища неподалік південного в'їзду до нього. Тут було закладено розкоп №4.

1966 рік видався для досліджень одним із найбільш напружених. Продовжувалися розкопки у південно-східній частині неподалік південного проїзду в городище (розкоп №5). Цього ж польового сезону були закладені розкопи №6 і №10 у південній частині городища та довгий розкоп №11 у південно-східній, що перетинав по висі північ – південь, один із мисовидних виступів краю берегового плато. Розкопом №12 досліджувалася східна ділянка культурного шару на центральному мисовидному виступі плато. Цього року також здійснювалися розкопки на місці південного проїзду в городище (розкоп №7 площею 162 квадратних метри) та оборонного валу неподалік (розкопи №8 і №9). Розкоп №8, розміром 38 квадратних метрів, перетинав вал і рів з південного боку городища. Розкоп №9 площею 45 квадратних метрів було закладено на вершині південної ділянки валу.

1967 року розкопки в городища були продовжені у південно-західній частині у кутку на узліссі (розкоп №14). Потім дослідження були перенесені на східну частину городища посередині біля ліній оборонного валу, де було закладено розкоп №15.

1968 року розкопки продовжилися біля західного боку розкопу №15. Тут було закладено новий розкоп №16, де археологами розкрито 417 квадратних метрів культурного шару.

1969 року вперше розпочалися дослідження майже у центральній частині городища. Тут біля краю лісу було закладено розкоп №17, який показав, що і ця частина городища у скіфську добу була заселеною. Ще один розкоп – №18 заклали поруч (з південного боку) розкопу №14 біля краю лісу в південно-західній частині городища. Ще один, невеликий розкоп №19, був закладений з метою дослідити ділянку на місці встановлення високої дерев'яної геодезичної вишки, яку зводили військові будівельники прямо перед південним проїздом у городище. Загалом за польовий сезон 1969 року було розкрито 1184 квадратних метри культурних нашарувань, а за всі роки досліджена територія вже перевищила 7,5 тисячі квадратних метрів.

1970 року в південній частині пам'ятки, неподалік східного в'їзду, було закладено розкоп №19 на площі 414 квадратних метрів. Другим великим об'єктом польових досліджень городища стали оборонні спор-

ди. У східній частині городища на центральному місці було закладено розкоп №20 загальною площею 750 квадратних метрів, який охопив вал, рів і частину внутрішньої території городища. На цій ділянці земляний вал висотою 4,80 метра було досліджено способом повного знесення на відстані 18 метрів, а фортифікаційний рів перерізано траншеєю шириною 3 метри. Оборонні споруди на цій частині городища загалом досліджені на площі 351 квадратний метр. За 250 метрів на захід від розкопу №20 було закладено розкоп №21, де було досліджено 52 квадратні метри культурного шару.

1971 року в Східному городищі було розкрито 1307 квадратних метрів площі. Продовжувалося дослідження оборонних споруд на розкопах №7 і №20 та культурних нашарувань на розкопі №19. Було закладено два нових розкопи: №22 в північно-західній частині біля краю лісу та №23 посередині поруч східної ділянки оборонного валу.

1972 року розкопки здійснювалися у центрально-західній частині городища біля лісу (розкопи №24 і №25), поруч уже дослідженого розкопу №17. Упродовж польового сезону вдалося розкрити 1095 квадратних метрів культурних нашарувань.

1973 року дослідницькі роботи продовжувалися на чотирьох раніше закладених розкопах – №№22-25. Загалом розкрито площу 1479 квадратних метрів.

1974 року основна увага приділена розкопу №25, де вдалося дослідити 1335 квадратних метрів культурного шару.

1975 року дослідження знову були перенесені в південну частину городища, де у межах розкопу №26 розкрито 1151 квадратний метр культурних нашарувань.

1976 року продовжувалися дослідження у розкопі №26, де додатково розкрито площу в 1282 квадратних метри.

1977 року роботи на розкопі №26 продовжувалися, впродовж польового сезону вдалося дослідити ще 1764 квадратних метри культурного шару. Невеличкий розкоп №27 закладено у центральній частині городища біля лісу між розкопами №24 і №25.

1978 року закладено розкоп №28 у північно-східній частині городища біля підніжжя оборонного валу. Тут археологи розкопали 1257 квадратних метрів культурних відкладень.

1979 року роботи на розкопі №28 були продовжені. Додатково вдалося розкрити 1599 квадратних метрів площі.

1980 року з південного боку біля розкопу №28 було закладено новий розкоп №29. Цього польового сезону було досліджено 1259 квадратних метрів стародавніх культурних відкладень. За особистими підрахунка-

ми Бориса Шрамка, за всі роки у Східному городищі вже було розкрито 22568 квадратних метрів території.

1981 року продовжені дослідження у межах розкопу №29. Додатково розкрито 1219 квадратних метрів культурних відкладень.

1982 року дослідження перенесені у південно-західну частину городища, де вдовж лісу закладено новий розкоп №30, південно-західний край якого з'єднується з розкопом №14. Упродовж польового сезону досліджено 1710 квадратних метрів культурного шару.

1983 року продовжено дослідження у межах розкопу №30. До розкопок експедиції Харківського університету долучилися члени археологічних гуртків Харківського обласного палацу дитячої та юнацької творчості, що дозволило значно розширити масштаби робіт. За сезон вдалося розкрити площу 2684 квадратних метри.

З 1984 року в складі експедиції Харківського університету впродовж наступних трьох сезонів став працювати ще один заїгн студентів-практикантів історичного факультету Полтавського педагогічного інституту на чолі з викладачем Петром Гавришем. На розкопі №30 вдалося розкрити 1815 квадратних метрів культурних нашарувань.

1985 року масштаби дослідницьких робіт на розкопі №30 ще більше зросли, бо одночасно на розкопках упродовж місяця працювало 70-80 робітників. У підсумку було розкрито площу 3041 квадратний метр.

1986 року темпи і масштаби досліджень у розкопі №30 збереглися. Додатково було розкрито 2604 квадратних метрів території городища. Тепер уся досліджена територія в межах розкопу №30 досягла 11 864 квадратних метри.

1987 року місце розкопок перенесене у південно-східну частину городища неподалік оборонної лінії (за 600-700 метрів). Тут закладено розкоп №31 площею 1100 квадратних метрів.

1988 року було приділено увагу дослідженню східної частини городища. Розкоп №32 був закладений майже навпроти в'їзду в городище, деє приблизно за 150 метрів від нього біля краю лісу. Археологи розкопали приблизно 500 квадратних метрів культурного шару.

З 1989 року на території Східного городища дослідження культурних нашарувань здійснювалися у межах розкопу №33, які з перервою на один рік (1993) тривали до 1995 року. Розкоп знаходився у південно-східній частині городища на ділянці між оборонним валом і вже дослідженим розкопом №31. На 1992 рік тут вже було розкрито 1618 квадратних метрів культурних відкладень, а загалом величина дослідженої території досягла 6348 квадратних метрів.

1993 року дослідження відновлено у південній частині городища в межах розкопу №34. Нові розкопки охопили територію між розкопами

№№4, 5 і 19. Тут розкрито 702 квадратних метри культурного шару. Тенер фактично вся територія перед південним в'їздом до городища досліджена археологами.

1995 року Борис Шрамко завершив свої польові дослідження у Східному Більському городищі. Останній польовий сезон у Більську вчений присвятив продовженню дослідження культурних нашарувань у південно-східній частині пам'ятки. Було зроблено прирізку до розкопу №33. У підсумку величина дослідженої території досягла 6617 квадратних метрів.

Загалом Борису Шрамку за всі роки своїх польових робіт у Східному Більському городищі вдалося здійснити дослідження на площі близько 46 тисяч квадратних метрів або 4,6 гектара.

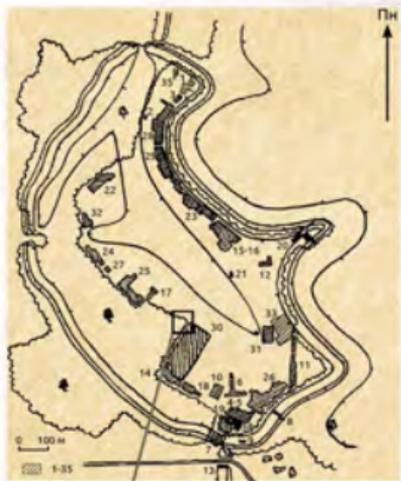
Археологічні розкопки Східного Більського городища відновилися 2013 року Скіфською експедицією Харківського національного університету під керівництвом **Станіслава Заднікова** при участі співробітників історико-культурного заповідника "Більськ". У північній частині пам'ятки, неподалік розкопу №1 1959 року, було закладено розкоп №35. Упродовж сезону було розкрито 291 квадратний метр культурних відкладень. Крім того, у центрально-південній частині городища закладено два шурфи для палеографічних спостережень розміром 2x0,6 і 1,4x0,7 метра.

2014 року було продовжено дослідження у межах розкопу №35, де було розкрито 121,5 квадратного метра культурних відкладень.

Східне Більське городище неодноразово відвідували інші археологи, здійснювали обстеження культурних відкладень, оборонних споруд, збирали на поверхні колекції артефактів. Можна згадати роботу дослідників **Олександра Тахтає** (1927 рік), **Петра Гавриша** (1984-1986, 1994-1996, 2004-2008 роки), **Ренати Родле**, **Віллі Герца**, **Євгена Черненка**, **Олександра Супруненка**, **Ірини Кулатової** і **Сергія Степановича** (1994 рік), **Анатолія Охрімєнка** (1999 рік), **Віталія Грицюка** (2003-2005 роки) та інших.

Східне городище: вигляд на космічному знімку з висоти 2,3 кілометра. 2014 рік

Східне городище: план Бориса Шрамка 1959 року з позначенням місць розкопів пам'ятки з 1959 по 2013 рік

Східне городище: вирізка з топографічної карти 1954 року масштабу 1:10000

Східне городище: вирізка з топографічної карти 1984 року масштабу 1:100000

Східне городище: загальний вигляд південного в'їзду

Східне городище: загальний вигляд південно-східної частини внутрішньої території пам'ятки

Східне городище: загальний вигляд центральної частини з заходу

*Східне городище: загальний вигляд на розкоп №30
(ділянка загону Полтавського педагогічного інституту) з північного сходу (1985 рік)*

*Східне городище: розкопки південної частини пам'ятки.
Вигляд з оглядового майданчика топографічної вишки (1965 рік)*

*Східне городище: розкопки Бориса Шрамка 1970 року
оборонного валу у східній частині городища*

Східне городище: розкопки під керівництвом Бориса Шрамка 1980 року

Східне городище: розкопки розкопки під керівництвом Бориса Шрамка 1980 року

Східне городище: перегляд автором артефактів із розкопок 1980 року в таборі експедиції Харківського університету

Східне городище: розкопки ділянки розкопу №30 1984 року під керівництвом автора

*Східне городище: розкопки 2013 року північної частини пам'ятки
під керівництвом Станіслава Заднікова*

Східне городище: розкопки під керівництвом Станіслава Заднікова

*Східне городище:
розкопки 1980 року.
Борис Шрамко (крайній справа)
у колі членів експедиції
у хвилини відпочинку*

Борис Шрамко (1990-ті роки)

Ірина Шрамко

Станіслав Задніков

ВЕЛИКЕ ГОРОДИЩЕ

→ ТОПОГРАФІЯ ВЕЛИКОГО ГОРОДИЩА ←

Велике Більське городище знаходиться у південно-східному секторі Ворсклинсько-Груньського межиріччя. Територія стародавнього городища є частиною вододільного плато, що утворилося в результаті ерозійної діяльності річок Ворскла і Суха Грунь та їхніх приток і має вигляд невисокої, слабо хвилястої рівнини. Ця ділянка плато має нахил з півночі-північного сходу на південь-південний захід, що спричинило сучасну зорієнтованість гідрографічної сітки території городища. Середні висоти плато, на якому розташоване Більське городище, сягають у середньому 170-180 метрів над рівнем моря. Над заплавою річки Ворскли поверхня городища здіймається на 90-95 метрів. Найвищі ділянки місцевості на території Великого городища знаходяться на вершині берегового плато і на північному сході – від 180 до 190 метрів над рівнем моря. Максимальна відмітка висоти рельєфу знаходиться неподалік Східного Більського городища біля південно-східної околиці села Більська – 191,3 метра над рівнем моря. Тут розташована доволі велика ділянка плато (у кілька квадратних кілометрів), обмежена на півночі Семівським яром, а з півдня – Холодівським яром. На північному сході городища між Куземницькими ставками в обводненому яру і урочищем Лісовий Кут знаходиться друга найвища ділянка розміром приблизно 2 квадратних кілометри з абсолютною відміткою 185,8 метра над рівнем моря. Північніше першої височини, у своєрідному трикутнику між Семівським і Більським ярами та лінією валів Великого городища, розташована третя, але дещо менша за другу, ділянка підвищення з абсолютною відміткою 183 метри над рівнем моря. Слід додати, що між Східним і Західним городищами майже по прямій лінії смугою проходить найвища місцевість на території Великого городища шириною

1-2 кілометри. Вона має нахил у бік Західного городища з перепадом висоти десь на 20 метрів. Поруч на північ і на південь місцевість на території Великого городища трохи вижча, має майже таку ж висоту, як і на місці Західного городища – 173-175 метрів над рівнем моря.

Західний та південно-західний бік Великої фортеці межує з правобічною береговою лінією річки Сухої Груні. Вона бере початок у селах Батьки і Лазьки Зінківського району Полтавської області і тече у північно-західному напрямку. Глибина долини річки не перевищує 50 метрів, берегові схили переважно похилі, хоча місцями на правобережжі мають доволі круті спуски. Тут максимальні висоти сягають 156-165,6 метра над рівнем моря.

➔ ПЛАНУВАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД ◀

Аналіз топографії межиріччя Ворскли і Сухої Груні показує, що до планування на місцевості оборонної лінії Великого городища стародавні фортифікатори поставилися дуже відповідально, враховуючи всі чинники, які впливатимуть на його обороноздатність. Оборонні споруди Великого городища були сплановані так, щоб бачити з центральної частини городища-гіганта майже всю його територію і вали, а з будь-якої ділянки валу видно майже половину оборонної лінії. Зі фортечних стін Західного і Східного городищ є можливість оглядати практично всю лінію оборони Великого городища.

Будівництво Великого Більського городища, звичайно, вимагало від будівельників величезних зусиль і матеріальних ресурсів (навіть цині висота земляних валів у середньому становить 4-6 метрів, глибина паралельного рову – 3-5 метрів), тому цілком зрозуміле намагання стародавніх фортифікаторів всіляко економити – і на затраченій праці, і на будівельних матеріалах. При цьому слід було максимально вигідно використати природні умови для посилення обороноздатності фортеці. Трасу для оборонної лінії Великого городища на місцевості прокладали, враховуючи всі особливості рельєфу. На мою думку, цей процес складався з двох частин. На час побудови Великого городища вже існували Західні і Східні городища. Тому два напрямки оборонної лінії будівельники прокладали як від Західного городища у напрямку Ворскли, так і від Східного городища вздовж краю високого корінного берега цієї річки.

Простежимо спочатку північну лінію фортифікаційного будівництва Великого городища, що тягнеться від Західного городища у напрямку села Куземина. Її вал і рів відходять від північно-західного

сектора укріплень Західного городища у північно-західному напрямку, перебравшись через нешироку долину тепер вже зниклої маленької річки Тарануцьки – правої притоки Сухої Групи. З правого боку оборонної лінії, тобто всередині Великого городища, опинялася природна водойма, що збереглася і донині під назвою Озеро. Очевидно, це був стратегічний запас води для всіх мешканців Більського городища. Через 1,800 кілометра від Західного городища вал Великого городища круто повертає, майже під прямим кутом, у північно-східному напрямку і тягнеться на відстань 3 кілометри. Це зроблено не випадково. Стародавні фортифікатори, відійшовши на потрібну відстань від Західного городища, проклали майже рівну оборонну лінію таким чином, щоб на території городища повністю опинилися два яри, де із-під землі пробивалися джерела. Перший із них – в урочищі Лісовий Кут. По ньому до Озера текли джерельні струмки, а також потоки дощової та снігової води, по вінця наповнюючи Озеро. Другий яр сьогодні носить назву Куземинський. У ньому й досі є джерела та ставки, а в далекому минулому тут постійно протікав струмок, що живив річку Тарануцьку (у Куземині її ще називали Грунькою). Досягнувши верхів'я Куземинського яру, оборонна лінія Великого городища знову круто змінила напрямок – тепер прямо на схід, до берега Ворскли. На території сучасного села Куземина лінія пролягання валу дещо відхиляється на північ, щоб обійти вигоки невеликого яру, який ще століття тому називали Курячий Брідок. Тут у далекому минулому знаходився початок річки Тарануцьки (Груньки), яка, таким чином, по всій своїй довжині опинялася у межах Великого городища. Далі лінія валу знову найближчим шляхом прямувала до краю корінного берега Ворскли. Довжина цього останнього відрізка оборонної лінії північної ділянки досягала 4,600 кілометра. Всього ж північна ділянка оборонних укріплень Великого городища від Західного городища до берега Ворскли простягалася на відстань 9,400 кілометра. У північно-східному кутку відбулося з'єднання з лінією валів і ровів вздовж корінного берега Ворскли, яка пролягла сюди від Східного городища.

Як бачимо, північна оборонна лінія Великого городища має кілька крутих поворотів. Логічно припустити, що тут у давні часи мали стояти спеціальні оборонні споруди – бастіони, які призначалися для прямого обстрілу ворога в довколишній місцевості та флангового обстрілу безпосередньо на підступах до фортечної стіни і рову. Але поки що ми не маємо жодних доказів існування бастіонів на валу Великого городища.

Особливістю топографічної ситуації північної оборонної лінії Великого городища є те, що вона проходить практично по рівнинній місцевості і не має близького прикриття у вигляді природних перевалів – на-

триєклад, ярів, балок, заболоченої місцевості тощо. Її нерівний контур визначився бажанням стародавніх фортифікаторів зробити так, щоб яри і балки, на дні яких бігли струмки до річки Таралуньки, повністю опинилися на території Великого городища. Це дуже вигідно у стратегічному плані при тривалій облозі ворогом.

Південна частина оборонної лінії Великого городища бере початок від крайньої південної точки лінії укріплень Західного городища в урочищі Маяк. Тут напрямок пролягання оборонних споруд визначався лінією правого корінного берега річки Сухой Груні. На відміну від північної частини оборонної лінії Великої фортеці, що пролягає практично по рівнинній місцевості, траса південної частини має деяку відмінність – вона змушена “перебиратися” через долини двох великих ярів, Холодівського і Лазьківського, які у скіфську добу були заводнені. Це, звичайно, робило оборонну систему певною мірою вразливою, бо на дні ярів лінія валів і ровів переривалася. Цей недолік легко компенсувався наявністю тут перешкоди у вигляді заболоченої долини Сухой Груні шириною 150-250 метрів. Прямуючи від Західного городища у південно-східному напрямку вздовж Сухой Груні, через приблизно 4,500 кілометра оборонна лінія віддаляється від берегової лінії у більш східному напрямку. Через 2 кілометри біля верхів’я одного із ярів усередині Великого городища траса оборонних споруд бере напрямок ще більше на схід, тобто прямує практично навпростець до берега Ворекли. У результаті весь великий Лазьківський яр з кількома відгалуженнями опинився на території Великого городища. Останні 2,500 кілометра південно-східної ділянки оборонної лінії пролягали майже по прямій лінії рівнинною місцевістю. Таким чином, загалом довжина оборонних споруд південної ділянки Великого городища досягла 8,600 кілометра, – майже як і північної ділянки.

З’єднання зі східною частиною оборонної лінії, яка вела від Східного городища вздовж вореклинської берегової лінії на південь, відбулося біля північної околиці сучасного села Глинська в урочищі Кугул. На місці з’єднання кінців двох ліній укріплень немає плавного закруглення, як на півночі біля села Куземина, а спостерігається приєднання південної лінії до східної, так що між ними залишався неширокий (до десятка метрів) прохід. Тут утворився ніби “надлишок” східної оборонної лінії, – своєрідний “анендикс” довжиною більше сотні метрів, що виходить уже за межі Великого городища. На мій погляд, це зроблено не випадково, а має місце задуманий заздалегідь фортифікаційний прийом посилення оборони існуючого тут ще у давнину проїзду на територію Великого городища. З вершини валу “анендиксу” з-за дерев’яного

заборола захисники мали можливість із флангу обстрілювати з луків та вражати дротиками нападаючів на в'їзну браму.

Подібний фортифікаційний прийом укріплення проїздів всередину городища у ранньому залізному віці в Українському Лісоостепу застосовували не лише мешканці Більського городища. На території басейну річки Тясмина на Правобережній Україні в лінії оборони великого (площею близько 200 гектарів) Мотронинського городища також обабіч трьох в'їздів зовні збудовані відрізки ("апендикси") земляного валу різної довжини. Спутіті їм рови, як і в Більському городищі, у всіх випадках знаходяться із зовнішнього боку відносно в'їзної брами. Функція цих додаткових споруд полягала у прикритті проїздів у городище з флангу.

Східна сторона фортифікаційних укріплень Великого Більського городища побудована на краю високих круч річки Ворскли на висоті близько 100 метрів над рівнем її заплави. Тут до кріпосних валів вів підйом протяжністю 600-700 метрів під кутом 15-20 градусів. Дві частини східної оборонної лінії Великої фортеці пролягали в двох напрямках – на північ і на південь від Східного городища. Вони практично однакової довжини – по 5,600 кілометра. Будуючи їх, стародавні фортифікатори також економили трудові затрати та матеріальні ресурси. Це видно по лінії розташування оборонних споруд. Корінний берег Ворскли від села Куземина і до села Глинська має численні мисовидні виступи у бік річкової заплави. Хоча будівельники оборонних споруд загалом намагалися провести лінію укріплень по краю стрімких берегових схилів, але вони, де було можливо, скорочували шлях навпростець. Таким чином, у деяких місцевостях лінія захисних споруд дещо відступала від краю берегового плато, що певною мірою порушувало правило гармонійного поєднання природних і штучних перешкод.

Звертаю увагу, що не випадково збігається довжина двох частин оборонних споруд Великого городища вздовж берега Ворскли. Також майже однакова відстань гілок ліній оборонних споруд, що відходили від Західного городища на північ і на південь на з'єднання з лінією оборони на березі Ворскли. Це був розрахунок задалегідь очільників фортифікаційного будівництва; можливо, навіть існував поділ масштабів запланованих робіт між окремими будівельними загонами.

Вразливі ділянки фортеці-гіганта – проїзди – були, мабуть, зведені до мінімуму. На заході на територію Великого городища можна потрапити через двоє воріт Західного городища. Подібна ситуація була і на сході – з боку заплави Ворскли також слід було пройти двоє воріт Східного городища. На півдні на територію Великого городища можна потрапити через браму в урочищі Кутул біля Глинська, де існувало спеціально побудоване флангове укріплення. Місце давнього проїзду

до Великої фортеці на півночі поки-що визначити не вдалося, можливо, його не було зовсім.

Нинішні розміри захисного валу і рову Великої фортеці поступаються Західному городищу, але майже ідентичні Східному городищу. За даними Алли Моруженко, висота насипу валу Великого городища у середньому дорівнює 3 метри, а ширина основи – 12,15 метра, ширина рову зверху сягає 24 метри, а глибина – близько 4 метрів. Рів Великого городища має загострене або пласке дно, біля села Куземина його ширина дорівнює 2,60 метра. На ділянках, укритих лісом, давні оборонні споруди збереглися досить добре, але зазнали значних пошкоджень у південній частині, особливо поруч урочищ Маяк і Царина, а між селами Лазьками і Глинськом на сотні метрів вал і рів фактично зруйновані з довколишньою поверхнею за радянських часів. Пошкоджень зазнали вал і рів на території села Куземина.

➤ ПРОТЯЖНІСТЬ І РОЗМІРИ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ УКРІПЛЕНЬ ◀

Зроблені мною підрахунки показали, що загальна довжина валів Великої фортеці дорівнює 29,200 кілометра, а окружність усього Більського городища разом із Західним та Східним городищами – приблизно 33 кілометри, сукупна довжина всіх оборонних укріплень – близько 37 кілометрів.

Удовж правого корінного берега Ворскли з півночі (від села Куземина) на південь (до села Глинська) оборонна лінія Більського городища пролягає на 13,400 кілометра. Довжина валу всієї північної частини Великого городища, що тягнеться від Західного городища до Східного, дорівнює 15 кілометрів. Якщо знаходитися на крайній точці північно-східного кута Великого городища (у Куземині), то протяжність валу до Східного городища досягає 5,600 кілометра, а до Західного городища – 9,400 кілометра.

Довжина валу всієї південної ділянки Великого городища, який тягнеться від Західного городища до Східного, дорівнює 14,200 кілометра. Від найвіддаленішого південно-східного кута Великого городища (біля Глинська) до Західного городища вал долає відстань 8,600 кілометра, а до Східного городища вздовж корінного берега Ворскли – 5,600 кілометра.

Зауважу, що є інші дані про довжину оборонних споруд Великого Більського городища. Зокрема, Борис Шрамко називає цифру 25,995 кілометра. Її достовірність у мене викликає великі сумніви. До речі, їх

поділяють і інші дослідники Більського городища, які вже вказували на невідповідність вказаних Борисом Шрамком величин з реальними. До того ж, так точно (до метра) виміряти довжину укріплень Великого Більського городища практично не можливо. Це підтверджують не тільки мої спроби, а й намагання інших дослідників (Рената Ролле) навіть за допомогою сучасного польового курвіметра.

→ ВЕЛИЧИНА ВНУТРІШНЬОЇ ТЕРИТОРІЇ ←

Розміри території Великого Більського городища вражають своїми масштабами. Її практично неможливо виміряти інструментальним способом. Дослідники, щоб визначити величину площі городища, звертаються до сучасних топографічних карт, останнім часом намагаються використовувати можливості системи супутникової навігації GPS. Очевидно, саме у різних способах вимірювання криється розбіжність між цифрами, які наводять дослідники, визначивши величину території Великого городища. Борис Шрамко у свій час вирахував його площу в 3868 гектарів (знову вражає точність підрахунку!). Виміри інших дослідників показали, що насправді Більське городище в цілому, і Велике городище також, мають більші розміри, ніж вказував Борис Шрамко. Нині у літературі можна зустріти твердження, що вся внутрішня площа Великого Більського городища дорівнює 4818 гектарів, а в цілому весь оборонний комплекс займає площу 5013 гектарів. Така точність (до гектара) також дуже сумнівна, оскільки провести точні виміри на місцевості не дозволяють заселена територія та значні лісові масиви. Мало ймовірно зробити такі точні підрахунки і за допомогою доступних нині в Україні сучасних технологій.

Мої показники вимірів території Великого городища не збігаються з результатами вимірів інших дослідників. За ними, внутрішня площа Великого городища дорівнює 4590 гектарів, а вся внутрішня площа Більського городища (включаючи і територію, на якій розташовані вали Західного і Східного городищ) досягає приблизно 4780 гектарів або 47,8 квадратних кілометрів. Свої виміри я здійснював на основі військових крупномасштабних топографічних карт та зйомок із супутника, взятих у мережі Інтернет. Думаю, що і вони не повністю відповідають реальним. Можливо, в майбутньому з'являться насправді точні цифри величини внутрішньої площі Великого городища.

Крім величини площі, мною було зроблено вимірювання деяких відстаней усередині Великого Більського городища. Наприклад, пряма відстань від східних воріт Західного городища до найвіддаленішої

точки на північному сході Великого городища дорівнює 7 кілометрів, а до найвіддаленішої точки на південному сході Великого городища – 8 кілометрів. Як бачимо, відстань майже однакова. Можливо, це є свідченням того, що керування цього фортифікаційного будівництва здійснювалося від Західного городища. Якщо подібні виміри зробити від Східного городища, то отримаємо такі результати: пряма відстань від західних воріт Східного городища до найвіддаленішої точки на північному сході Великого городища дорівнює 6,450 кілометра, до найвіддаленішої точки на південному сході Великого городища – 4,700 кілометра. Найбільша ширина Великого городища: з півночі на південь – 11,600 кілометра, зі сходу на захід – 5,900 кілометра.

➤ ЗАСЕЛЕНА ТЕРИТОРІЯ У ГОРОДИЩІ ◀

Внутрішні простори Великого городища у скіфську добу були заселені лише частково: ймовірно, тому, що тут переважали лісові масиви та чагарники. Помічено, що давні мешканці городища більше обживали ділянки вздовж ліній оборонних споруд (найчастіше неподалік Західного та Східного городищ), а також на берегах річечок Тарапуцьки і Більського струмка та їхніх балок. Там існували ділянки вільних від лісів площ, які, вірогідно, утворилися після вирубування дерев для потреб фортифікаційного будівництва. Об'єктивну картину тепер з'ясувати досить важко, бо за два тисячоліття змінилося докляді, наклали свій відбиток і людська діяльність – велику територію охочлювали за час свого існування сучасні села Більськ і Куземин. Археологам на території Великого городища нині відомо вже більше двох десятків пунктів, де виявлені артефакти скіфської доби. Більшість із них знаходяться у південній частині городища. Окремі з виявлених селищ були досить великими, їх тривалий час заселяли люди, що призвело до значних культурних відкладень. Але більшість селищ має незначні культурні відкладення і невелику територію.

Кілька селищ на території Великого городища стали об'єктами археологічних розкопок.

Селище в урочищі Царина

Розташоване на краю плато правого корінного берега річки Сухой Груні неподалік (на південний схід) Західного Більського городища. З північно-західного і південно-західного боків воно обмежене оборонною лінією Західного та Великого Більських городищ, на півночі – виробничо-господарськими спорудами СТОВ "Скіф", на сході – старим садом товариства (місцями селище "заходить" на його територію), на

півдні простягається майже до Холодівського яру. Селище охоплює місцевість уздовж берегової лінії розміром за довжиною приблизно 1,100 і шириною 0,400-0,500 кілометра. За останніми дослідженнями, його площа сягає 37 гектарів.

На території селища помітні більше десятка плям попелу, кілька із них на невисоких пагорбах. Частина із цих попелуц стали об'єктами стаціонарних розкопок 1906 і 1996-2005 років. Культурні відкладення селища датуються у межах VII-V століть до н. е.

Селище в урочищі Лісовий Кут

Знаходиться у крайньому західному кутку Великого городища, за кілометр на північ від Західного городища. Розташоване на мисовидному похилому підвищенні правого корінного берега річечки Тарапуцьки і водойми Озеро. Урочище Лісовий Кут обмежене з південно-західного і північно-західного боку лінією валу Великого городища, на сході – довгим яром, де у далекому минулому протікав струмок, на півдні – підвищеним берегом водойми Озеро. Довжина території селища сягає приблизно 1,150 кілометра, ширина – 0,180-230 кілометра. За останніми дослідженнями, культурні відкладення поширюються на площу приблизно 26,8 гектара. Майже вся поверхня селища багато десятиліть розорюється. У ході кількох розвідок було помічено чотири мало виражені попелуц, зібрано доволі численну колекцію артефактів скіфської доби, серед яких і деталь бронзової складної форми для відливання наконечників для стріл. Випадково під час будівництва газоконденсатопроводу було відкрито, а згодом досліджено археологами, унікальний керамічний комплекс у складі одинадцяти великих ліплевих корчаг скіфської доби і трьох грецьких амфор. На території селища здійснювалися стаціонарні розкопки впродовж 1999-2001 і 2004 років. Культурні відкладення товщиною до 0,50 метра відносяться до кінця VI-V століть до н. е.

Селище в урочищі Поле другої бригади

Розташоване на схилі правого берега вимерлої річечки Тарапуцьки (урочище а давньою назвою Чорногородове), там, де знаходиться водойма Озеро і до її заплави достучається довгий мало обводнений яр в урочищі Лісовий Кут. Майдан селища займає плато на висоті 35-45 метрів над рівнем заплави водойми. Фактично, воно є "сусідом" великого селища Лісовий Кут, що розташоване на протилежному боці яру. Територія селища частково зайнята лісонасадженнями на береговому схилі, але більшість знаходиться під сільськогосподарськими угіддями. Науковоритнівні дослідження пам'ятки здійснювалися у 2008-2009 роках. Тоді було з'ясовано, що культурні відкладення кінця V – IV століть до н. е. (уламки ліпленої кераміки, грецьких амфор, шматки глиняної печини,

кістки тварин) поширені вздовж корінного берега Тарапушки на площі 0,900x0,120-400 кілометра або близько 28 гектарів. Більш густо насичена давніми артефактами східна ділянка селища. Рештки культурних нашарувань епіфеської доби залягають на глибині 0,30-0,45 метра. Товщина цих нашарувань загалом невелика – 0,15-0,20 метра, зверху вони перекриті нерівномірним прошарком ерозійного чорнозему. Найкраще збереглися культурні відкладення похід лісонасадженнями, де їхня товщина сягає 0,30-0,50 метра. У середньовіччі на території селища діяв табір селітроварників.

Селище в урочищі Холодівка

Розташоване в урочищі Холодівка (куток села) на початку обводненого яру, який впадає у долину Сухої Груні за 1,200 кілометра південніше Західного городища. Його відкрито за допомогою мешканців села Більська, які передали археологам знайдені на своїх городках стародавні артефакти. Археологічні дослідження показали, що на селищі збереглися лише рештки культурних відкладень, адебільшого вони зруйновані сучасною забудовою та господарською діяльністю селян. Поверхня селища рівна, з пологим нахилом на південь, до яру. Ділянка з артефактами охоплює територію розміром 100x50 метрів, витягнуту із північного сходу на південний захід. На ораній поверхні трапляються доволі численні знахідки стародавнього ліпленого посуду кінця VIII-VII століть до н. е. Культурні відкладення місцями сягали глибини 0,60-0,70 метра. Результати досліджень дозволяють віднести це селище до числа одного із найраніших, які заснували хлібороби раннього залізного віку на берегах Сухої Груні.

➤ ІЗ ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ◀

Початок польовому археологічному вивченню Великого Більського городища поклав 1895 року **Олексій Бобринський**. Його опублікований опис свідчить про обізнаність місцевості як очевидця. Дослідник повідомляє, що до Більського городища (так він називав лише Західне Більське) підходять окремі вали з півночі від села Куземина і з півдня від села Глинська. Там вони повертають назустріч один одному і тиснуться вздовж крутого берега Ворскли вздовж 8 верст. Таким чином, вали кільцем охоплюють простір площею 10 верст довжини і 6 верст ширини.

Більш детально обстежив Велике городище **Василь Ляскоронський**. Улітку 1904 року він разом із своїм давнім товаришем, поміщиком Роменського повіту Полтавської губернії, археологом-аматором Семеном Мазаракі провели масштабні археологічні розвідки по берегах

річок Сули, Ворскли і Пела, а у листопаді цього ж року подали звіт про ці дослідження. Згодом ці матеріали було опубліковано. Береги за течією Ворскли Василь Ляскоронський особисто оглянув від Охтирського монастиря аж до гирла ріки. Важливим етапом цієї роботи було польове вивчення цілого комплексу археологічних пам'яток довкола села Більська.

Огляд Більського городища Василь Ляскоронський почав від села Куземина, а потім перебрався у Більськ, де зупинився на кілька днів. За цей час він встиг оглянути майже все городище, склав його схематичний план. Його враження і захоплення пам'яткою висловлені у таких словах: "Городища, що знаходяться поблизу с. Більська, справжні гіганти в порівнянні з усіма тими, що нам доводилося бачити до цих пір у межах лівого боку Дніпра" [*Ляскоронський В.Г., 1907, с. 174*]. У своїй публікації Василь Ляскоронський подав загальну характеристику топографії місцевості та опис оборонних споруд Великого городища, вказав їхні розміри. Із неї видно, що дослідник все ж не встиг детально вивчити топографію пам'ятки і місцевості. Він вважав, що вали Великого городища пролягають децю на північ від Куземина, хоча вони насправді проходять південною частиною території села. На плані Більського городища, опублікованому археологом, не позначено значну частину оборонної лінії Великого городища, яка пролягає вздовж корінного берега Ворскли від Куземина до Східного городища. Хоча у тексті статті чітко вказано, що Великий вал Більського городища є кільцевим. Також помилково дослідник вважав, що долина сухої Груші впадає у заплаву Ворскли біля села Глиньського [*Ляскоронський В.Г., 1907, с. 174-175*].

Найбільш масштабні і детальні польові дослідження на початку ХХ століття у Великому Більському городищі здійснив 1906 року **Василь Городцов**. За словами дослідника, "ми пройшли всю площу городища вздовж і поперек", і вчений дійшов висновку, що "величезна площа Великого городища бідна культурними пам'ятками" [*Городцов В.А., 1911, с. 119*]. Вдалося виявити лише чотири "зольники" (попелища): один в с. Куземині і три на південь від Західного городища (в урочищі Царипа). Дослідник уважно оглянув попелище у Куземині, яке, на його думку виявилось під насипом оборонного валу після того, як будувалися укріплення.

Найбільшу увагу Василя Городцова привернули попелища, що знаходяться поруч Західного городища, які місцеві селяни називали могилами. Для своїх досліджень археолог вибрав найбільш віддалений і найвищий шатр-попелище неподалік оборонного валу Великого городища в урочищі Привороття. Попелищу археолог надав №9 і назвав Царинною могилою. Росіянин погано розумів українську мову більських селян, тому

перекрутив назву урочища Царина (це слово означає місцевість край села, цілину – необроблену, порослу травами, землю, чи пасовисько для худоби), пов'язавши із близьким йому словом "цар". Василь Городцов свої розкопки на понелішці №9 здійснивав традиційним траншейним способом (як і в Західному городищі). На поверхні понеліща він розкопав 8 траншей, загалом дослідивши площу приблизно 437 квадратних метрів.

Неподалік понеліща №9 на південній захід на ділі низини Василь Городцов заклад ще одну траншею розміром 3х3 аршини (2,13х2,13 метра), де також виявлені стародавні артефакти.

Чимало уваги Василь Городцов приділяв вивченню оборонних споруд Великого городища. На основі військової топографічної карти "трьохверстовки" він склав схему їхнього планування на місцевості. Правильно зазначив, що південним краєм оборонної споруди пролягають вздовж правого берега Сухої Груні. За підрахунками Василя Городцова, оточуючі Великого Більського городища дорівнює 30 верст. У різних місця він зняв п'ять профілів валу і рову, зробив виміри, відзначив його пошкодження. Про оборонну лінію Великого городища у межах села Куземина Василь Городцов говорить так: "В с. Куземині вал і рів збереглися лише у поміщицьких садибах, а на вулицях і у селянських дворах від них, у більшості випадків, не залишилося ніякого зовнішнього сліду" [Городцов В.А., 1911, с. 119]. Це не зовсім відповідає дійсності. Навіть сьогодні добре видно, що у садибах куземинців стародавній вал і рів лише частково зазнали пошкодження, але загалом їхня лінія проглядається дуже чітко. Я особисто кілька разів за останні десятиліття оглядав ці ділянки. Очевидно, Василь Городцов на власній оці не бачив стану давніх укріплень у селянських садибах Куземина, а зробив свої висновки лише на підставі їхнього огляду, проїжджаючи сільською вулицею.

Пояснюючи незвичайне планування оборонної лінії Більського городища-гіганта, Василь Городцов висловив думку, що "для надання більшої тактичної сили укріпленню його посилити додатковими фортами, розташованими по лінії загальної огорожі" [Городцов В.А., 1911, с. 93]. Найбільший "форт" посилював городище на сході (Східне городище), дещо менший – на заході (Західне городище) і найменший – розташований на схилах корінного берега Ворскли у селі Куземині (Куземинське городище). Як показало майбутнє, ця запропонована схема виявилася настільки "залізобетонною", що її майже без змін навіть сьогодні сприймає частина археологів.

Упродовж 1959-1960 років Велике городище досліджував **Борис Граков**. Крім звичайного огляду території пам'ятки, він зацікавився будовою оборонних споруд городища. Археолог здійснив зачищення

зруйнованого краю валу в урочищі Маяк (поруч із селищем в урочищі Царина) у тому місці, де лінія оборони Великого городища з півдня підходить до Західного городища. Було виділено кілька етапів у будівництві земляного насипу валу.

1958 року на поверхні поселення в урочищі Царина давні артефакти збирала **Галина Ковпащенко**. Частина зібраних матеріалів опублікована у монографії про племена сіфської доби на території Поворскля.

Вивчення Великого городища багато уваги приділяв **Борис Шрамко**. Вчений не розкопував культурні нашарування на території городища, а зосередив свої зусилля на розвідках у пошуках селищ, оглядав та здійснив кілька зачищень профілів оборонних споруд.

1958 року на ділянці зруйнованого валу в південній частині села Куземина ним було зроблено поперечний розріз оборонних споруд. Висота насипу тут досягала 4,60 метра.

1960 року здійснено обстеження оборонної лінії від Східного городища до села Куземина. З'ясувалося, що кар'єр для добування глини місцевого цегельного заводу врізався в оборонні споруди Великого городища. У результаті з'явився, за висловом Бориса Шрамка, "такий чудовий профіль, якого ми до цих пір ніде не мали": розріз мав поперечний профіль оборонного валу і рову разом з прилеглою ділянкою берегової тераси.

1964 року Борис Шрамко після кількарічної перерви відновив свої польові дослідження в Більському городищі. Цього року він здійснив обстеження території та оборонних споруд Великого городища.

1966 року було зроблено зачищення краю валу Великого городища, підрізаного при будівництві дороги з Більська на Котельву, що підходить до Східного городища поруч його південного в'їзду (розкоп №13).

1969 року здійснювалося обстеження внутрішньої території городища, у результаті чого було виявлено кілька ділянок із культурними відкладеннями. Оглянута поверхня селища в урочищі Царина, де на поведищах зібрано колекцію стародавніх артефактів. Під керівництвом Бориса Шрамка було знято новий план Великого городища. За підрахунками вченого, його внутрішня площа складає 3868 гектарів.

1970 року продовжувалися обстеження внутрішньої території Великого городища, оглянуте місце у селі Куземині, де ще Василь Городилов 1906 року відмічав поведище під насипом валу. Борис Шрамко прийшов до висновку, що тут наявні сліди діяльності селітроварників XVIII століття.

1971 року знову оглядалися оборонні споруди у районі села Куземина. На лівому березі Ворскли навпроти села у болотистій місцевості обстежене так зване Котельвське городище, культурно-хронологічну належність якого тоді з'ясувати не вдалося.

1974 року на території Великого городища проведено масштабні розвідки, у результаті яких вдалося виявити нові археологічні об'єкти: у південній половині велике селище скіфського часу, а в центральній частині – селища з відкладеннями раннь-оскіфського часу і Бондарихинської культури. У селі Куземині в районі розташування кар'єру місцевого цегельного заводу зроблено зачищення на ділянці зруйнованого валу.

1976 року вчений здійснив зачищення профілю валу Великого городища – там, де він із південного боку приєднується до валу Західного городища. Також Борис Шрамко здійснив перетин рову біля цегельного заводу в селі Куземині.

1977 року здійснювалося дослідження оборонних валів Великого городища в урочищі Царина та у селі Куземині на місці кар'єру колишнього цегельного заводу, де зроблено зачищення на місці руйнування стародавнього валу.

1978 року здійснювалося обстеження і збір артефактів на поверхні селища в урочищі Царина.

1984 року під час обстеження території городища поруч західної ділянки валу Східного городища виявлене селище скіфської доби, де на поверхні зібрано різноманітні артефакти.

1988 і 1989 року Борис Шрамко разом з Іриною Шрамко траншеєю шириною 1 метр здійснив перетин валу і рову Великого городища неподалік місця з'єднання їх із оборонними спорудами Східного городища з північного боку. У ході цих досліджень вдалося одержати не тільки повний профіль валу і рову, а й простежити сліди дерев'яної конструкції вздовж гребеня валу.

Чимало зусиль витрачено на дослідження Великого городища **Петром Гавришем**. Робота здійснювалася у кількох напрямках: 1) збір артефактів на поверхні селища і урочищі Царина (1995-1996 роки); 2) розвідки на території городища з метою виявлення нових селищ (1995-2006); 3) обстеження оборонних споруд, виміри їхньої довжини і креслення профілів (2000-2008 роки); 4) здійснення стаціонарних розкопок укріплень.

Під час розвідок виявлено кілька раніше невідомих селищ скіфської доби, зібрано колекції артефактів, на окремих ділянках оборонних споруд виміряно їхню довжину і розміри.

Перші розкопки було здійснено 1996 року в співпраці з Українсько-німецькою експедицією. На селищі в урочищі Царина на попеліщі №1 загонві Полтавського педагогічного університету вдалося розкрити 290 квадратних метрів культурних відкладень. Через десять років – 2006-го року здійснено рятівні розкопки валу Великого городища по-

близу села Куземина в урочищі Куземинські ставки і урочищі Сад, де було зроблено повний перетин насипу оборонного валу.

З 1997 року до дослідження селища на території Великої фортеці приступили окремі загони Українсько-німецької експедиції, яку очолювали Вячеслав Мурзін і Рената Ролле. Цього року продовжено системні масштабні розкопки селища в урочищі Царина загоном під керівництвом **Володимира Білозора**.

[Стихило біографічна довідка: Володимир Павлович Білозор (1952-2014) – випускник історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. Після закінчення навчання 1975 року за направленням став працювати в Інституті археології АН УРСР, де згодом увійшов до складу співробітників відділу археології раннього залізного віку. У 1980-1982 роках працював науковим співробітником сектору скіфо-античної археології Музею історичних кошовихностей України. Виродовж 1982-1985 років навчався в аспірантурі Інституту археології. 1986 року під науковим керівництвом директора установи, відомого українського фахівця з археології бронзового віку, член-кореспондента Івана Артеменка захистив кандидатську дисертацію на тему "Скіфські статуї VII-IV до н. е.". З 1989 року до кінця життя працював науковим співробітником у відділі раннього залізного віку Інституту археології. У польових дослідженнях почав брати участь ще зі студентських років, згодом набув великого досвіду під час роботи у різноманітних експедиціях Інституту археології, став авторитетним "польовиком" серед колег].

Дослідникам 1997 року вдалося розкрити 100 квадратних метрів культурного шару. 1998 року розкрито ще 214 квадратних метрів культурних відкладень, і цим було завершено розкопки поелища №1. 1999 року розпочато розкопки поелища №2, де досліджено 88 квадратних метрів культурних нашарувань. 2000 року продовжено розкопки поелища №2, розкрито 192 квадратних метри культурних нашарувань. 2001 року тривали розкопки поелища №3, де було розкрито 66 квадратних метрів культурних нашарувань. Цього ж року розпочато розкопки поелища №4 і досліджено 128 квадратних метрів культурного шару. 2002 року продовжено розкопки поелища №4 і навколишньої території, всього розкрито площу 324 квадратних метри. 2003 року археологи повернулися до розкопок на поелищі №1 і дослідили ще 157 квадратних метрів культурних нашарувань.

У наступні роки тут було розкрито: 2004 року 84 квадратних метри, 2005 року – 112 квадратних метрів культурних нашарувань. Упродовж польового сезону 2005 року 140 квадратних метрів досліджено на поеле-

лиці №3. Загалом під керівництвом Володимира Білозора на пам'ятті було розкопано територію 1505 квадратних метрів.

Також заїги на чолі з Володимиром Білозором 1999 року здійснювані розкопки селища на території Великого городища в урочищі Лісовий Кут. Тут, у межах розкопу №2, всього було розкрито 112 квадратних метрів культурних відкладень скіфської доби.

Вагомий внесок у вивчення Великого городища належить **Сергію Скорому**.

[Стисла біографічна довідка: Сергій Анатолійович Скорий (народився 1949 року в Криму) вищу освіту здобув на історичному факультеті Сімферопольського університету (1975-1979 роки). Після закінчення навчання отримав направлення в аспірантуру Інституту археології АН УРСР в Києві. У аспірантурі при відділі раннього залізного віку навчався під керівництвом відомих українських скіфознавців Олексія Теренозкіна, а потім – Свєгена Черненко. З 1982 року став працювати науковим співробітником в Інституті археології, де трудиться до нині. 1983 року захистив кандидатську дисертацію на тему "Озброєння скіфського типу в Середній Європі (до питання про зв'язки Сквіфії і населення Середньої Європи)". 1997 року захистив докторську дисертацію на тему "Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії)". З 2002 року очолює відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України. Як польовий дослідник спеціалізується на вивченні пам'яток скіфської доби Українського лісостепу, був одним із керівників масштабних розкопок Мотронинського городища-гіганта в Черкаській області (1988-1994, 2001-2003 роки) і могил родової знаті: Великого Рижонівського кургану (1995-1998 роки), кургану Скіфська могила (2000-2003 роки). Відомий як висококваліфікований і скрупульозний польовий дослідник, автор численних наукових праць].

Основним об'єктом дослідження вченого стало селище в урочищі Лісовий Кут, де він розкопав свої розкопки 1999 року. Заїги під керівництвом Сергія Скорого у складі Українсько-німецької експедиції заклад розкоп №1 і в перший рік досліджень розкопав 120 квадратних метрів культурних нашарувань. 2000 року дослідники розкрили 108 квадратних метрів культурних нашарувань. 2001 року додалося ще 132 квадратних метри досліджених культурних відкладень. 2004 року науковці експедиції під керівництвом Сергія Скорого розкопали 83 квадратних метри і завершили свої розкопки на селищі в урочищі Лісовий Кут. У підсумку за чотири польові сезони було досліджено 443 квадратних метри території селища.

Також під керівництвом Сергія Скорого 2003 року на попелищі №3 селища в урочищі Царина досліджено 96 квадратних метрів культурних нашарувань.

Сергій Скорий неодноразово брав участь у розвідках внутрішньої території Великого городища, зокрема, 2014 року.

Має свій внесок у вивчення Великого городища **Ірина Шрамко**. Впродовж 1988-1989 років разом з Борисом Шрамком вона здійснила перетин валу і рову шириною 1 м на ділянці, що приєднується до Східного городища з півночі. 2013 року археолог досліджувала селище в урочищі Холодівка, де було закладено два контрольні шурфи розмірами 1x1 метр та розкоп площею 27 квадратних метрів.

Серед полтавських археологів, хто здійснював польові дослідження Великого городища, слід згадати **Ірину Кулатову**.

[Стисла біографічна довідка: Ірина Миколаївна Кулатова народилася 1957 року в місті Грозному Чечено-Інгушської республіки, дружини археолога Олександра Супруненка. 1978 року вступила на історичний факультет Чечено-Інгушського державного університету, 1980 року перевелася вчитися на історичний факультет Харківського державного університету. Подову археологічну діяльність розпочала під час студентських археологічних практик у Більському городищі під керівництвом професора Бориса Шрамка. Після закінчення університету працювала вчителем історії, науковим працівником краєзнавчого музею в Диканьці. З 1985 року переходить працювати на посаду наукового співробітника Полтавського краєзнавчого музею, згодом стає завідувачем сектору охорони пам'яток археології установи (1989-1993). Упродовж 1993-2008 років працювала завідувачем науково-дослідного відділу охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, з 2008 року стає директором цього ж закладу. Самостійні польові дослідження розпочала 1985 року, спеціалізується на вивченні пам'яток скіфської доби, набула великого польового досвіду].

У Більському городищі дослідниця впродовж 1994-1995 років обстежувала територію Великого городища. В 1997 і 2000 роках керувала рятувими роботами на розкопках валу і рову в урочищі Лісовий Кут (поруч з некрополем в урочищі Перещепина). Повністю матеріали цих досліджень ще залишаються неопублікованими. 2001 року Ірина Кулатова разом з Анатолієм Гейком на селищі скіфської доби в урочищі Лісовий Кут здійснювала рятувві розкопки та зачищення випадково зруйнованого газівниками приміщення зі складом ліпленого посуду і античних амфор.

Велике Більське городище займає чільне місце у польовій діяльності **Олександра Супруненка**.

(Стисла біографічна довідка: Олександр Борисович Супруненко народився 1957 року, чоловік археолога Ірини Кулатової. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту, працював старшим науковим співробітником Полтавського краєзнавчого музею (1978-1981), завідувачем сектору археології фондів (1981-1988), завідувачем науково-дослідницького відділу археології (1988-1990), заступником директора з наукової роботи (1990-1993) Полтавського краєзнавчого музею, директором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (1993-2008), з 2008 року – провідний науковий співробітник цього ж закладу. З 2005 року працює на посаді заступника директора державного підприємства Науково-дослідний центр "Охорона археологічна служба України" Інституту археології НАН України на Полтавській області. 1997 року захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата історичних наук на тему "Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М. Скаржинської". З 2000 року має звання старшого наукового співробітника. Має дуже багатий досвід польового дослідника археологічних пам'яток різних епох, відзначається ретельністю і старанністю у своїй роботі).

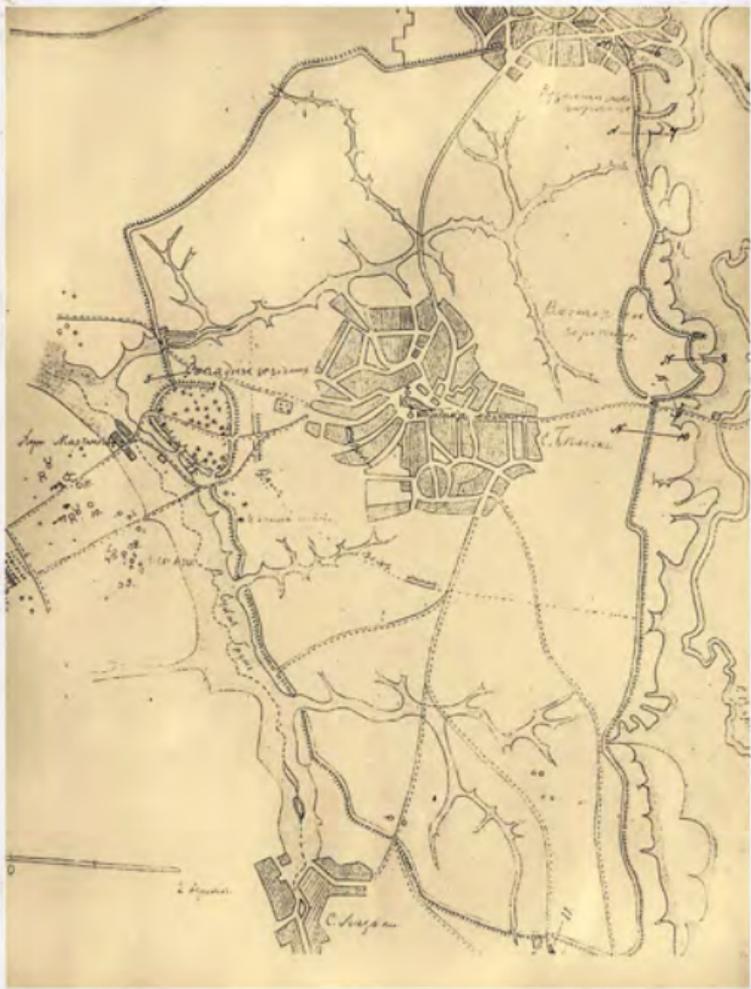
В 1997 і 2000 роках він був одним із керівників розкопок валу і рову в урочищі Лісовий Кут способом суцільного поперечного перетину оборонної лінії. В 1999-2000 роках здійснював масштабне обстеження південної частини території Великого городища, а 2014 року – західної частини. 2008-2009 року Олександр Супруненко керував рятувими розкопками селища в урочищі Поле 2-ї бригади на північ від Західного городища і Озера.

Територію і оборонні споруди Великого Більського городища у різний час обстежували, брали участь у стаціонарних розкопках чимало вітчизняних і іноземних дослідників: **Рената Ролле** (1992-1996 роки), **Сьєн Черненко** (1994-1997 роки), **Сергій Степанович** (1994 рік), **Дмитро Левченко** (1995 рік), **Анатолій Гейко** (2001 рік), **Віталій Грищок** (2005 рік), **Віктор Приймак** (2007, 2014 роки), **В'ячеслав Шерстюк** (2008-2009 роки), **Юрій Пуголовок** (2008-2009 роки), **Станіслав Задніков** (2013 рік) та інші. Зокрема, Рената Ролле 1994 року оглянула оборонні споруди по всьому периметру і на опублікованій схемі позначила ділянки (всього 60), де стародавні валі і рови зазнали антропогенного пошкодження.

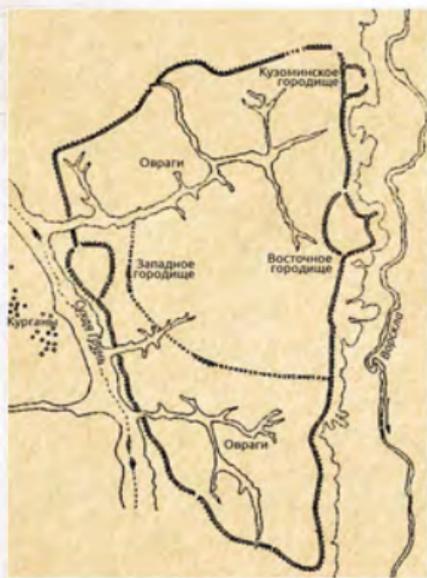
Третій розділ. ВЕЛИКЕ ГОРОДИЩЕ

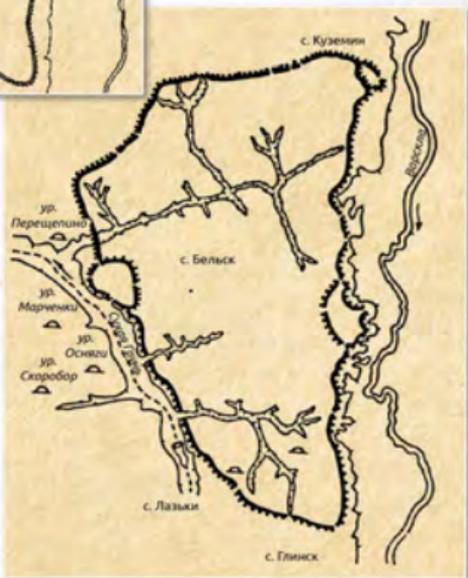
Велике Більське городище: вирізка з топографічної карти 1984 року
масштабу 1:100000

Велике Більське городище: план-схема Василя Городцова

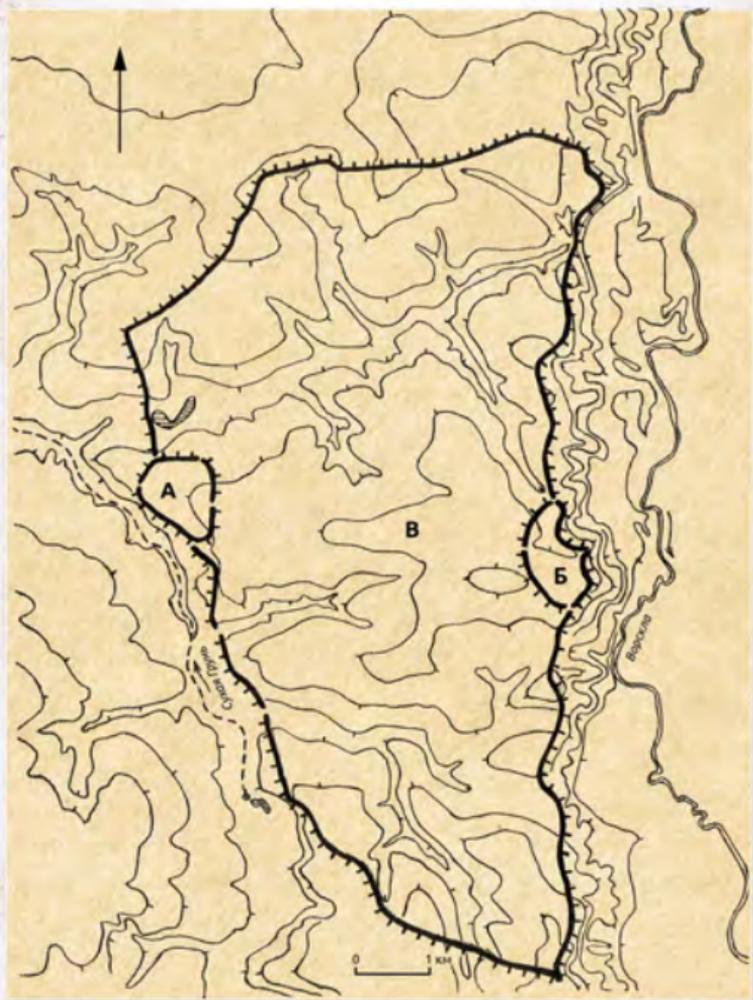

Велике Більське городище:
план-схема Бориса Гракова

Велике Більське городище:
план-схема Бориса Шрамка

*Велике Більське городище: сучасна топографічна план-схема.
А – Західне городище, Б – Східне городище, В – Велике городище*

Велике Більське городище: загальний вид на північну частину внутрішньої території городища з валу Західного городища у бік села Куземина

Велике Більське городище: вигляд східного в'їзду з боку Ворскли

Велике Більське городище: північна ділянка оборонної лінії неподалік західної околиці села Куземина (вигляд зі сходу)

Велике Більське городище: оборонний рів і вал, що приєднуються до західного городища з північного боку

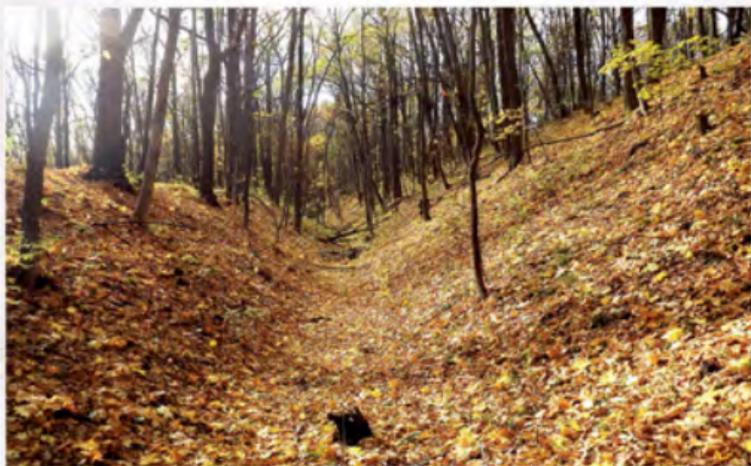
Велике Більське городище: північно-східна ділянка валу здовж корінного берега Ворскли на південь від села Кузємина (вигляд з південно-західного боку)

Велике Більське городище: поверхня селища в урочищі Лісовий Кут (вигляд із західного боку від оборонного валу)

Велике Більське городище: південна ліній оборони вздовж берега Сухой Груні і селище в урочищі Царина із висоти пташиного лету (з північно-західного боку)

Велике Більське городище: оборонний рів і вал вздовж корінного берега Ворскли неподалік Східного городища (вигляд з півночі)

Третій розділ. ВЕЛИКЕ ГОРОДИЩЕ

Велике Більське городище: перервана ділянка лінії оборони вздовж Сухої Груні в урочищі Холодівський Яр (вигляд із півночі)

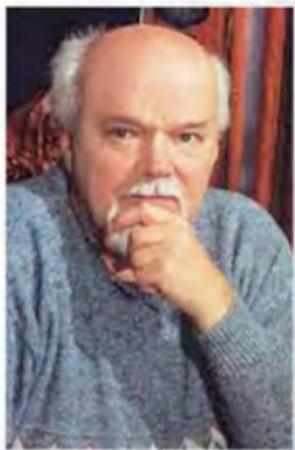
Велике Більське городище: південна ділянка валу між селами Лазьки і Глинськом (фото із заходу)

Велике Більське городище: вкриті лісом вал і рів у південно-східному кутку городища на північ від села Глинська

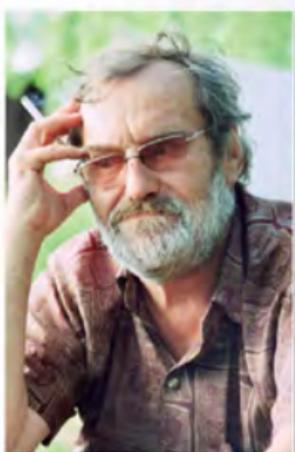
*В'ячеслав Мурзін
(фото початку 2000-х років)*

*Євген Черненко
(фото початку 2000-х років)*

Сергій Скорий

*Володимир Білозір
(фото початку 2000-х років)*

МІФІЧНЕ “КУЗЕМІНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ”

НАРОДЖЕННЯ МІФУ → ПРО “КУЗЕМІНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ” ← БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У перше інформацію про те, що Більське городище об'єднує три окремі укріплення, оприлюднив 1910 року в своєму, надрукованому окремою книгою, курсі лекцій російський археолог Василь Городцов. Він читав їх у Московському Археологічному інституті, де повідомив таке: “Для більш надійної оборони городище посилене трьома фортами, розташованими у різних пунктах по лінії головного валу...” [Городцов В.А., 1910, с. 358]. Деталі про один із “фортів” – “Куземинське укріплення” археолог зновістив у великій за обсягом статті про свої дослідження Більського городища і пам'яток її округи, що була надрукована наступного 1911 року, – через п'ять років після польових робіт автора у Більську. На загальному плані-схемі Більського городища [Городцов В.А., 1911, с. 94, рис. 1] воно позначене біля південно-східної околиці села Куземина приблизно на 0,5 кілометра південніше від тієї точки, де вал Великої фортеці Більського городища відходить від краю берегового плато Ворекля і повертає на захід. Тут від валу Великої фортеці у напрямку ріки паралельно пролягають два дуноподібні у плані вали на відстані 450-500 метрів один від одного довжиною приблизно 400 метрів, їхні загнуті кінці спрямовані назустріч один одному. Територія між ними охоплює десь 20-25 гектарів. Василь Городцов назвав її “Куземинським городищем” [Городцов В.А., 1911, с. 93] і повідомив таку інформацію: “У південно-східному кутку с. Куземин знаходиться Куземинське городище, розташоване на береговому терасовому уступі; вали його приєднуються до валу Великого городища” [Городцов В.А., 1911,

с. 119]. Жодної додаткової інформації про Куземинське городище археолог більше не повідомляє.

На мій погляд, Василь Городцов, вірогідно, не мав можливості детально обстежити ділянку Більського городища в його північно-східній частині. За порівняно короткий термін досліджень у Більську влітку 1906 року (приблизно два місяці) він виконав надзвичайний великий обсяг дослідницьких робіт у шалених темпах: кожного дня розкопував нове погребце чи курган, оглядав околиці сіл Саратовівки і Довжика та проводив там розкопки, "проїхав усею площу городища вздовж і впоперек" [Городцов В.А., 1911, с. 119]. Як всигнав археолог все це зробити з належною якістю? Насторожує плутанина у його записах щодо описів погребців Західної фортеці; чимало артефактів, які збереглися в колекції Історичного музею в Москві, автор не опублікував [Шрамко Б.А., 1996, с. 29-54]. Явно не збігається з сучасним реальним станом валів у селі Куземині їхній опис у Василя Городцова: "В с. Куземині вал і ров зберігаються тільки в поміщицьких садибах, на вулицях же і в селянських дворах від них, у більшості випадків, не збереглося ніякого зовнішнього сліду" [Городцов В.А., 1911, с. 119]. Мені особисто довелося кілька разів оглядати і фотографувати вали на території Куземина, тому запевняю, що картина дещо інша. Дійсно, сьогодні місцями стародавній земляний вал (де перетинається з сільськими вулицями) на десятки метрів знесений, є місця руйнувань, рови селища використовують для зливання побутового сміття, але лінія валів і ровів у селянських садибах простежується чітко, а насипи збереглися десь на 80-90 відсотків. Отже, напрошується висновок: насправді Василь Городцов мав дуже приблизне уявлення про давні земляні укріплення в селі Куземині, користувався переважно повідомленнями місцевих мешканців. Можливо, дослідник чув про городище, але зовсім інше – на Замковій горі, що, як з'ясували пізніше археологи, відноситься до слов'яно-руської доби. Не знаючи достеменно про цю пам'ятку, Василь Городцов (це лише моє припущення) долучив її до Більського городища і поєднув її необхідність: "Очевидно, для надання більшої тактичної сили укріпленню його [Більське городище] посилили додатковими фортами чи городищами значно менших розмірів, розташованими по лінії загальної огорожі. Одне з них, найбільше і, разом, найкраще збережене знаходиться на березі р. Ворскли, на схід від села Більськ, друге, дещо менше і дуже зруйноване городище, розташоване на захід від Більська на березі р. Сухої Груні, і, нарешті, третє, найменше – на березі р. Ворскли, в с. Куземині" [Городцова В.А., 1911, с. 23].

Ось звідси народився, як виявилось, дуже живучий, міф про існування в Більському городищі особливого "Куземинського укріплення".

Відомо, що сам Василь Городцов, посідаючи впливові посади в системі радянської археологічної науки, "не вітав" бажання деяких радянських археологів у передвоєнні часи відновити розкопки в Більському городищі. Лише через півсотні років один з його учнів Борис Граков разом з своїм учнем Борисом Шрамком зважилися на масштабні дослідження на "вогчани" вже покійного вчителя.

⇒ БОРИС ГРАКОВ ПРО "КУЗЕМІНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ" ◀

Тезу Василя Городцова про "Куземинське укріплення" як складова частину Більського городища підтримав його учень Борис Граков. Він здійснював польові дослідження в Більському городищі впродовж 1958-1960 років, під час яких вивчав і оборонні споруди. Додатково невідомо, чи особисто здійснював Борис Граков польові дослідження в "Куземинському укріпленні", у його працях про це точних згадок немає. Вчений говорить, що "на цьому в 1958-1960 роках були проведені пробні розкопки, які дали поки що місцелу кераміку V-III ст. до н. е." [Граков Б.Н., 1971, с. 154]. Хто саме проводив ці розкопки, під не уточнюється. Натомість Борис Шрамко стверджує про "перші знахідки Б.Н. Гракова в шурфі на Куземинському городищі" [Шрамко Б.А., 2006, с. 86]. Що ж ми можемо дізнатися із праць Бориса Гракова? Про "Куземинське укріплення" є інформація фактично лише в одній його науково-популярній книжці, що видана вже після смерті автора з його рукопису, під назвою "Скифи". Тут майже без змін опубліковано план Більського городища, складений ще Василем Городцовим. Але щодо "Куземинського укріплення" внесені суттєві корективи: загнуті кінці валів "укріплення" майже зникають, утворюючи проїзд з боку русла Ворскли [Граков Б.Н., 1971, с. 157]. Писемна інформація про "Куземинське укріплення" така: "На північному сході до валу головного городища приєднано, без сумніву, пізніе Куземинське городище площею близько 10 га" [Граков Б.Н., 1971, с. 157].

Борису Гракову "Куземинське укріплення" Більського городища виявилось дуже доречним, тому що чудово вписувалося у його вигадану схему поділу будівельної країни (як, до речі, і всієї Скіфії) на три частини, у кожній із яких, у свою чергу, існували союзні племінні центри – три городища, об'єднані в одне ціле або близькістю розташування один до одного, або спільними укріпленнями. Звернемося до оригінального тексту (в моєму перекладі) Бориса Гракова: "Більське городище спочатку об'єднувало два городища, а потім до об'єднувального валу приєдналося третє городище – Куземинське. Площа городища не має собі

рівних. Його незаселена частина настільки величезна, що туди могли збиратися або як у сховище, або для міжклеміних періодичних зборів необмежена кількість людей. Звичайно, частина такого пустого простору могла у звичайні часи використовуватися мешканцями Західного, Східного і Куземинського городищ як місце для великих полів і пасовищ, наприклад, їхніх великих стад свиней. У Більському городищі треба бачити союз спочатку двох, а потім трьох племен, що виник на початку VI ст. до н. е. у вигляді двох поселень, у середині того ж VI ст. укріплених і об'єднаних Великим городищем. Його розміри вказують, що в місто збиралися люди з величезних просторів. Означає, що два племені охопили все населення по Ворсклі, тобто населені місця переселенців з правого берега Дніпра. Впродовж V ст. до них приєдналося ще одне нове плем'я. Яке і як, сказати зараз уже неможливо" [Граков Б.Н., 1971, с. 162].

Таким чином, Борис Граков запропонував нове обґрунтування існування "Куземинського укріплення" в Більському городищі. Побудова цієї гіпотези московського вченого є яскравим прикладом того, як історичні джерела без критичного опрацювання підганяються під раніше придуману "історичну" схему.

→ БОРИС ШРАМКО ПРО "КУЗЕМИНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ" ←

Цікавість Бориса Гракова і Бориса Шрамка до "Куземинського укріплення", як об'єкта польового дослідження, не випадкова. Московському археологу потрібне було підкріплення його теорії про "тривчленний" поділ Скіфії та її окремих частин. Вірогідно, вже тоді у Бориса Гракова визріла думка інтерпретації Більського городища як місця проживання трьох окремих союзнних племен [Граков Б.Н., 1971, с. 162]. Тож не випадково під час спільних досліджень у Більському городищі в 1958-1960 роках Борис Шрамко, як молодший за віком колега, вже 1958 року отримав "відрядження" у Куземи, щоб досліджувати вказане Василем Городцовим "укріплення" і укласти його план. Про результати цих досліджень буде сказано нижче.

Сам Борис Шрамко уперше висловився про "Куземинське укріплення" 1971 року, вже після кончини Бориса Гракова. Це коротке повідомлення про те, що "Куземинське городище прибудоване до Великого Більського не пізніше IV ст. до н. е." [Шрамко Б.А., 1971, с. 56], його площа дорівнює 15,4 гектари [Шрамко Б.А., 1971, с. 57]. Через два роки (1973) Борис Шрамко відвідав "Куземинське укріплення Більського городища", де була "здійснена шурфовка" [Шрамко Б.А., 1974, с. 365].

Цього ж року вчений уперше опублікував свій план "Куземинського укріплення", що його він уклав 1958 року [Шрамко Б.А., 1973, с. 93, рис. 6]. З'ясувалося, що цей план різко відрізняється від усіх раніше опублікованих іншими археологами. Тепер територія "Куземинського укріплення" у плані набула еліпсоподібної форми (дещо схоже на форму пір'ячка) з вузьким виходом до заплави Ворскли. Якщо зробити виміри згідно з вказаним масштабом, найбільша довжина внутрішньої території (з північного заходу на південний схід) дорівнює приблизно 600 метрів, а в поперечнику – 270 метрів. Північна частина валу "укріплення" дугоподібної в плані форми дорівнює приблизно 500 метрів. Цей вал одним кінцем приєднується до валу Великого укріплення в тому місці, де він круто повертає від краю плато на захід, а другим – до краю берегового схилу десь за 0,700 кілометра від русла Ворскли. Південна частина валу "укріплення" верхнім кінцем приєднується до Великого валу на місці його найбільшого відхилення на схід. Це дуже примітне місце на місцевості, бо у цій точці вал Великої фортеці, якщо дивитися з півдня, спочатку повертає у бік мисоподібного виступу корінного берега Ворскли, а потім круто, майже під прямим кутом повертає на північний захід, не віддаляючись від краю плато корінного берега. Саме звідси, згідно із планом Бориса Шрамка, південна частина валу "Куземинського укріплення" починає напрямком на схід (у бік русла Ворскли), а потім десь за 100-120 метрів круто повертає на північ, паузстріч північній частині валу "укріплення", залишаючи прохід між їхніми кінцями шириною приблизно 25 метрів. Зазначу, що на плані Бориса Шрамка друга половина південної частини валу позначення пунктиром. Це означає, що на місцевості давні оборонні споруди вже не існують. Дійсно, шні там жодних ознак земляних насипів немає, бо знаходяться городи та сади мешканців Куземина. На плані Бориса Шрамка в південно-східній частині "укріплення", неподалік проїзду на його територію, помічено місце закладки археологами пурфу на поверхні пам'ятки.

З тих пір виводжк тільки декілька десятиліть Борис Шрамко тезу про існування "Куземинського укріплення" послідовно відстоював у трьох напрямках: 1) реальність існування оборонних споруд "Куземинського укріплення"; 2) в "Куземинському укріпленні" є культури напівараванія східського часу V-IV століть до н. е.; 3) обґрунтування військово-стратегічної і економічної доцільності (або необхідності) "Куземинського укріплення" для Більського городища. Розглянемо їх окремо.

Про земляні вали і рови, як не дивно, відомо найменше і інформація про них "видиває" дуже обмеженою. Борис Шрамко у своєму звіті про польові дослідження за 1958 рік написав (аркуш 35): "Вали Куле-

минського городища, судячи з даних, отриманих при огляді різних ям і окопів, насипані з глини, частково з піску». 1973 року Борис Шрамко про оборонні споруди "Куземинського укріплення" повідомляє: "Огляд оборонних споруд Куземинського укріплення ясно вказує на те, що воєні присидуються до вже існуючого валу Великого Більського городища. На відміну від інших більських укріплень, Куземинське розташоване не на високому корінному березі, а на першій надзаплавній терасі" [Шрамко Б.А., 1973, с.93].

Пізніше Борис Андрійович доповнив свої спостереження: "На відміну від інших частин Більського городища, які знаходяться на високому, природно добре захищеному плато в межиріччі р. Ворекли і Сухой Груті, воно займає пологий схил, який спускається до самого берега р. Ворекли" [Шрамко Б.А., 1975, с. 97].

За інформацією Бориса Шрамка, влітку 1986 року "досліджувалися вали Куземинського укріплення" [Буйнов Ю.В., Шрамко Б.А., 1988, с. 259], але жодних деталей про це вчений ніде і ніколи не повідомляв. Подібне повідомлення стосується і 1987 року: "Додатково обстежувалося Куземинське укріплення, де вивчалися профілі оборонних споруд" [Шрамко Б.А., 1987, с. 439-440]. За традицією, більші конкретні дані про це також ніхто і ніде не публікував.

Найбільше детально "Куземинське укріплення" Борис Шрамко описав і додав його план у своїй монографії, надрукованій 1987 року: "Куземинське укріплення значно відрізняється... і має невеликі розміри (площа 15,4 га). Розташоване на схилі першої надзаплавної тераси і має вихід, направлений в бік ріки. Оборонні споруди приєднані до існуючого вже валу Великого Більського городища і від нього спускаються вниз до ріки... Вал у східній частині, у межах сучасного с. Куземин і на північному сході біля колишнього цегляного заводу, дуже зруйнований, але на ділянках, укритих лісом, зберігся добре. Загальна довжина валів 898 м. Розкопки оборонних споруд тут не проводилися" [Шрамко Б.А., 1987, с. 31]. Це і є "класичний" опис зовнішнього вигляду "Куземинського укріплення". Пізніше він повторювався кілька разів без змін по суті, лише зрідка "коригувався".

Наприклад, у статті 2006 року Борис Шрамко говорить уже про "невіраліність невеликих бокових валів" "Куземинського укріплення". Вчений посилається на російського археолога початку ХХ століття А.А. Спіцина, який на прикладі розкопок 1905 року в Смоленській губернії "довів, що мисові городища характеризувалися незначними боковими валами або не мали їх взагалі. З огляду на це В.О. Городцов вважав достатнім зазначити лише те, що Куземинське городище починається з міцного валу Великого городища" [Шрамко Б.А., 2006, с. 84].

Тепер оборонні споруди "Куземинського укріплення" вчений називає "загадковими малими валами – очевидно, слідами дерев'яної огорожі" [Шрамко Б.А., 2006, с. 85]. Хоча на цій же сторінці статті автор стверджує: чітко вали "Куземинського укріплення", крім цього, "бачили і зафіксували й інші археологи: Б.Н. Граков, Г.Т. Коппапенко, А.О. Моруженко та ін. Мені довелося разом із В.Ю. Мураїним ознайомити з усіма укріпленнями, зокрема і Куземинським, Ренату Ролле, яка організувала аерофотозйомку, на якій добре видно Куземинське укріплення" [Шрамко Б.А., 2006, с. 85].

Тут цікаве зауваження. Вячеслав Мураїн і Рената Ролле 1999 року писали: "До сьогодні ще не проводилася спеціальна, з огляду на потреби археології, аерофотозйомка городища та прилеглих районів" [Мураїн В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б., 1999, с. 32-33]. Борис Андрійович особисто в Більському городищі свій останній польовий сезон провів 1995 року. Можливо, вчений має на увазі огляд і фотографування Ренатою Ролле Більського городища з борту гелікоптера? Окремі свої знімки автор опублікувала. У мене великі сумніви відносно того, що на аерофотознімках Ренати Ролле було видно вали на місці "Куземинського укріплення". Сьогодні через Інтернет легко можна знайти знімки Більського городища з космосу доволі високої чіткості, але на них оборонні споруди "Куземинського укріплення" зовсім не помітно.

Дуже важливим, як вважає Борис Шрамко, є те, що після того, Петро Гавриш влітку 1985 року, виконуючи його доручення в ході археологічних розвідок "нібито не знайшов Куземинського городища", "того самого дня аспірант Ю.М. Бойко з групою студентів нашої експедиції також зробив розвідку на Куземинському укріпленні й не лише бачив його, а й зробив зйомку його профілів за допомогою оптичного квадранта" [Шрамко Б.А., 2006, с. 86]. Сам Юрій Бойко (нині мешкає у місті Вінниця), як мені відомо, ніде в своїх працях не підтверджує цей епізод, і взагалі утримується висловлювати свою думку щодо "Куземинського укріплення". Я достеменно знаю, що Юрій Бойко дійсно здійснював розвідки у селі Куземині, але чи дійсно він виявив і вимірював вали "укріплення", мені невідомо. Знаю лише те, що він ніколи не говорив відкрито того, що не подобалося "шефу", тобто його науковому керівнику Борису Шрамку. Але це справа особиста.

Уже на схилі літ свого довгого і творчо-активного життя Борис Шрамко писав про оборонні споруди "Куземинське укріплення": "Від південно-східного [Тут, вірогідно, друкарська помилка – треба "північно-східного". – П.Г.] рогу Великого укріплення Більського городища вали та рови спускалися з краю високого берегового плато униз до причалу на березі Ворскли" [Шрамко Б.А., 2003, с. 83].

У одній з останніх статей Бориса Андрійовича написано: "Приблизно в V – IV ст. до н. е. для захисту пристані і складів на березі Ворекли було споруджене особливе Куземинське укріплення (площа 15,4 га), невелика огорожа якого спускалася від краю високого берегового плато вниз до пристані на березі Ворекли" [Шрамко Б.А., 2008, с. 75]. Невідомо, що мав на увазі вчений вчений під виразом "невелика огорожа": чи то звичайна дерев'яна стіна, чи дерево-земляна конструкція, чи земляний вал із ровом? Як бачимо, після моєї критики на його адресу вислови вченого щодо земляних оборонних споруд "Куземинського укріплення" стали обережнішими і менш категоричними.

Про культурний шар у Куземинському "укріпленні" в статті 1973 року Борис Шрамко написав: "Куземинське укріплення – наймолодше. Розвідка і шурфування його території показали, що культурний шар тут невеликий. Матеріалів, давніших IV ст. до н. е., в ньому не виявлено" [Шрамко Б.А., 1973, с.93]. Крім того, вчений, як він сам твердив, здійснив шурфування східної частини укріплення і в результаті відзначив там "бідність" культурного шару, що свідчить про нечисленність постійно проживаючого населення скіфського часу на цій території. Цікаво, що дані про місце розташування шурфів у "Куземинському укріпленні", стратиграфії та ніби знайдені у них артефакти у згаданому звіті відсутні [Греко Д.С., 2015, с. 36]. Однак, це не завадило сучасним археологам Сергію Скорому, Олександрові Супруненку і Віктору Приймаку стверджувати, що Борис Шрамко зафіксував у шурфах на "Куземинському укріпленні" культурний шар товщиною 0,20 метра, де виявив фрагменти місцевої ліпленої кераміки і античних амфор V-IV століть до н. е. [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с.102].

У інформаційному повідомленні по польові дослідження 1973 року вчений говорить, що в "Куземинському укріпленні" здійснено пове шурфування на території пам'ятки, яке підтвердило, що "постійного населення тут майже не було" [Шрамко Б.А., 1974, с. 365].

1975 року Борис Шрамко стверджував, що на території "Куземинського укріплення" "майже немає звичайного культурного шару з побутовими і господарськими рештками" [Шрамко Б.А., 1975, с. 67]. Порівнюючи із Західним і Східним городищами, воно "в зв'язку з його особливим призначенням було заселене не так густо" [Шрамко Б.А., 1975, с. 67]. Воно має "невеликий і слабо насичений культурний шар, у якому знайдена кераміка IV – III ст. до н. е." [Шрамко Б.А., 1975, с. 97].

Пізніше з'явилось таке повідомлення: "Найбільш щільно були заселені Західне і Східне укріплення. Менше культурних решток на Куземинському укріпленні..." [Шрамко Б.А., 1984, с. 225].

1987 року з'явилось нове повідомлення: "Розвідка і шурфування внутрішньої території укріплення показали незначний культурний шар. Зустрічаються фрагменти місцевої ліпленої кераміки скіфської епохи не пізніше V – IV ст. до н. е. У культурному шарі знайдені уламки амфор певних центрів V – IV ст. до н. е. і амфори IV ст. до н. е. з рюмкоподібною ніжкою" [Шрамко Б.А. – Київ, 1987, с.19, 31-32].

Слід зазначити, що ні фотографії, ні рисунки археологічних знахідок (у тому числі й амфор) із "Куземинського укріплення" Борис Шрамко ніде й ніколи не публікував. Тож читачу доводиться вірити на слово вченого щодо визначення їхньої хронології. Я спеціально у свій час пікавив ціми знахідками в Археологічному музеї Харківського національного університету, куди постунали всі матеріали польових досліджень Бориса Шрамка, та у фондах музею їх віднайти не вдалося. Але у монографії вченого про Більське городище у списку знахідок античної кераміки в Більському городищі згадується 6 фрагментів грецьких амфор з Куземинського укріплення, датованих V – III століттями до н. е. [Шрамко Б.А. – Київ, 1987, с.179].

Своє попереднє твердження про наявність культурних нашарувань у "Куземинському укріпленні" Борис Шрамко 2006 року скоригував і висловив побажання: "Нам здається дуже необхідним під час подальших археологічних досліджень комплексу Більського городища, зокрема Куземинського укріплення, простежити, як далеко тягнеться культурний шар (можливо, до Куземинського укріплення?), який виявлено на глибині в с. Куземин. Адже може бути, що на Куземинському укріпленні є прихований нижай культурний шар, що може пояснити невелику кількість підйомного матеріалу у верхньому шарі..." [Шрамко Б.А., 2006, с. 85]. Що наштовкнуло вченого на таку думку? У статті Василя Городцова є повідомлення про те, що мешканець села Куземин "при ритті колодязя, що знаходився на місці розбитої ділянки валу" знайшов такі ж, як і в повелинах (зольниках) Більського городища, уламки глиняного посуду і кістки тварин на глибині приблизно 15 аршин [Городцов В.А., 1911, с. 120], тобто 10,65 метра. Зазначу, що згадана знахідка початку XX століття сталася неподалік того місця, де у 1952 року куземинці знайшли давні амфори. Василь Городцов відомий йому факт пояснив цілком логічно: "Це, ймовірно за все, виказує на засипку глибоких ярків та каналів, коли насипався вал стародавніми інженерами" [Городцов В.А., 1911, с. 120].

У питанні обґрунтування функціональної необхідності Куземинського "городища" у системі укріплень Більського городища Борис Шрамко відкрито не хотів заперечувати своєму вчителю Борису Гракову. Але він однозначно підтримав тезу Городцова-Гракова про існу-

вашня "Куземинського укріплення" як однієї із складових частин Більського городища. Після смерті Бориса Гракова Борис Шрамко все-таки відклав телу свого вчителя про "Більське городище – центр союзу трьох племен", про що він відкрито заявив у одній із своїх статей: "Куземинське городище не має звичайного культурного шару і, як вже відзначалося, має особливий характер. Його не можна розглядати в якості поселення окремого племені і вважати, що Більське городище було центром союзу трьох племен, як вважав Б.М. Граков" [Шрамко Б.А., 1975, с. 79].

Натомість Борис Шрамко висунув уже своє тлумачення появи "загадкового" укріплення. Воно вперше з'явилося у 1973 році й пояснювало існування у найвіддаленішому кутку Більського городища "особливого Куземинського укріплення". Йому Борис Шрамко віддав роль торгового "порту-пристані": "Вірогідно, воно виникло як своєрідне прикриття пристані на березі р. Ворскли, яка тут підходить до самого городища" [Шрамко Б.А., 1973, с. 93].

Наступного року в невеличкій публікації про дослідження польового сезону 1973 року Борис Шрамко повідомляє, що на території "Куземинського укріплення" було зроблено нове шурфування культурного шару. Він пише: "Дослідження підтвердили, що це укріплення побудоване для захисту складів і пристані на р. Ворсклі. Постійного населення тут майже не було" [Шрамко Б.А., 1974, с. 365].

1975 року Борис Шрамко вперше оприлюднив аргумент, який, на його думку, цілком переконує у факті існування за скіфської доби торгових складів на березі Ворскли біля сучасного села Куземина: "...До оборонної лінії Великого Більського городища було прибудовано невелике Куземинське укріплення, що відігравало особливу роль. Воно захищало пристань і торгові склади на березі р. Ворскли. Тому тут майже немає звичайного культурного шару з побутовими і господарськими рештками, але знайдено склад античних амфор IV ст. до н. е." [Шрамко Б.А., 1975, с. 67]. Цього ж року з'явилося ще одне уточнення: "Очевидно, Куземинське укріплення являло собою прибудову, що захищала пристань на р. Ворсклі. Про це свідчить і випадково виявлений у 1952 р. на території с. Куземина склад у вигляді великої ями з цілими гостродонними амфорами" [Шрамко Б.А., 1975, с. 97].

Наступне повідомлення Бориса Шрамка про "Куземинське укріплення" і його "торгові склади" з'явилося майже через десять років: "Найбільш щільно були заселені Західне і Східне укріплення. Менше культурних решток на Куземинському укріпленні, що захищало торгові склади і пристань на Ворсклі" [Шрамко Б.А., 1984, с. 225].

1987 рік став визначальним для Бориса Шрамка у запевненні себе і читачів у винятковій ролі міфічного "Куземинського укріплення". Від

стислого твердження на зразок, що там "в давнину, вірогідно, існували сховища і пристань на березі Ворскли (поблизу нинішнього с. Куземи)" [Шрамко Б.А., 1987, с. 77], вчений наводить вже розгорнуті аргументи: "Основною водною магістраллю був шлях від грецької колонії Ольвії, розташованої на правому березі Буго-Дністровського лиману, по Дніпру на Ворсклу. По цьому шляху можна було потрапити у північно-східний кінець Більського городища (нинішнього с. Куземи). У цьому місці, де вали городища спускаються з високого берега прямо до заплави, знаходилася стародавня пристань... Розвідка і шурфування внутрішньої території укріплення показали незначний культурний шар. Зустрічаються фрагменти місцевої ліпленої кераміки скіфської епохи не пізніше V – IV ст. до н. е. У культурному шарі знайдені уламки амфор невідомих центрів V – IV ст. до н. е. і амфори IV ст. до н. е. з рюмкоподібною ніжкою. В с. Куземи при будівельних роботах був виявлений склад античних амфор. Очевидно, Куземинське укріплення існувало з кінця V ст. до н. е. як своєрідне прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли" [Шрамко Б.А. - Київ, 1987, с. 19, 31-32].

Цікавий поворот у ланцюжку доказів Бориса Шрамка стався у статті 2006 року. Щоб ніхто не сумнівався, що в "Куземинському укріпленні" 1952 року місцевими селянами дійсно відкрито "склад амфор", автор повідомляє таке: "В документальній експедиції [за 1958 рік – П.Г.] зафіксовано той факт, що її учасники дізналися про знахідку ями з амфорами безпосередньо від колгоспників, які випадково її виявили під час очищення ділянки для колгоспного току. Яму бачив не один колгоспник, а група людей, а одну з амфор одна колгоспниця навіть забрала собі для використання в господарстві" [Шрамко Б.А., 2006, с. 85]. Це уточнення археолога повністю відкидає версію про склад античних амфор на березі Ворскли на місці так званої торгової пристані. По-перше, випадкова знахідка куземинськими селянами стародавніх амфор (цей факт ніхто з дослідників не відкидає) не має жодних підстав трактуватися як "склад". Я вже висловлював думку, що знайдені 1952 року амфори могли походити з випадково зруйнованої могили скіфського часу на території сучасного Куземина або його нагірних околицях, адже там до сьогодні збереглися давні курганні насипи [Гваріш П.Я., 2003, с. 118]. Але для Бориса Шрамка подія 1952 року має надзвичайну вагу, тому він пише: "Між іншим, у цьому випадку так само ніхто з науковців цих знахідок не бачив і точного їх опису на давні. Очевидно, повідомленнями мешканців не слід пехтувати" [Шрамко Б.А., 2006, с. 85].

Достеменно відомо, що у тій місцевості, де за схемою Бориса Шрамка існувало "Куземинське укріплення", і навіть поблизу, ніколи не було колгоспного току. Це легко можна перевірити у старожилів Куземина

або за військовою топографічною картою того часу (виризка з неї поміщена у цій книзі). Найближче до "Куземинського укріплення" місце, де дійсно був колгоспний тік, знаходиться за 1,5 кілометра на захід на території (тепер колишнього) колгоспного двору в південній нагірній частині Куземина, з правого боку дороги через високий струмок, що веде від села Більська.

Так фактично єдиним аргументом з 1975 року і до тепер залишається твердження, що 1952 року мешканцями Куземина випадково виявлено пібито "склад античних амфор". На наше зауваження про некоректність використання цього достовірно не встановленого факту як доказу існування торгових складів у "Куземинському укріпленні" відповідь Бориса Шрамка була дуже різкою і відкидала будь-які сумніви у вченого в своїй правоті.

Ще один аргумент на користь існування "Куземинського укріплення" Борис Шрамко навіть у контексті системи доказів ототожнення Більського городища з містом Гелоном. Ось його суті: "Існує можливість використати вислівки Геродота і без суперечливих ув'язок. Мабуть, Геродот, не випадково повідомляє довжину міської стіни лише з одного боку, бо йому вдалося ознайомитися з найдоступнішою і чітко виявленою ділянкою стіни. Така ділянка простежується на північному боці Більського городища. Примітно, починається вона поблизу того місця, де в давнину, вірогідно, існували сховища і пристань на березі Ворекли (поблизу нинішнього с. Куземина). Оборонна лінія стародавнього міста проходить тут по рівному плато і чітко обмежена двома різкими поворотами. Довжина цієї ділянки, уздовж якої міг без перешкод пройти купець, який приїжджав у місто, становить саме 30 стадій. Спроби його пересуватися в інших напрямках не увінчалися б успіхом, оскільки місцевість перехрещували глибокі яри та балки" [Шрамко Б.А., 1987, с. 77].

Через 16 років, 2003 року, Борис Шрамко повторив цю тезу: "Скоріш за все, Геродот одержав відомості про це місто від будь-якого очевидця (можливо, купця), який сам побував у місті та на його околицях. Він конкретно доповів, що довжина стін міста з одного боку дорівнює 30 стадіям, але не вказує загальної протяжності всіх стін міста. Це можна пояснити деякими особливостями поселення (якщо припустити, що Більське городище є містом Гелоном). Коли відомості про нього давав якийсь купець, що прибув до місцевого причалу біля Куземинського укріплення, то ці виміри він здійснив самотійно. Для цього достатньо було пройти вздовж стін міста рівною місцевістю від рогу Куземинського укріплення на захід до кругого повороту оборонної лінії на південь. Ця відстань якраз і дорівнює 30 юнійським стадіям. Далі на південь треба було просуватися по дуже пересіченій місцевості та долати численні

глибокі яри і струмки. Через те інформатор і обмежився зазначенням довжини одного (північного) боку міста" [*Шрамко Б.А., 2003, с. 86*]. Пізніше це повторювалося неодноразово [*Шрамко Б.А., 2007, с. 332-333*; *Шрамко Б.А., 2008, с. 76*].

Не вдаючись у деталі невідповідності опису Борисом Шрамком північної ділянки Великого Більського городища із реаліями, я вказав вченому на невідповідність у хронології мандрівки інформатора Геродота відомок північної стіни Великого Більського городища (Гелона) та часом існування "Куземинського укріплення", яке, за визначенням самого Бориса Шрамка, існувало як пристань-порт з кінця V століття до н. е. [*Шрамко Б.А. – Київ, 1987, с. 32*]. Мос зауваження дослівно виглядало таким чином: "У своєму оригінальному аргументі автор чомусь не помітив суттєвого протиріччя: інформатор Геродота був сучасником "битька історії" і не міг зупинитися на пристані в Куземинському городищі, бо на середину V ст. до н. е. його ще просто не існувало" [*Гаарин П.Я., 2003, с. 119*]. Висловлені міркування були побудовані, як мені здається, цілком логічно: 1) Геродот відвідав Північне Причорномор'я, зокрема Ольвію, де міг почути розповідь про місто Гелон, дець у середині V століття до н. е., отже й інформатор історика жив одночасно з ним; 2) якщо це був купець, якому вдалося виміряти північну ділянку фортечної стіни Більського городища-Гелона, то чи міг він зупинитися у тому місці, де ще не було торгових складів і укріплення для їхнього захисту, адже воно, якщо прийняти гіпотезу самого Бориса Шрамка, з'явився на півстоліття пізніше, тобто в кінці V століття до н. е. Адже Борис Шрамко писав: "Точно вказаний Геродотом розмір однієї із сторін міста Гелона відповідає куземинській ділянці укріплень Великого Більського городища. Такі точні виміри могли бути зроблені лише очевидцем, місце не випадково розташоване поблизу торгової пристані" [*Шрамко Б.А., 1989, с. 42*].

Висладене вище мос зауваження обурило Бориса Андрійовича: "П.Я. Гаарин спочатку намагається приписати нам своє безглузде твердження, що згадане повідомлення нібито стосується не великого міста Гелона, а невеликого Куземинського укріплення, протяжність якого з одного боку становила всього 0,4 км. Нічого подібного ми не стверджували... Хронологічні вишукування автора завершилися намаганням порівняти незаставні дати, що стосуються різних об'єктів: ніби точно з'ясовано час, коли Геродот дізнався про довжину міських стін Гелона, і дуже орієнтовну дату перших знахідок Б.Н. Гракова в шурфі на Куземинському городищі." [*Шрамко Б.А., 2006, с. 86*]. Залишається лише визнати: у кожного своя логіка...

У дискусії про “Куземинське укріплення” Борис Шрамко назвав “важливіми” відкриття Василем Городцовим “у комплексі укріплень Більського городища особливого Куземинського укріплення” і існують “відомості, які підтверджують його існування навіть сьогодні, хоча воно зазнало значних руйнувань” [Шрамко Б.А., 2006, с. 84]. Вчений наголосив, що в статті Василя Городцова, крім стилісх відомостей про “Куземинське укріплення”, міститься “дуже важливий висновок про функціональне призначення Куземинського городища як додаткових фортів, що тактично підсилювали все Більське городище” [Шрамко Б.А., 2006, с. 84]. Нагадаю, що саме написав Василь Городцов: “Очевидно, для надання більшій тактичній силі укріпленню його посилили додатковими фортами чи городищами значно менших розмірів, розташованими по лінії загальної огорожі. Одне з них, найбільше і, разом, найкраще збережене знаходиться на березі р. Ворскли, на схід від села Більськ, друге, дещо менше і дуже зруйноване городище, розташоване на захід від Більська на березі р. Сухой Груні, і, нарешті, третє, найменше – на березі р. Ворскли, в с. Куземин” [Городцов В.А., 1911, с. 93]. Виходить, ці слова Василя Городцова, на думку Бориса Шрамка, слід розуміти як ключовий доказ реального існування “Куземинського укріплення”?

На висновки Бориса Шрамка щодо “Куземинського укріплення” посиляються інші археологи, які брали участь у польових дослідженнях Більського городища. Зокрема, київська дослідниця Галина Ковпаненко, готуючи матеріали для кандидатської дисертації, 1958 року обстежувала територію Більського городища. Достеменно невідомо, чи вона особисто була в Куземині і оглядала згадане “укріплення”. У своїй монографії, присвяченій пам’яткам скіфської доби в басейні Ворскли, археолог першою подала найбільш детальнішу інформацію про “Куземинське укріплення” після Василя Городцова, але посилюючись на дослідження Бориса Шрамка. Вона повідомляє, що “Куземинське укріплення” було прибудовано до Великого городища “не раніше IV ст. до н. е.” [Ковпаненко Г.Т., 1967, с. 61]. “В плані воно має овальну форму довжиною 600 м і в поперечнику 250 м. Вал, що оточує укріплення підкуговою з півдня і півночі і примикає до Валу великого городища, споруджено з глини і піску. 1958 р. Б.А. Шрамко встановив, що на площі городища є порівняно слабо насичений культурний шар, який не перевищує 20 см у товщину. Знайдена тут кераміка представлена уламками посудин з зацпами і проколами біля краю, без валика” [Ковпаненко Г.Т., 1967, с. 72]. План Більського городища разом з “Куземинським укріпленням”, опублікований у згаданій монографії Галини Ковпаненко [Ковпаненко Г.Т., 1967, с. 62, рис. 27], фактично скопійований із статті Василя Городцова.

Інший відомий український археолог, учениця Бориса Шрамка Алла Моруженко, цілеспрямовано вивчала оборонні споруди еліфської епохи лісостепових поселень України. Зокрема, 1968 року вона здійснювала польові дослідження фортифікаційних укріплень Більського городища. Чи обстежувала вона "Куземинське укріплення" достеменною інформації немає. Але мені достовірно відомо, що влітку 1985 року Алла Олексіївна гостювала у Бориса Андрійовича і разом із ним на власному автомобілі виїздила на обстеження "Куземинського городища". До речі, це було всього через кілька днів після того, як мені не вдалося викопати завдання свого наукового керівника по зняттю плану цієї "пам'ятки". У своїх працях Алла Моруженко ніде не повідомляє нічого нового, що б доповнювало інформацію Бориса Шрамка і Галини Ковпаненко. Дослідниця завжди повторювала твердження, що Більське городище являє собою комплекс, який складається з трьох самостійних укріплень (у тому числі й Куземинського), об'єднаних спільним валом [Моруженко А.А., 1975, с. 135; Моруженко А.А., 1985, с. 166-167].

➤ СУЧАСНІ ПРИБІЧНИКИ МІФУ ПРО "КУЗЕМІНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ" ◀

Більшість дослідників Більського городища останніх десятиліть жодним чином не ставлять під сумнів висновки Бориса Шрамка і величю намагаються знайти додаткові аргументи на користь реального існування "Куземинського укріплення". Тут "робота" проводиться переважно у двох основних напрямках: 1) "Куземинське укріплення" існувало в минулому, а тепер воно вже зруйноване і слідів його вже немає або майже немає; 2) існування земляних валів "Куземинського укріплення" об'єктивно підтверджується польовими дослідженнями. Попутно згадується мов "скандальне" намагання кинути тінь на авторитет знаного українського археолога, звинувачення у "безтактно інспірованій дискусії" та "низці серйозних помилок", а мій професійний рівень польового дослідника настільки низький, що я за 30 років так і не навчився помічати на місцевості рукотворні стародавні земляні настипи. Суть мого "злочину" перед українською археологією висловлено конкретно: "Одна з складових Більського городища, яку бачило кілька поколінь відомих археологів, завдяки "зусиллям" П.Я. Гавриша стала міфом" [Скорий С.А., Супруненко О.В., Приймак В.В., Коротя О.В., 2008, с. 102].

Цікаво розглянути "досягнення" у працях самих апологетів "істинності Куземинського укріплення" – авторитетних українських археоло-

гій і досвідчених польових дослідників. Як виявляється, у даному випадку, для них корпоративна солідарність вища за наукову істину.

Найбільшу активність у "захисті Куземинського укріплення" серед сучасних українських археологів проявляють завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України доктор історичних наук **Сергій Скорий** і заступник директора державного підприємства "Науково-дослідницький центр "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України по Полтавській області кандидат історичних наук **Олександр Супруненко**. Цій "благородній" справі вони разом з менш титулованими сумьськими колегами присвятили спеціальну статтю, надруковану в академічному журналі "Археологія" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Коротя О.В., 2008, с.102-105]. Вони відразу заявили: "Перший дослідник городища В.О. Городцов зняв плани всіх його складових, зокрема й Куземинського укріплення, якому він, до речі, і дав цю назву. Порівнюючи ці плани з сучасними супутниковими знімками NASA, слід відзначити їх точність. Отже, сумніватися у вірогідності та науковому обґрунтуванні планів В.О. Городцова у його наступників не було потреби" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Коротя О.В., 2008, с. 102]. Дуже хочеться запитати авторів вище наведених рядків: "Якщо план "Куземинського укріплення" Василя Городцова такий точний (навіть знімки NASA це підтверджують!), то чому ж всі "наступники" кілька разів його змінювали (в тому числі і самі автори!) так, що тепер план Городцова зовсім не впізнати?". На це вони вже відповіли: "Т.Т. Ковпаненко та Б.А. Шрамко користувалися більш ранніми планами В.О. Городцова. Разом з тим, пізніше Б.А. Шрамком та Б.М. Граковим було знято нові плани Більського городища. При цьому загальну топографічну характеристику та обриси городища дослідники навели без змін" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Коротя О.В., 2008, с.102]. Сказане є відвертою неправдою, бо достатньо поглянути на опубліковані плани згаданих вчених і в цьому переконатися. Що ж до знімків з космосу NASA, то сьогодні, коли навіть юний школяр може в Інтернеті знайти космічні знімки села Куземини Сумської області, я ручаюсь, ніхто з них не зможе вказати на них місце розташування, а тим більше планування оборонних споруд міфічного "Куземинського укріплення" біля валів Більського городища.

Дуже подобається Сергію Скорому і Олександру Супруненку і міф про "Куземинське укріплення-порт" та його "торгові склади". Поважкі науковці разом з колишнім директором історико-культурного заповідника "Більськ" Віктором Приймаком та його колегою Олексієм Коротею вважають, що факт знахідки амфор в селі Куземині 1952 року повністю

підтверджує правоту Бориса Шрамка, а "сумніви щодо можливості знахідки значної кількості посуду в межах Більського городища не мають жодних підстав. Нещодавно на поселенні в урочищі Лісовий кут під час будівництва траншеї газоконденсатопроводу було відкрито кілька господарських ям, одна з яких містила майже десять цілих форм посуду скіфського часу, серед яких були й амфори. Цю яму дослідники розглядають як громадське сховище [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с.103].

Наголошую, що я особисто не відкидаю можливості знахідки в Більському городищі складського приміщення скіфської доби, але це може бути там, де в далекому минулому жили люди, а дотепер залишилися культурні відсладення. До того ж, факт виявлення ями зі стародавнім посудом на селищі Лісовий Кут достовірно документовано, але цього не можна сказати про випадкову знахідку амфор 1952 року на території села Куземина. Отже, порівняння обох фактів як науково рівноцінних вважаємо не коректним і воно не може виступати доказом.

Упереджено налаштовані згадані автори навіть вдалися до відвертої фальсифікації висловлювання опонента, зокрема стосовно знахідки амфор у Куземині. Я писав: "На наш погляд, подібна знахідка більш логічно пов'язується з великим похованням скіфського часу, яке дійсно могло трапитися в нагірній частині с. Куземин. Близькість із грандіозним Більським городищем та його могильниками робить це цілком імовірним. Ще сьогодні навколо сіл Куземин і Вязове збереглися кургани кількадесяти метрової висоти" [Гварин П.Я., 2003, с.118]. А ось як було "прочитано" мов припущення опонентами: "Що ж стосується версії про зв'язок амфор із Куземина з великим похованням скіфського часу, то ця теза взагалі не має жодного підґрунтя. Нам невідомі факти відкриття поховання скіфської доби, розміщених у заплаві Ворскли" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с.103]. У наведеному вище уривку з моєї статті чітко говориться про нагірну частину села Куземина і його округи, а опоненти, явно бачачи свою неправоту, свідомо приписали мені твердження про заплавну Ворсклу біля Куземина, де дійсно поховань скіфського часу ще не виявлено.

Але "юзир" у доказах реального існування "Куземинського укріплення" згаданих авторів подягає в наступній заяві: "У грудні 2007 р. експедицією історико-культурного заповідника "Більськ" під керівництвом Віктора Приймака було проведено археологічні розвідки у підвентній околиці с. Куземин. При цьому було взято до уваги інформацію з щоденника Б.А. Шрамка з описом Куземинських укріплень та план, укладений В.О. Городищовим. Територію досліджували натурним обстеженням із залученням двох систем супутникової навігації Garmin "ETREX

900" та "Asus 686". У результаті розвідок було **однозначно** [Виділено в оригіналі. – П.Г.] встановлено факт наявності Куземинського укріплення [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с.104]. Залишимо без коментарів технічну "грамотність" цих археологів, але відзначимо їхню безмежну віру в сучасні чудо-прилади супутникової навігації, які їм допомогли "однозначно" виявити на місцевості земляні насипи скіфської доби. Чому б при "інтих білими нитками" доказах не прикриватися некомпетентними посиланнями на можливість сучасних технологій?!

То що ж співробітникам історико-культурного заповідника "Більськ" допомогли супутникові навігатори та "натурне обстеження" з'ясувати про "Куземинське укріплення"? Звернемося до оригіналу: "Городище займає мис корінного берега р. Ворскла та похиллий мис першої надзаплавної тераси, що складається з двох частин, з'єднаних валами із валами Великого укріплення Більського городища. Північна частина пам'ятки, що займає видовжений у бік р. Ворскла похиллий мис, у довжину збереглася на 350 метрів та в північній частині складається з валу завширшки 10 м, в північно-східній – 15 м. Висота валу з півночі становить 1,5-1,7, північного сходу – 2,0 м. З північного боку розташований рів завширшки 10-15 м, завглибини – від 0,8 до 2,0 м. У двох місцях вал перерізаний польовими дорогами. У північній частині, де вал з'єднувався з Великим укріпленням Більського городища, у 1970-х роках було закладено глиняний кар'єр, який зруйнував частину фортифікації. Вал і рів добре збереглися у східній частині. Вал чітко простежується з внутрішнього боку, з північного до нього підходить рів. У північній частині рів замулений, тут його глибина не перевищує 1,5 м, у східній частині він має V-подібний профіль та глибину близько 2,0 м. Рельєф північно-східної частини Куземинського городища зазнав руйнувань... Південна частина Куземинського укріплення, розташована на високому мисі завширшки 45 м, із заходу з'єднується в Великим укріпленням Більського городища. Протяжність фортифікаційної лінії становить 210 м. Вал тут має значні ушкодження, його ширина сягає 7-8 м, висота – 0,7-1 м. На одній з невеликих ділянок вал практично не фіксується. Рів не виявлений. Зважаючи на топографію цієї частини городища, наявність тут значної фортифікації не потрібна: схили мису досить стрімкі" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с. 104-105].

Доводиться ще раз констатувати, що знову при кожному новому дослідженні план "Куземинського укріплення" змінюється [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с.104, рис. 2], скоротилася його "фортифікаційна лінія": 350+210 метрів. Це явно різ-

ниться з цифрою Бориса Шрамка – 898 метрів. Виходить, більше половини земляних укріплень, особливо вікритих віковим лісом, уже зникли? Коли? Півсотні років тому були, а тепер немає? Їх же добре бачив Борис Шрамко, який "як офіцер-артилерист був добре знайомий з методикою топографічної зйомки, а як археолог, безумовно, міг відрізнити штучні укріплення від особливостей рельєфу" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с. 102]. Автори наведеного вище опису вважають, що стародавні вали "укріплення" знамали значних пошкоджень саме на ділянці під лісом. Мені добре відомі причини цього лукавства археологів. Я особисто вже наступного, 2008, року оглянув місця їхніх досліджень і виявив ще одне професійно виконане минулого року зачищення профілю південної ділянки "валу", де він мав прикнути до валу Великої фортеці Більського городища. Профіль зачищення показує, що тут залягає дуже цільний материковий фронт сірого кольору, який поступово змінюється твердим, як камінь, суглинком. Штучно насиним валом це назвати аж ніяк не доводиться. Цікаво, що про ці дослідження Віктор Приймак з колегами у своїй статті "забули" повідомити, а, можливо, "мудро" вирішили: це буде зайвим.

Зате згадали про інше своє дослідження: "У північній частині укріплення, там, де через ділянку валу бульдозером було прокладено проїзд до кар'єру, проведено зачетку східного профілю перетину валу (рис. 3). Ширина валу становить 10 м за висоти 1,6 м. Верхній шар – дерев потужністю 0,2 м. Нижче залягає масив сіро-коричневого суглинку завтовшки 0,35-0,40 м, ще нижче – шари темного гумусованого сугінку, що, ймовірно, є слідами дерев'яної конструкції валу. Зважаючи на три шари гумусованого ґіску, можна припустити, що вал кілька разів реконструювали. Слідів дії вогню не виявлено. З внутрішнього боку валу виявлено профіль житла з піччю. Із наповнення житла походять фрагменти сіроглиняної димленої та світлоглиняної розписної ангобами кераміки. Поблизу печі знайдено фрагменти карнізних кахлів середини XVII – XVIII ст. У другій половині XVII – XVIII ст. у межах укріплення існував посад куземинської фортеці, локалізований на городищі в урочищі 'Замок...'. Результати зачистки валу показали наявність стратиграфії, типової для укріплень раннього залізного віку Лівобережжя Дніпра" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с. 105]. Якби вищенаведене було написане кимось із красномовців середньої освіти, то можна пробачити людині її неввігланість, але ж авторство належить професіоналам археології! Прадку кажуть люди: "Очі бачать те, що хочуть".

Висловлю свої зауваження. По-перше: об'єктом дослідження Віктора Приймака з колегами є звичайний продовгуватий пагорб на місці

давньої дороги від Куземина до Ворекли. До того ж, кілька десятиліть тому тут, поруч сільської дороги, прокладали нову дорогу з асфальтовим покриттям. У ході будівництва було суттєво пошкоджено давній рельєф. Тут зробили типовий водостік збоку асфальтового полотна у вигляді неглибокого рову, зрізаний ґрунт відсували далі, перекривши культурні нашарування колишніх селянських дворів. Нижче по схилу вниз, із відхиленням на південь, тягнеться лінія колишньої огорожі старого саду, що колись мала вигляд канави і насипаного поруч невисокого валу. Їх Віктор Приймак на складеному плані сприймає як "фортифікаційну лінію Куземинського укріплення" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с. 104, рис. 3]. По-друге: тільки добре збочена уява може бачити сліди "дерев'яної конструкції валу" у вигляді "темного гумусованого ґрунту"! Виявляється, за логікою дослідників, реконструкції валу було аж три. По-третє: це відверте лукавство – стверджувати, що профіль зачищення в Куземині є типовим для укріплень городищ раннього залізного віку на Дніпровському Лівобережжі. Поруч на горі знаходяться оголені руїни валу Великої фортеці Більського городища, і вони красномовно спростують неадекватне порівняння. Зі мною погодяться, і я в цьому не сумніваюсь, усі археологи, які робили перетини валів на городищах скіфського часу доби Лівобережного Лісостепу, що куземинський профіль навіть дуже віддалено не нагадує профілі валів дійсно доби раннього залізного віку.

Ось на підставі вище описаної "джерельної бази" пани Скорий, Супруненко, Приймак і Корота всіх заперечують: "Сучасні цифрові фотознімки, отримані координати, укладений план пам'ятки **остаточно** [Виділено в оригіналі. – П.Г.] знімають питання щодо Куземинського укріплення. Безумовно, воно є" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с. 105]. У мене немає бажання коментувати цю фальшиву за формою і змістом заяву.

Заслуги колег у справі "наявності Куземинського городища" оцінили інші археологи. Наприклад, голова Координаційної ради по вивченню Більського городища, заступник директора Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор **Денніс Козак** (підні покійний) 2008 року вважав: "Історико-культурний заповідник "Більськ" за короткий період свого існування став помітним науковим центром серед музеїв і заповідників України. Багато зроблено для вивчення сумської частини Більського городища, зокрема Куземинського укріплення скіфської епохи, про яке навіть його дослідникам було відомо недостатньо..." [Каравайко Д.В., Скорий С.А., Приймак В.В., 2008, с. 6]. Директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації **Ірина Ку-**

латова, даючи оцінку діяльності історико-культурного заповідника "Більськ", також вважає, що "найуспішнішими заходами є зняття плану й атрибутивні уточнення щодо Куземинського укріплення (2006 р.)" [Кулатова І.М., 2012, с. 118].

Особисто Сергій Скорий взагалі вважає проблему "Куземинського укріплення" надуманою, бо у свій час Борис Шрамко здійснив значні ("существенные") дослідження в "Куземинському укріпленні" [Скорий С.А., Алексеев А.Ю., Яблонский Л.Т., 2011, с. 186].

Цікава позиція інших дослідників Більського городища. 1994 року науковій співробітниця спільної експедиції Інституту археології Національної АН України та Німецького науково-дослідного товариства **Рената Ролле** та **Євген Черненко** проводили детальне обстеження валів Більського городища з метою вивчення їхнього сучасного стану та уточнення розмірів. Було з'ясовано, що "довжина валів Великого Більського городища та окремих укріплень (Західного, Східного, Куземинського) дещо відрізняється від тієї, що наводиться у сучасній науковій літературі, в бік певного збільшення" [Мурзін В.Ю., Ролле, 1995, с. 51]. У ході цих досліджень "використовувався спеціальний та дуже точний польовий курвіметр" [Мурзін В.Ю., Ролле, 1995, с. 51], але результати досліджень "Куземинського укріплення" виявилися, мабуть, "секретними", бо про них нічого піде не повідомлялося.

У науково-популярному нарисі "Більське городище" Вячеслав Мураїн, Рената Ролле і Олександр Супруненко повністю підтримують Бориса Шрамка щодо "Куземинського укріплення". Вони підтримують теорію про існування третього додаткового Куземинського укріплення, довжина валів якого сягає 898 метрів, площа – до 15 гектарів, опублікували окремий план пам'ятки, складений Борисом Шрамком [Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б., 1999, с. 9, 27, 32]. Про вигляд і призначення "Куземинського городища" вчені пишуть: "На жаль, майже нічого не відомо про забудову Куземинського укріплення. Культурний шар тут остаточно пошкоджений кількавіковою господарською діяльністю, пов'язаною з життям великого села, що існує на цьому місці. Випадкова знахідка складу грецьких амфор дає підстави припустити, що Куземинське укріплення захищало головну торговельну гавань Більського городища, яка існувала на р. Ворсклі" [Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б., 1999, с. 32-33]. Тут шановні автори дещо лукавлять, адже лише менше третини території "Куземинського укріплення" дійсно зазнала антропогенного впливу, а решта вкрита високим лісом, де культурні нашарування, якщо вони, звичайно, колись існували, мали хоча б мізерно зберегтися.

В'ячеслав Мурзін особисто абсолютно не сумнівається, що "у північно-східному куті Більського городища знаходилася Куземинська фортеця" [Мурзін В.Ю., 2011, с. 221].

На позитив свого бачка у питанні "Куземинського укріплення" стоїть **Ірина Шрамко**, хоча її висловлювання менш категоричні. Дослідниця вважає, що в другій половині V–IV століттях до н. е. "виникає невелике Куземинське укріплення, яке цілком могло грати роль портового торгового пункту" [Шрамко І.Б., 2010, с. 38].

Військовий історик, офіцер Збройних сил України **Віталій Грицюк**, що чимало зусиль доклав у справі польових досліджень фортифікаційних споруд Більського городища, бував у місцевості "Куземинського укріплення", також приєднався до "основоположних" висновків: "Куземинське укріплення (довжина валів 898 м) швидше виконувало роль передмістя і призначалося для обслуговування потреб річного порту на Ворсклі" [Грицюк В.М., 2004, с. 87; Грицюк В.М., 2007, с.171]. Польового сезону 2005 року ним було здійснено огляд оборонної лінії Великої фортеці Більського городища біля села Куземини і знято її профіль (№1) якраз навпроти "Куземинського укріплення" [Грицюк В.М., Ефимова І.А., 2006, с. 139-140, рис. 1-2]. Цікаво, що дослідник накреслив план "Куземинського укріплення", який зовсім не схожий на всі інші, досі оприлюднені археологами, а зняти профіль його валу і рову чомусь не зміг [Грицюк В.М., Ефимова І.А., 2006, с. 139, рис. 1]. Мабуть, не випадково згодом його висновки стали менш категоричними, ніж раніше: "...Велике Більське городище і його структурні частини – Західне, Східне і, можливо, Куземинське городища" ... [Грицюк В.М., Ефимова І.А., 2006, с. 123].

Чимало вчених-сіфізознавців України і Росії аж ніяк не сумніваються у реальності існування "Куземинського укріплення" у фортифікаційній системі Більського городища і поділяють точку зору Бориса Шрамка про торгову пристань-порт на його території. Свійким прикладом цього є позиція київського дослідника Сергія Ольговського, який, розвиваючи свою історичну інтерпретацію Великого Більського городища як зимової ставки владки степових кочових скіфів та місця діяльності скіфських зброярів, вважає, що Східне та Куземинське укріплення були прибудовані до Великого Більського городища із зовнішнього боку, "і є всі підстави вважати, що виникли вони у різні часи і населення кожного із них існувало незалежно одне від одного" [Ольговский С.Я., 2015, с. 115]. "Куземинське укріплення", за його переконанням, "захщиало пристань, розташовану поблизу на березі Ворскли. До такої думки схильє склад античних амфор, виявлений при будівельних роботах в с. Куземини, яке розташоване на території древнього укріплен-

ня" [Ольговский С.Я., 2015, с. 117]. Посилаючись на Бориса Шрамка, вчений аргументує свій висновок знахідками в культурних нашаруваннях "Куземинського укріплення" уламків грецьких амфор V–IV століть до н. е. [Ольговский С.Я., 2015, с. 116].

Наведений вище приклад, яскраво демонструє, що для частини сучасних вчених теорія про "Куземинське укріплення" є як жадама знахідка, коли є потреба додати аргументації у своїх історико-археологічних побудовах чи реконструкціях. Загалом ми бачимо, що у активних прибічників міфічного "Куземинського укріплення" явно немає жодного бажання розглядати проблему по суті, бо у свідомості домінує одна теза: "Будь-що відстоїти честь української археології".

⇒ ДОСЛІДЖЕННЯ В КУЗЕМИНІ 2014 РОКУ ◀

Мабуть, прибічники гіпотези про "Куземинське укріплення" відчують, що їхні докази не мають надійної основи, навіть після польових робіт у Куземині 2007 року працівників історико-культурного заповідника на чолі з тодішнім директором Віктором Приймаком. Додати авторитетності і аргументованості новим дослідженням ваялася академічна установа в особі старшого наукового співробітника відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук Дениса Гречка.

[Стисло біографічна довідка: Денис Сергійович Гречко народився 1982 року, випускник історичного факультету Харківського національного університету імені В.П. Каразіна 2004 року. Випроводж 2004–2007 років навчався в аспірантурі рідного університету. В 2008–2009 роках працював молодшим науковим співробітником Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України. В 2009–2011 роках обіймав посаду наукового співробітника відділу античної археології Інституту археології, а 2011 року – старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку. 2008 року захистив кандидатську дисертацію на тему "Сіверськодонецька група пам'яток Лісо-степу Східної Європи скіфської доби"].

Під керівництвом дослідника випроводж липня-серпня 2014 року на місці уявного "Куземинського укріплення" працювала експедиція Інституту археології Національної академії наук України "з метою уточнення культурно-хронологічних позицій пам'ятки" [Гречко Д.С., 2015, с. 35, 37]. У складі експедиції трудилися студенти і викладачі Сумського державного педагогічного університету, а також працівники історико-культурного заповідника "Більськ" на чолі з директором Ігорем Корос-

том. Керівнику експедиції допомагали сумські археологічні дослідники Олексій Корота (провідний спеціаліст групи "Охорона культурної спадщини" управління культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації), Євген Осадчий (старший редактор групи підготовки "Зводу пам'яток історії та культури: Сумська область" управління культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук) та Юрій Берест (Охтирський краєзнавчий музей).

Дозволю собі зробити одне зауваження. Дослідницькі роботи в Куземині влітку 2014 року здійснювалися в той час, коли я, як основний опонент щодо "Куземинського укріплення", майже постійно проживаю в Більську. Здається, було б логічно познайомити мене з ходом досліджень і спробувати переконати наочно в існуванні оборонних споруд цієї пам'ятки. Але робота експедиції проходила у рамках дивної "секретності". Про неї я дізнався лише після закінчення досліджень, і за власною ініціативою оглянув місце розкопок значно пізніше. Зрозумів, що тримати у "секреті" від мене дослідження в Куземині було чого, але про це оповім трохи далі.

Комічно виглядає пояснення сумських археологів на чолі з Віктором Приймаком щодо ситуації з "Куземинським укріпленням". Ось як вони звучать: "Певний час нікому, крім кількох дослідників з числа членів експедиції Б.А. Шрамка, не було відоме навіть точне розташування цієї пам'ятки археології. Зокрема, учасники конференції, присвяченої 100-річчю від початку досліджень Більського городища, яка відбулася в 2006 р., не змогли розпізнати на місцевості Куземинське укріплення, оскільки панувала версія щодо його руйнування кар'єром цегельного заводу. За допомогою І.Б. Шрамка і С.А. Заднікова врешті була локалізована на місцевості південна частина фортеці. У подальшому авторами статті визначено північну частину укріплення та знято його новий план" [*Корота О.В., Кравченко О.М., Осадчий С.М., Приймак В.В., 2015, с. 50*]. Важко коментувати цю нісенітницю, особливо коли вона ще й доповнена, м'яко кажучи, неправдою. Хоча Віктор Приймак міг і забути про свою категоричну відмову "даремно лазити по кущах" та шукати легендарну пам'ятку під час конференції 2006 року. А ми ж перебували в Куземині на березі Ворскли всього за пару сотень кроків від неї! Зате пізніше Віктор Приймак виявився у колі посвячених у "таємний Куземинський укріплення".

Підумки дослідження 2014 року в Куземині опубліковані. Вони є дуже важливими і певною мірою симптоматичними – "критка починає тріскатися". Підіємо їхні основні підумки почергово.

Про місце досліджень. "Фортифікаційні споруди укріплення були досліджені в місці, де вони частково зруйновані внаслідок прокладання

дороги до цегельного заводу (т. зв. північний вал). Прикладно зазначимо, що саме тут проводились археологічні дослідження 2007 р. під керівництвом В.В. Приймака [Гречко Д.С., 2015, с. 37]. Трохи дивно, що для нових досліджень обрано "старі" місце, але на це могли вплинути невідомі нам чинники. Повідомлю, що північну лінію оборони "Куземинського укріплення" Віктор Приймак і Денис Гречко [Гречко Д.С., 2015, с. 36, рис. 2.] накреслили якраз по лінії старовинної дороги, відомої старожилам Куземина довоєнних часів як "дорога до панських дач". Ще у останній чверті XVIII століття український історик Опанас Шафорський писав: "...Під містечком Куземином і за ним, до ріки Ворскли, стоять великі ліси і між ними плодовиті сади та хутори різних обивателів, сході на натуральні англійські дачі і сади" [Шафорський А.Ф., 1851, с.655]. У XIX – на початку XX у зазначеній місцевості будували або орендували для відпочинку будинки з садами зможні мешканці Зіньківського повіту; тут поруч, через куземинський Поділ і дерев'яний міст через Ворсклу, проходив важливий торговий шлях до слободи Котельви, трохи нижче за течією були облаштовані "купальні". У радянські часи на місці "панських дач" діяв піонерський табір, а також всеозоючий будинок відпочинку для вчених (до кінця 1980-х років). Сюди поза територію села з давніх-давен вела пряма польова дорога, якою активно користувалися аж до середини XX століття, а потім почали користувати новою прокладеною дорогою. Ця дорога позначена на топографічній карті 1954 року. За спогадами куземинських старожилів, лінія дороги періодично зміщувалася або вліво, або вправо, оскільки копита коней та колеса транспортних засобів розбивали її поверхню, а збігаюча згори вода промивала рівчак. Згодом дорога опинялася на дві рівчачка глибиною, що з цього не видно було кінської підводи. Тоді починали їздити поруч паралельним шляхом. Дорога пролягала улоговиною шириною інколи до десятка метрів. Останні півстоліття вона заросла чагарником та деревами.

Археологи вибрали для своїх досліджень місце, де на поверхні ніби проглядані решки давнього рову та паралельного із півдня валу.

Про "вал". Для дослідження комплексу фортифікаційних споруд було закладено траншею довжиною 23 і шириною 2 метри. Цього цілком достатньо, що мати повну картину будови передбачуваного валу і рову. Результати зонічних вимірів фортифікаційних споруд автор дослідження чомусь не повідомляє, зате це добре показано графічно [Гречко Д.С., 2015, с. 39, рис. 3]. Обмежився повідомленням: "Перетин валу в повну висоту вдалося прослідкувати тільки в південно-східній стінці розкопу, оскільки на більшій частині площі розкопу його поверхня зрізана бульдозером. Рів був досліджений повністю" [Гречко Д.С., 2015,

с. 37]. З аналізу опублікованого креслення можна припустити, що висота "валу" сягала близько 1,40 метра. У результаті розкопок дослідники дійшли висновку, що "стратиграфічно у функціонуванні рову та валу можна виділити один будівельний період". Насип "валу" загалом складався з дуже щільного суглинкового ґрунту та сушіску. На жаль, дослідники міркували за принципом: "бачу те, що хочу" (або "що треба"). Відомо, що Денис Гречко є прибічником теорії обвалу валів скіфської доби для зміцнення їхньої структури [Гречко Д.С., Свистун Г.С., 2006, с. 21,23], тому і свої спостереження трактує у її руслі. Ось цьому доказ: "З внутрішнього боку цього супіщаного насипу на затічному шарі підготовчого (першого) будівельного періоду розводилося достатньо потужне багаття, внаслідок чого зафіксовано невеликий шар попелу та деревних вуглинок товщиною 0,03-0,05 м. На це вогнище було насипано ґрунт, який під під дією температури пропікає на висоту 0,4-0,5 м і став дуже щільним, ледве придатним для дослідження. Цей шар запобігав сповзанню оборонного валу. Разом зі спорудженням цього додаткового елемента конструкції вал досягався шаром темно-оранжевого суглинку в центральній частині насипу і сушіску з прошарками коричневого суглинку біля поли насипу" [Гречко Д.С., 2015, с. 38]. Мені страшенно цікаво, чи отримав би Денис Сергійович той результат, про який говорить: якщо засипати невелике вогнище, від якого залишився лише кількясантиметровий шар попелу, півметровим насипом глини, і вона на цьому спечеться, мов цегла? Бо як інакше пояснити твердість, по суті, материкової поверхні?! Огляд місця розкопок і ретельне вивчення опублікованих фотографій у мене не залишають сумнівів у тому, що "валом скіфської доби" Дениса Гречка є не що інше, як природний пагорб вздовж давньої дороги, пошкоджений перекопами при її ремонті та іншими господарськими роботами минулих століть. Порівняння з розрізами валу Великого Більського городища в околицях Куземина і відсутність під дослідженням "валом" прошарку похованого чорнозему яскраво свідчить про явно упереджене трактування Денисом Гречком результатів розкопок. Так званої "перевернутої стратиграфії", коли у насипі давнього валу верхній шар ґрунту (переважно глина або суглинок) знаходиться у верхній частині, а внизу – давній чорнозем чи змішаний із ним суглинок, тут зовсім не спостерігається.

Звертаю увагу і на ще одні дивні речі: розкопки 2007 і 2014 років відбувалися майже на одному і тому ж місці, а стратиграфія "валу" стала дуже різною. Нагадаю, що 2007 року Віктор Приймак з колегами описував насип валу із сіро-коричневого суглинку та темного гумусованого супіску і визначив три етапи реконструкції фортифікаційної споруди [Скорий С.А., Супрущенко О.Б., Приймак В.В., Коротя О.В., 2008,

с. 105]. До 2014 року сталася загадкова метаморфоза і вал виявився вже "не тим, що був" – з одним будівельним періодом.

Про "рів". За кресленням авторів, сучасна глибина "рову" сягала близько 0,50 метра, а вже після розкопок з'ясувалося таке: "Рів за шириною 9,6 м має в перетині конусовидну форму, плоске дно, у якому викопаний рівчак. Його ширина – 0,8 м, глибина – 0,4 м вдоволь внутрішнього схилу рову. У рівчаку, вірогідно, були вертикально встановлені дерев'яні кілки. Глибина рову з урахуванням рівчака – 6,36 метра від репера та 4,45 від рівня сучасної поверхні. Рів не чистився та не поповнювався. Усі його заповнення представлено шарами шорічних затікань. Рів практично повністю занлив ще в скіфський час, оскільки у верхній частині його заповнення... було виявлено два фрагменти стінки лінного горнища скіфського часу, які розколюлися на декілька значно менших уламків" [Грецько Д.С., 2015, с. 38]. Якщо порівняти профіль описаного "рову" з профілями ровів, отриманими в інших місцях розкопок Більського городища, то він виявляється унікальним! Взагалі, ровя такої будови більше ніде не трапляються в лісостепу Дніпровського Лівобережжя. Схоже, що й описаний Денисом Грецьком "рів" є плодом його уяви. Таким чином, сліди столітньої дороги-спуску до Ворскли "перетворилися" на фортифікаційну споруду скіфської доби. Невиразні шматочки ліпленої кераміки [Грецько Д.С., 2015, с. 40, рис. 5] не додають жодної аргументації цьому хибному висновку дослідника.

Про висновок щодо фортифікації "Куземинського укріплення". Він не традиційний, бо містить певні нововведення: "Таким чином, увесь комплекс Куземинського укріплення був створений фактично одночасно. Однак внаслідок певних – наразі нез'ясованих – причин незабаром був покинутий і не модернізувався" [Грецько Д.С., 2015, с. 38]. Мені незрозуміло, який комплекс мається на увазі, з чого він складався? До того ж, люди трудилися-трудилися, а "незабаром" чомусь взяли та й покинули... Залишається фантазувати далі.

Про культурні нашарування в "Куземинському укріпленні". Ні прирізка розміром 12x2 метри із внутрішнього боку "валу", ні чотири закладені шурфи по всій території "пам'ятки" позитивного результату в пошуках культурного шару скіфської доби не дали [Грецько Д.С., 2015, с. 38, 44-45]. Те, що я стверджував, повністю підтвердилося.

Про південну ділянку валу "Куземинського укріплення". Оскільки вона знаходиться у порослій віковим лісом місцевості, то мала б добре зберегтися і "попратити до рук" археологів. Але знову ж відбуваються дивні речі. Починаючи з першого, з кожним наступним дослідженням у Куземині так званий південний вал невблаганно скорочувався, доки нарешті й зовсім зник. Наприклад, за ще "свіжими" підсумками дослі-

джені 2007 року шановані археологи писали: "Південна частина Куземинського укріплення, розташована на високому мисі заввишки 45 м, із заходу з'єднується з Великим укріпленням Більського городища. Протяжність цієї фортифікаційної лінії становить 210 м. Вал тут має значні пошкодження, його ширина сягає 7-8 метрів. На одній із невеликих ділянок вал практично не фіксується, рів не виявлений. Зважаючи на топографію цієї частини городища, наявність тут значної фортифікації не потрібна: схил мису досить стрімкий" [Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Коротя О.В., 2008, с. 105]. А ось який висновок зробив Денис Гречко через сім років: "Для виявлення укріплень у південній частині Куземинського укріплення на відстані 7,0 м від краю рову Великого Більського городища було закладено шурф 4 розміром 4,0x1,0 м (орієнтований меридіально). Він практично повністю перерізав рівню поверхню цього мису... У цьому місці не було виявлено слідів валів або ровів. Однак варто зазначити, що цей мисоподібний виступ корінного правого берега р. Ворекла має значну крутизну схилів. Імовірно, цього було достатньо для організації оборони. Розкопки дали інформацію про відсутність культурного шару в межах цієї території" [Гречко Д.С., 2015, с. 44]. То куди ж поділися рукоутворні фортифікаційні споруди, неже зникли "чорні археологи"?

Про пристань-порт. У авторському анонсі статті Дениса Гречка говориться, що в ній висувається обґрунтоване твердження про "відсутність причин вважати цей археологічний об'єкт городищем чи портом" [Гречко Д.С., 2015, с. 35]. "Аргументованим твердженням" із натяжкою можна назвати лише зауваження Дениса Гречка, що місце міфічного складу античних амфор, ніби-то випадково виявленого на території пристані біля берега Ворекли, насправді "розташовується поза межами Куземинського укріплення" [Гречко Д.С., 2015, с. 36]. Однак молодий археолог не згадав (чи "забув" згадати), що це спростування належить мені (за й що лаявся ініціальної критики від колег), тож він мимоволі (чи свідомо?) присвоїв собі чужу "інтелектуальну власність". Зайвий раз нагадаю забудькам про джерело, де саме я першим спростовував міф про "склад амфор" [Гавриш П.Я., 2003, с. 118-119, 122; Гавриш П.Я., Копил В.В., 2010, с. 121-123].

Про загальну оцінку досліджень 2014 року в Куземині. В управлінні культурі і туризму Сумської обласної державної адміністрації "Куземинське укріплення" Більського городища зареєстроване як пам'ятка археології під охоронним номером 160018-П [Гречко Д.С., 2015, с. 35]. Можливо, за порадою старших колег ("бо так треба"), Денис Гречко за результатами своїх досліджень у Куземині зробив такий висновок: "Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що Куземинське

укріплення цілком правомірно може так називатися та датуватися скіфським часом. Однак ця пам'ятка не є городищем і, тим більше, не відіграла ролі порту Більського городища. Вал цього об'єкта є додатковим укріпленням єдиного комплексу оборонних споруд" [Гречко Д.С., 2015, с. 46]. Отже, від цілого "укріплення" залишилися лише "вал" із сумнівною інтерпретацією. Читаючи статтю Дениса Гречка, з одного боку, мені приємно, що нарешті спростовуються деякі догмати міфу про "Куземинське городище", з іншого – вражає консерватизм і сила корпоративної солідарності частини археологів. Як на мене, помилятися не гріх, і признаватися у помилках не є приниженням, але зовсім уже недостойно вперто триматися, всупереч логіці і елементарному глузду, за старі погляди, незважаючи на нові обставини і докази. Віриться, що колись-таки міф про "Куземинське укріплення" остаточно піде у небути, але, мабуть, не скоро. Виступ Дениса Гречка на науково-практичному семінарі археологів у Полтаві в листопаді 2015 року [Мироненко К.М., Коверко А.В., 2016, с. 17] продемонстрував, що у частини українських археологів зовсім не згасає бажання будь-що "зберегти" віртуальну археологічну пам'ятку. Для цього вони не гребують відвертими фальсифікаціями реальних результатів польових досліджень у Куземині.

» СПРОСТУВАННЯ МІФУ ПРО ІСНУВАННЯ "КУЗЕМІНСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ" «

Як і всі учні Бориса Андрійовича Шрамка, хто під його керівництвом зі студентських років мав щасливу можливість брати участь у польових дослідженнях Більського городища, я не мав жодних сумнівів щодо існування "особливого Куземинського укріплення". Хоча я, як корінний мешканець села Більська, в юності не один раз обходив стародавні вали по всій їхній довжині, але ніколи не бачив земляних насипів "Куземинського укріплення". Так сталося і 1985 року, коли я впродовж трьох польових сезонів (1984-1986 років) очолював окремих загиб студентів-практикантів Полтавського педагогічного інституту в складі Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету під керівництвом Бориса Шрамка. Науковий керівник дав мені завдання сфотографувати (навіть його супер-фотоапаратом "Practika") вали "Куземинського укріплення" і зібрати артефакти на його поверхні. Звичайно, у мене було велике бажання виконати це доручення якнайкраще. Під час розвідок я ретельно звірявся з планом Бориса Андрійовича, і здавалося, що знайти вали "укріплення" буде доволі легко. Але, попри

мої зусиддя, я не знайшов ні валів, ні культурних решток. Робити "добру справу", тобто сфальсифікувати результати розвідок (це було зовсім не важко) на догоду своєму науковому керівнику, тим більше у присутності двох десятків майбутніх педагогів, я не став. Борис Шрамко оцінив мою діяльність по-своєму, і згодом подібне завдання дав своєму аспіранту Юрію Бойку. Той все зробив "як треба": на території "Куземинського укріплення" зібрав артефакти скіфського часу і навіть зняв профілі його валів. Про це Борис Шрамко повідомив у всеохожному археологічному інформаційному виданні: "Додатково обстежено також Куземинське укріплення, на якому вивчалися профілі укріплень" [Шрамко Б.А., 1987, с. 440]. Зауважу, матеріали цих досліджень Юрія Бойка, особливо профілі валів, ніколи не публікувалися.

Пізніше я пробував усе-таки знайти "Куземинське укріплення", навіть за допомогою військової (тоді секретної) топографічної карти, але безуспішно. Для себе я зробив висновок, що, мабуть, дійсно "укріплення" колись було, але сьогодні вже фактично зникло. Науковий авторитет Бориса Шрамка такий високий, що в цьому не може бути сумнівів. Поновився мій інтерес до "Куземинського укріплення" після того, як 1996 року Євген Черненко і Рената Ролле звернулися до мене з проханням допомогти знайти легендарну пам'ятку. Я їм розповів про свої труднощі з її пошуками, але одночасно і зрозумів, що "я такий не один". Тепер став чекати нагоди, щоб у максимально сприятливих умовах якомога ретельніше зайнятися пошуками невловимого "укріплення".

2000 року пізня осінь видалася сухою і теплою, листя з дерев у лісі опало рано, тому вали Більського городища проглядалися дуже добре. 8 листопада майже цілий день я присвятив ретельним пошукам валів і культурного шару "Куземинського укріплення", розпитував одного із місцевих мешканців. Як не старався, позитивного результату це не принесло. Мій висновок був такий: за південну частину валу "Куземинського укріплення" Борис Шрамко вважає вузький природний виступ, що тягнеться якраз від валів Великого Більського городища у бік руслу Ворскли, але він аж ніяк не є витвором людських рук; північну ділянку оборонної лінії вчений, мабуть, вбачає у кількох продовгуватих насипах, які утворилися в результаті численних ремонтів дороги, що спускається з гори від нагірної частини Куземина на куток Поділ до мосту через Ворсклу, але вони також своїм виглядом і стратиграфією (це добре було видно в окремих розритих місцях) зовсім не схожі на вали Великого Більського городища, що збереглися неподалік на території колишнього цегельного заводу. Свої висновки і сумніви щодо існування "Куземинського укріплення" я вирішив опублікувати в академічному журналі "Археологія". Перша рецензія редакторів була

позитивною, тож "бури" піби-то пішо не віщувало. Вона знялася вже наступного 2004 року після публікації цієї дискусійної статті. Але дискусії не вийшло, спочатку були усні висловлювання про "скаandal", а потім з'явилися два "розгромні" відгуки "зацікавлених осіб" у тому ж таки журналі.

Було сподівання, що ситуацію з Куземинським укріпленням можна буде прояснити під час Міжнародної наукової конференції, присвяченої століттю перших розкопок у Більському городищі, яка проходила в червні 2006 р. в Більську та Котельві. Учасники конференції побували в селі Куземині Сумської області, оглянули місце ритіваних робіт на одній із ділянок валу Більського городища, а також побували на березі річки Ворекли – всього за 200-300 метрів від того місця, де, за схемою Бориса Шрамка, знаходиться "Куземинське укріплення". Я та деякі інші учасники конференції висловлювали побажання до організаторів конференції скористатися чудовою можливістю оглянути легендарну пам'ятку, до якої лише 10-15 хвилини ходьби. На жаль, у більшості присутніх бажання підтримати цю пропозицію не виявилось. Так відбувалося й під час наступних наукових конференцій у Більському городищі. Отже, цілком зрозуміло, що "ставки віч-на-віч" сьогоднішні прибічники "Куземинського укріплення" не бажають більше всього. "Ще не настав час погодитися з очевидним", – сказав один з археологів, що поділяє мої переконання. А поки що панує теза, висловлена одним із провідних скіфознавців України: "Якщо Куземинське укріплення бачили "класики" вітчизняної археології, то у нас немає підстав їм не довіряти".

Сам Борис Шрамко у мої особі помітив "ворога археології", наукова діяльність якого подає приклад так званім "чорним археологам", бо призводить до "прискорення руйнування Куземинського укріплення" [Шрамко Б.А., 2006, с. 85]. Тепер, за логікою знаного вченого, якщо ніхто із дослідників більше не виявить Куземинського укріплення Більського городища, можна сміливо оголосити, що його знищили "чорні археологи", спровоковані заявами П.Я. Гавриша. Мої "злочинні" дії полягають у тому, що я "незаконно, без Відкритого листа, здійснював якісь розвідки у с. Куземині" [Шрамко Б.А., 2006, с. 85]. Що я там робив, Борису Андрійовичу не відомо, але він переконаний, що щось дуже шкідливе для археології. Нічого, що кожного року десятки туристів та шанувальників старовини оглядають вали Більського городища, зовсім не маючи ніякого дозволу, тим більше Відкритого листа від Польового комітету Інституту археології. Що ж до мене, то в 2000 р., і раніше, і після я отримував "Відкритий лист" і "Дозвіл" Міністерства культури України цілком офіційно на законних підставах.

На думку частини дослідників Більського городища, висловлені мною сумніви в реальності існування "Куземинського укріплення" не мають ніякого підруття, "причому аргументація, наведена автором, викликає здивування" [Скорий С.А., Супруненко О.В., Приймак В.В., Корота О.В., 2008, с.102]. Майбутнє покаже, хто правий. Сьогодні ж найнадійніший спосіб з'ясувати "долю" так званого "Куземинського укріплення" – це побачити його на власні очі. Пропонував своїм опонентам зробити це разом, але... Особисто я не менше десятка разів оглядав місцевість біля північно-східного кутка Великого Більського городища, робив шурфування садовим буром, але жодних ознак давніх штучних оборонних споруд не виявив. Найяві матеріали та роздуми про ситуацію з "Куземинським укріпленням" спонукали до таких висновків:

Перше. Теза про те, що "Куземинське укріплення" дійсно існувало в скіфську добу і в часи Городцова-Гракова-Шрамка, а потім зникло, бо було зруйноване чи то місцевими мешканцями під час виробничо-господарської діяльності, чи то "чорними археологами", тут не діє. Адже це переважно лісиста місцевість, де ростуть вікові дуби, клени, липи тощо, густі чагарники, і там чудово збереглися справді давні вали і рови Великого Більського городища. То чому ж тут не видно таких споруд, які можна було б поєднати з "Куземинським укріпленням", адже хоча б частина їх мало обов'язково збереглася?! Не помітили валів "Куземинського укріплення" й інші археологи, які особисто були в Куземині, але публічно висловлюватися про це вони поки що не можуть з огляду на ймовірні "неприязності".

Друге. У ході обстежень у селі Куземині я мав розмови з місцевими мешканцями-старожителями, садиби яких знаходяться поблизу стародавніх валів. Дехто добре пам'ятає про діяльність цегельного заводу на краю села, але ніхто не пам'ятає, щоб хтось руйнував вали, що спускалися вниз до річки. Під час будівництва дороги до мосту через Вореклу відбувалися значні земляні роботи за допомогою бульдозерів, але жодних давніх насипів вони не чіпали. Про вали у лісі, які б спускалися до річки, також ніхто не знає.

Третє. В опублікованих красномовних описах Більського городища, які були складені ще до приїзду 1906 року Василя Городцова, ніде не згадується про Куземинське городище як частину Великого Більського городища [Шафронский А.Ф., 1851, с. 653, 656; Арандаренко Н., 1849, с. 305; Арандаренко Н. 1852, с. 109-110; Макаренко Н., 1917, с. 8-9]. Особливу увагу зверну на польові дослідження Василя Ляскоронського, який обстежував вали Більського городища влітку 1904 року, тобто напередодні приїзду Василя Городцова. На той час Василь Ляскоронський уже був досить досвідченим "польовиком" з величезним досвідом поді-

бної роботи, але й він не зафіксував "Куземинського укріплення" [*Ласкоронский В.Г., 1907, с. 174-178*]. Очевидно, це не випадкова ситуація.

Четверте. Звертає на себе увагу практично постійна кореляція інформації про "Куземинське укріплення" у його прибічників – описів, планів, археологічних знахідок, зовнішнього вигляду, збереженості, хронології, а також змінюються (вірніше, "підправляються") висновки і трактування. Ймовірно, ці сучасні дослідники розуміють хибність своїх тверджень, але корпоративна солідарність за "престиж української археології" стоїть вище за бажання напевні встановити істину. Навіть після досліджень 2014 року не вдалося повністю позбутися старих стереотипів. Навпаки, помітне бажання публічно пропагувати та "легалізувати" міфічну пам'ятку.

На жаль, мусимо констатувати, що нині частина українських археологів не завжди наукову істину ставить вище своїх корпоративних інтересів і всіма способами захищає "честь мундира". На цю ситуацію у відчай вказують окремі їхні колеги: "У працях прихильників "традиційних" поглядів, як не дивно, надходження нових фактів, відкриття нових пам'яток і матеріалів не мають великого значення, головне для авторів цих праць зберегти від перегляду концепції "основоположників". Що вище в науці: факт чи теорія?" [*Клочко В.І., 2006, с. 289*].

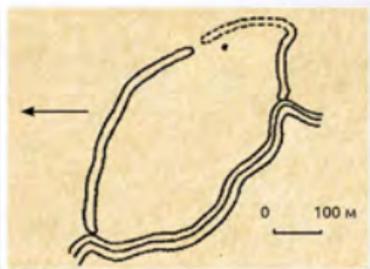

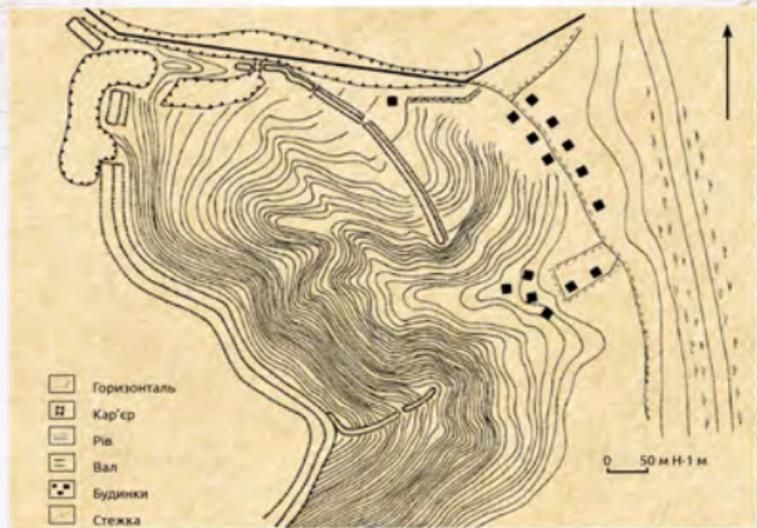
План "Куземинського укріплення" Василя Городцова

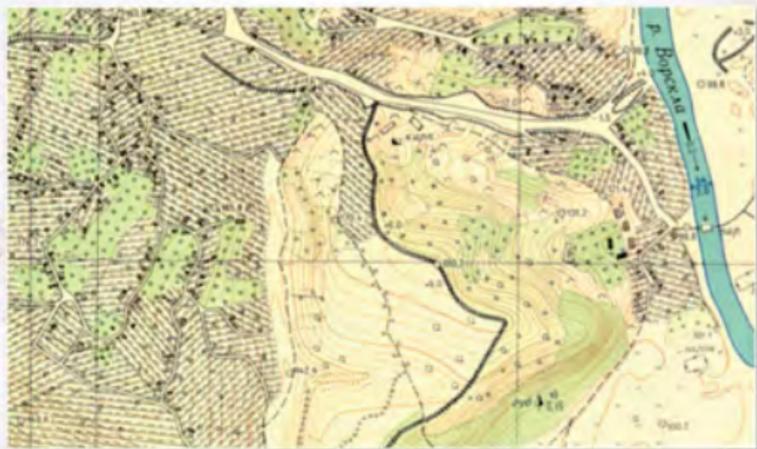
План "Куземинського укріплення"
Бориса Гракова

План "Куземинського укріплення"
Бориса Шрамка

План "Куземинського укріплення" Віктора Приймака

Вирізка з топографічної карти 1954 року масштабу 1:10000 місцевості південно-західної околиці села Куземина

Топографічна карта
1984 року місцевості
південно-західної
околиці села Куземирин.
Масштаб 1:10000

Космічний знімок місцевості південно-західної околиці села Куземирин

Місце, де ніби до оборонної лінії Великого Більського городища приєднується південна ділянка "валу Куземинського укріплення" (фото з півдня)

*Південна ділянка так званого "валу Куземинського укріплення"
(фото з насипу валу Великого Більського городища)*

Місце розкопок 2007 року південної ділянки "валу Куземинського укріплення" групою Володимира Приймака, матеріали яких не було опубліковано (фото із південного сходу)

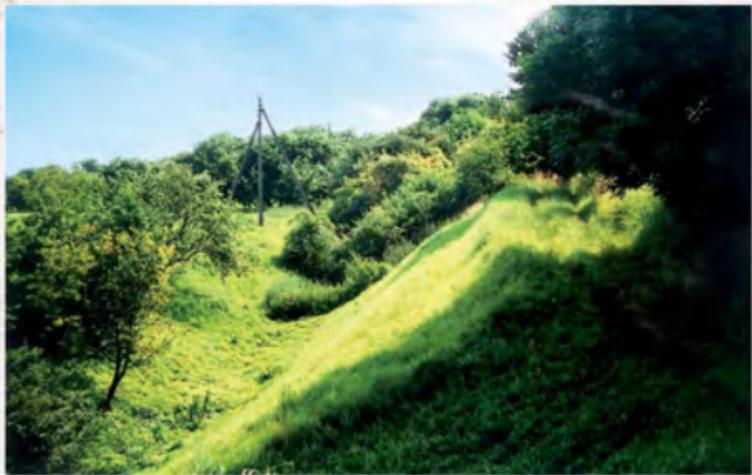
Шурфування автором південної ділянки "валу Куземинського укріплення"

Процес розкопок "валу" в околицях Куземина 2014 року

*Зруйнована ділянка валу Великого Більського городища в селі Куземіні
на місці кар'єру колишнього цегельного заводу*

Північна ділянка валу Великого Більського городища на території села Куземина (2005 рік)

Володимир Приймак

Денис Гречко

УНІКАЛЬНІСТЬ РОЗМІРІВ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

➤ БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ – НАЙБІЛЬШЕ ГОРОДИЩЕ ЄВРОПИ

Стародавня земляна фортеця біля сучасного села Більська на Подставщині набула остаточного вигляду не відразу. У результаті об'єднання двох раніше збудованих городищ в одне ціле постав новий унікальний оборонний комплекс, рівний якому за величиною і фортифікаційними якостями в ті часи не було на теренах Східної Європи. У ньому колись самостійні Західне і Східне городища перетворилися на цитаделі з можливостями автономної кругової оборони, а утворене Велике городище, крім суто оборонного призначення для місцевих мешканців, стало ще й надійною схованкою для населення ближньої округи і їхнього майна. У годину смертельної небезпеки сільські жителі були не просто біженцями, а ставали активними захисниками фортеці. Грандіозні дерево-земляні фортифікаційні укріплення без достатньої кількості оборонців мало що варті.

Згадаємо цифрові дані, які підкреслюють унікальність масштабів Більського городища. Цей стародавній мегаполіс займав територію, яка дорівнює приблизно 4780 гектарів або 47,8 квадратного кілометра, її окружність – понад 33 кілометри. Відстань між найбільш крайніми північною і південною точками по прямій лінії сягає 11,600 кілометра, між східною і західною – 5,900 кілометра.

Цікаво порівняти Більське городище з іншими найбільшими городищами раннього залізного віку Європи. На території Західної Європи найбільші кельтські фортеці (їх там називають "опнідуми") набагато поступаються розмірами Більському городищу. У Франції опнідум Вібракте займає територію 135 гектарів, опнідум Алезія – 97 гектарів. У Німеччині найбільший опнідум галлів Гейденрабен охоплює площу понад

1400 гектарів, опіддум Кельгейм – майже 650 гектарів, опіддум Манхінг – більше 380 гектарів, опіддум Цартен – приблизно 200 гектарів.

На теренах Східної Європи, крім Більського городища, відомо лише п'ять досліджених археологами земляних фортець скіфської доби, величина внутрішньої території яких перевищує 100 гектарів: Кам'янське городище (1200 гектарів) в Запорізькій області, Журжинське (700 гектарів) і Мотронинське городища (близько 200 гектарів) у Черкаській області, Трахтемирівське городище (площа якого, за останніми вимірами, сягає 630 гектарів) на Київщині, Немирівське городище (110 гектарів) на Вінниччині.

У археологічній літературі ми можемо знайти інформацію про інші городища-гіганти скіфської доби, які в "номінації городищ-гігантів" претендують на конкуренцію із Більським городищем. Детальний аналіз повідомлень про них викликає не лише багато питань, але й сумнівів і недовіру. Помітне вперте намагання деяких українських скіфознавців знайти "гідного суперника" Більському городищу будь-яким способом, не лише ігноруючи і спотворюючи реальні дані, а й створюючи у своїй уяві віртуальні "городища". Розглянемо це на конкретних прикладах.

➤ МІФІЧНЕ КАРАТУЛЬСЬКЕ "ГОРОДИЩЕ" ◀

Першим у цьому списку слід назвати так зване Каратувльське городище поблизу міста Переяслава на лівому березі Дніпра. Припускається, що його площа розміщується на території розміром 17х25 кілометрів, що складає приблизно 60000 гектарів або 60 квадратних кілометрів (!). Частина дослідників переконана (не кажучи вже про чималу кількість пересічних шанувальників скіфських старожитностей), що його слід включати до списку городищ-гігантів скіфської доби і що саме воно є найбільшим укріпленим поселенням Європи. Утім, для цього немає жодних підстав. Цікаво розглянути, як складалася археологами легенда про це "скіфське городище", хоча традиційно давні земляні вали Переяславщини історики вважали "змісвими" валами часів Київської Русі [Вовкодав С., 2014, с. 16-21].

Перше повідомлення про городище скіфського часу в околиці міста Переяслава-Хмельницького на лівобережній Україні з'явилося у літературі 1949 року. Це була публікація польових досліджень московського археолога Бориса Рибакова (у майбутньому відомого російського археолога і історика, академіка АН СРСР, який багато років очолював всесоюзний Інститут археології), здійснені ним 1945 року. Основною метою робіт вченого у Переяславі-Хмельницькому і його околицях було обсте-

ження так званих "змійових валів" давньоруського часу. На зарослому лісом лівому березі річки Трубіж, коло кручі, археолог виявив "невелике городище, дуже заросле лісом, на якому місцеві жителі знаходили тригранні скіфські стріли. Це городище було фортецею, яка заперала кінець валу, що підходив до Дніпра" [Рибаків Б., 1949, с. 22]. Борис Рибаків зробив висновок: "Розшуки культурного шару в підлопні валу не дали наслідків. Вал був насипаний на самій землі без ознак людського життя; це дуже утруднює його датування, але здогадано "Змійові вали" лівобережжя Дніпра можна відносити до скіфських часів. Всередині лівий валу, між валом і містом, на піщаних розсипах корінного берега Дніпра знайдено велике селище з керамікою епохи бронзи і скіфської. Крім того, є дуже пізня кераміка XVI-XVII ст." [Рибаків Б., 1949, с. 22]. Таким чином було "дано старт" одному із живучих міфів в археології скіфської доби України.

Тривалий час про городище в околицях Переяслава-Хмельницького у науковій літературі не згадували. Цікавість до нього відродилася після того, як у ході насиченого польовими дослідженнями сезону 1966 року Борис Шрамко здійснив розвідки довкола Переяслава-Хмельницького. На підставі знайдених артефактів поблизу "змійових" валів він фактично підтвердив думку Бориса Рибаківа, але додав, що ці оборонні споруди є грандіозним городищем скіфської епохи, яке виникло в VI столітті до н. е. [Шрамко Б.А., 1967, с. 201]. За назвою розташованого поблизу сучасного села Каратувль пам'ятку було названо Каратувльським городищем. Борис Шрамко, за його словами, обстежив переяславські вали по всій їхній протяженості і уклав окомірний схематичний план їхнього розташування. Матеріалами польових досліджень Бориса Шрамка скористався київський археолог Василь Кучера, який системно вивчав давньоруські "змійові" вали і захистив із цієї теми докторську дисертацію. В своїй монографії він оприлюднив укладений Борисом Шрамком план Каратувльського городища [Кучера В.П., 1987, с. 58, рис. 28] і деталі про розміри пам'ятки. За шми даними, вали "городища" у плані мають форму півкола, кінець якого впирається у берег Дніпра. Зовнішній вал пролягає на довжину приблизно 51 кілометр, внутрішній – на 16 кілометрів, а його поперечний відрізок до берега річки Суной поблизу села Дешиси – на 7,5 кілометра. Таким чином, довжина всіх укріплень складає 74 кілометри, охоплюючи територію 17х25 кілометрів [Кучера В.П., 1987, с. 59].

Василь Кучера також особисто здійснював обстеження "змійових" валів в околицях Переяслава-Хмельницького впродовж 1974-1975 років. Він уклав свій план розташування давніх оборонних валів [Кучера В.П., 1987, с. 59, рис. 29]. Оскільки тоді у розпорядженні

вченого не було матеріалів розкопок, то він підтримав висновок Бориса Шрамка щодо хронології "зміювих" валів поблизу Переяслава-Хмельницького [Кучера В.П., 1987, с. 11, 60]. На думку Василя Кучери, у часи Київської Русі ці споруди могли бути використані для захисту руських земель від степових кочовиків.

У 1970-1980-х роках Каратувльське "городище" стало одним із аргументів у дискусії між київським авторитетним скіфознавцем Варварою Іллінською (1920-1979) і Борисом Шрамком щодо отождоження Більського городища з містом Гелоном Геродота. Відомо, що Варвара Іллінська була послідовним противником згаданої гіпотези, тому використовувала будь-яку нагоду, щоб наголосити, що Більське городище є звичайним укріпленням поселенням скіфської доби. Один із основних "козирів" прибічників ідентифікації Більського городища як міста Гелона, зокрема, його грандіозні розміри, вона успішно "відбила", посплавшись у монографії, що вийшла із друку вже після смерті дослідниці, на публікацію Бориса Шрамка, де сказано, що Каратувльське городище поблизу Переяслава-Хмельницького значно більше за Більське [Іллінська В.А., Тереножкин А.И., 1983, с. 308, 345].

Борис Шрамко парирував цей закид Варвари Іллінської, фактично відмовившись від своїх колишніх висновків: "Спроба протиставити Більському городищу Каратувльське на лівому березі Дніпра біля Переяслава-Хмельницького не має підстав. Польові дослідження показали, що тут пробували побудувати городище, але з якоїсь причини воно не було добудоване. Тому культурний шар тут відсутній, лише у деяких місцях вдалося виявити незначні відкладення приблизно кінця VI ст. до н. е." [Шрамко Б.А., 1987, с. 180].

Таке пояснення Бориса Шрамка не задовольнило частину київських скіфознавців, тому вони в наступне десятиліття постійно включали Каратувльське городище до кола найбільших городищ лісостепу Східної Європи.

Своєрідний рубіж в історії з Каратувльським "городищем" настав 1995 року, коли археологічна експедиція Переяслава-Хмельницького історико-культурного заповідника здійснила детальне картографування і розкопки каратувльських валів. Її співробітники суттєво уточнили минулі, складені попередніми дослідниками "на око" плани, і це дало можливість з'ясувати, що вали Каратувльського "городища" не мають цілісної системи кільцевих укріплень навколо певної території, а складаються з окремих прямолінійних і дугоподібних відрізків, що перекривають підходи до давньоруського Переяслава з боку степової рівнини Лівобережного Придніпров'я. Переріз валу і рову показали, що первісна висота валу дорівнювала близько 5 метрів, глибина рову – близько 4

метра, ширина – 10 метрів. Під насипом валу, що проходить поблизу південно-західної околиці села Мала Каратуль, у ході розкопок виявлено рештки поселення черняхівської культури II-IV століть до н. е. з густо насиченим артефактами культурним шаром [Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., 1996, с. 233-234; Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., 1997, с. 139-141; Роздобудько М.В., 2007, с. 57; Бузін Г.М. та інші, 2007, с. 35]. Ця обставина переконливо доводить, що каратувльські “змійові” вали насипали не в скіфську добу, а майже на тисячу років пізніше.

Оскільки спекуляції стосовно Каратувльського “городища” не припинялися навіть після наведеного вище спростування [Мурзін В.Ю., Ролле Р., 1996, с. 181-182; Мурзін В.Ю., Ролле Р., 1998, с. 34-41.], Борис Шрамко знову повернувся цієї проблеми. Тетер його злива була різкою й однозначною: “У свій час, на підставі розвідки 1966 р., ми мали необережність висловити думку про існування в скіфський час на лівому березі Дніпра біля Переяслава-Хмельницького великого Каратувльського городища. Це припущення було підхвалене деякими археологами і використане часом для багатозначних, але недостатньо обґрунтованих висновків... Будемо сподіватися, що час очікування уже минув і непереконливі припущення вже можна відсунути, тим більше, що питання про саме існування Каратувльського городища зараз вирішується по-іншому” [Шрамко Б.А., 1999, с. 53]. Цікаво, що вчений у даному випадку чомусь спирається не на ведані дослідження переяславських науковців, а на вже згадані висновки Василя Кучери. Свої переконання щодо Каратувльського городища Борис Шрамко повторював і пізніше [Шрамко Б.А., 2003, с. 51].

Нові обставини в історії з Каратувльським “городищем” змусили деяких скіфознавців прийняти твердження Бориса Шрамка [Скорий С.А., 2003, с. 70-71], але інші прибічники “найбільшого” городища їх до уваги не взяли. Вони продовжують вибудовувати свої історико-археологічні реконструкції, суть яких зводиться до того, що скіфи-степоовики підкорили осіле лісостепове населення і для надійного підпорядкування його собі (“тиску”) організували будівництво фортець-гігантів [Мурзін В.Ю., 2004, с. 173-176; Мурзін В.Ю., 2011, с. 220-224; Мурзін В.Ю., 2012, с. 9-13; Мурзін В.Ю., 2013, с. 29-34]. Тут міфічне Каратувльське “городище” якраз доречно, бо “красиво висусється” у творчу уяву окремих археологів-скіфознавців. Наприклад, княгиня Юрій Болтрик і Олена Фіалко зовсім не сумніваються в реальному існуванні грандіозного Каратувльського городища на лівому березі Дніпра і вважають, що воно разом з Трахтемирівським городищем на протилежному дніпровському березі входить в “єдину агломерацію” щоб утримувати та обслуговувати

стратегічно важливі броди через Дніпро [*Фіалко О.С., Болтрик Ю.В., 2003, с. 6, 76, 84-85; Фіалко Е.Е., 1994, с. 12, 21*].

Отже, хоча наукові факти стверджують, що "пооява" великого Каратульського "городища" в українській історіографії є своєрідним "прикритим непорозумінням", на цій проблемі ще продовжують спекулювати окремі археологи [*Русьєва А.С., 1999, с. 94; Максимов Е.В., Петровская Е.А., 2008, с. 29-30; Моргунов Ю., 2008, с.60; Скорий С.А., 2008, с. 48; Моргунов Ю.Ю., 2009, с. 204-205; Моргунов Ю.Ю., 2011, с. 100; Андрієнко В.П., 2012, с. 377*] і численні пересічні шанувальники старожитностей.

→ СУМНІВНЕ ВЕЛИКЕ ХОДОСІВСЬКЕ "ГОРОДИЩЕ" ←

Дуже загадкове так зване Велике Ходосівське городище з площею до 2000 гектарів, що знаходиться на південній околиці сучасного Києва у Києво-Святошинському районі Київщини. Більшість київських дослідників-скіфознавців уже давно включають його до кола найбільших городищ-гігантів скіфського часу нарівні з Більським і Каратульським городищами [*Скорий С.А., 1991, с. 79; Мурзин В.Ю., Ролле Р., 1998, с. 34-41; Мозолевський Б.М., 2005, с. 32; Готун І.А., 2008, с. 112*]. Висловлювалася думка про існування у цій місцевості особливої Хотівсько-Ходосівської укріпленої системи [*Болтрик Ю.В., 1993, с. 40-42*]. Особливо активізувалися "куратори" цієї пам'ятки з нагоди позитивно вирішити питання щодо надання їй пам'яткоохоронного статусу в системі обліку об'єктів історичної спадщини України. 2009 року постановою Кабінету Міністрів України Велике Ходосівське городище внесене до державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення [*Готун І.А., Козимир О.М., 2014, с. 87-103*].

У мене є сумніви стосовно належності **всієї системи укріплень** Ходосівського городища до скіфської доби. Звертають увагу на неясованість ситуації з Великим Ходосівським городищем і інші дослідники [*Дарган М.Н., 2011, с. 756*].

Земляні вали і рови біля села Ходосівки привернули до себе увагу дослідників старовини ще в третій чверті XIX століття. На початок XX століття утвердилася думка, що ці укріплення входять до системи так званих "змійових" валів доби Київської Русі, які прикривали підступи до Києва з півдня за два десятки верст від нього. До такого висновку наптовхувала думка, що лінія валів і ровів тримається русла річки Віти, що справа впадає до русла Дніпра. Її зацпава була найбільшою природною перешкодою на шляху до столиці Русі. Між селами Кругликм на

заході і Ходосівкою на сході земляні вали впродовж кількох кілометрів тягнуться паралельно на обох берегах річки. Зовнішній вигляд, топографія розташування земляних укріплень, їхній профіль фізично типові для "змійових" валів у інших регіонах Придніпров'я.

"Скіфська історія" ходосівських валів розпочалася 1947 року, коли науковці Інституту археології АН УРСР Ірина Фабриціус і Євгенія Покровська здійснили розвідки цієї місцевості і прийшли до висновку, що тут функціювало велике городище скіфської доби. Дослідниці звернули увагу, що вали на обох берегах річки розташовані навпроти один одного у вигляді дуг, обіймаючи територію приблизно 2000 гектарів, загальна довжина цих укріплень перевищує 12 кілометрів. При пошуках дитинця (внутрішнього укріплення) ново-виявленого городища в південній частині, навпроти давнього проїзду було виявлене давньоруське селище. Все ж дослідниці вали і городище біля Ходосівки віднесли до скіфської доби. Підставою для визначення хронології стали знахідки ліпленої кераміки VI–V століть до н. е. на правому березі Віги біля села Кругликів. Скіфознавці Інституту археології знайшли ці аргументи цілком достатніми і підтримали висновок колег. Відтоді Велике Ходосівське городище отримало "скіфську прописку" [Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорий С.А., 1989, с.140].

Хоча частина археологів (зокрема, дослідники "змійових" валів Київщини) не погоджувалися з висновком київських скіфознавців стосовно визначення хронології ходосівських валів скіфською добою, дослідження велися у напрямку підтвердження вже висловленої тези. 1976 року Євгенія Покровська очолила загін дослідників, який мав завдання детально обстежити пам'ятку, скласти схему розміщення укріплень городища і уточнення їхнього зв'язку з Ходосівським Малим городищем, розташованим неподалік. Попри всю наполегливість пошуків, дитинця виявити так і не вдалося. Євгенія Покровська зафіксувала тодішній стан укріплень, складала схему Великого городища-гіганта і повторила раніше висловлений висновок про можливе спорудження земляних валів у скіфську добу.

Зацікавленість Великим Ходосівським городищем поновилася у зв'язку з вивчення "змійових" валів на теренах України фахівцем давньоруської археології Михайлом Кучерою. Його дослідження стали основою успішно захищеної докторської дисертації. 1975 року вчений склав план пам'ятки, після обстежень у 1980-х роках оприлюднив його опис під назвою "Кругликівське городище": "...Кругликівське городище являється городищем, включеним в ланцюг Змійового валу. У плані вона має форму овалу, розімкненого на сході – з боку пониження до заплави Дніпра. Поруч, з цього ж боку, розташоване відоме Ходосівське городи-

ще ранньозалізного віку, що займає останець на краю дніпровської заплави. Північну частину Крутликівського городища перетинає вздовж р. Віта із заболоченою долиною. Площа, оточена валом, має довжину 4,5, ширину 2,5 км (близько 1 тис. га). Крутликівський вал значно крупніший Зміївових валів. У найкраще збережених місцях його висота 6 м, ширина біля основи – 20 м. Із зовнішнього боку знаходиться глибокий, вже значно засунутий рів. Північна частина укріплення пошкоджена насипом залізничної дороги, що будувалася напередодні першої світової війни і залишилася незакінченою. Валоподібний насип дороги зберігся у лісі на північний захід від укріплення, в бік с. Віта-Поштова. Безпосередньо від Крутликівського городища починається Зміївий вал, який продовжується на захід по лівому березі Віти до її верхів'я" [*Кучера В.П., 1987, с. 19*].

У 1984-1985 роках київські археологи Галина Ковпаненко, Світлана Безсонова і Сергій Скорий обстежили Велике Ходосівське городище, виявили культурний шар, "попередній датований VI-V ст. до н. е." На правому березі річки Віти поблизу села Крутликів було зібрано ліплену кераміку скіфського часу. Крім того, "південніше с. Кременище (на цьому ж березі), на піщаному підвищенні, обмеженому зі сходу, заходу і півночі балками, на площі, приблизно 300x250 м і на лівому березі у межах с. Крутлик, на площі приблизно 300x100 м, вперше на території городища виявлений культурний шар скіфського часу товщиною до 0,5 м". Дослідники опублікували план пам'ятки, на жаль, без вказівки масштабу [*Ковпаненко Г.Т., Безсонова С.С., Скорий С.А., 1989, с. 10, 16, 140*].

Отже, для частини українських скіфознавців належність земляних укріплень Ходосівського городища-гіганта до скіфської доби цілком очевидна. За масштабами їх ставлять на третє місце після Каратульського і Більського городищ [*Мурзін В.Ю., Ролле Р., 1996, с. 181-182*]. Вони наголошують на особливостях планіграфії Великого Ходосівського городища, де, на відміну від інших великих лісостепових городищ скіфського часу, існує переривчаста лінія укріплень. Це пояснюється характером рельєфу і наявністю суттєвих природних перешкод, тому укріплювали насамперед незахищені природним чином ділянки. Значні розміри укріпленого поселення при майже повній відсутності ділянок цільної забудови дехто з археологів пояснює призначення Великого Ходосівського городища переважно як схованки домашньої худоби у разі небезпеки з боку ворогів [*Фіалко О.С., Болтрик Ю.В., 2003, с. 6, 68*]. Інші вбачають у ньому одне зі "скіфських міст" [*Мурзін В.Ю., Ролле Р., 1996, с. 181-182*] і вважають "важливим політичним, економічним і культовим центром" [*Скорий С.А., 2002, с. 68*].

З 2003 року вивченням пам'яток регіону Великого Ходосівського городища займається Північна експедиція Інституту археології НАНУ. Згідно з її даними, нині укріплення городища утїлили на площі приблизно 4,5х3 кілометри, їхня довжина становить приблизно 10 кілометрів. Висота земляного валу коливається від 1,50-2 метрів до 6-8 метрів, з північного боку майже всюди фіксується заплідний рів [Готун Л.А., Казимир О.М., 2014, с. 98].

При аналізі відомої інформації про Велике Ходосівське городище звертає на себе увагу: 1) коригування у бік зменшення довжини оборонних споруд – з понад 12 кілометрів до приблизно 10; 2) коригування величини внутрішньої території – спочатку збільшення з 1000 гектарів до 2000 гектарів, а потім зменшення до 1350 гектарів (4,5х3 кілометри); 3) постійне коригування плану пам'ятки. Розглядаючи сучасний план городища, дуже важко уявити його кругову оборону і взагалі впізнати в цьому укріпленні поселення ранньозалізного віку. Попри всі зусилля дослідників, культурних нашарувань скіфської доби хоча б на площі кількох гектарів усередині Великого Ходосівського городища досі так виявити і не вдалося [Готун Л.А., Петраускас О.В., 2005, с. 116-117]. Дивно, але чомусь археологи не спромоглися здійснити розріз (хоча б як пам'яткоохоронний захід) оборонного валу і рову, що допомогло б добути більш вагомі аргументи на користь тієї чи іншої гіпотези. Повідомляється лише, що на місці сучасного проїзду через вал зафіксовані горілі рештки якоїсь дерев'яної конструкції [Ковчаненко Г.Т., Бессонов С.С., Скорый С.А., 1989, с. 22].

Отже, доводиться констатувати, що сьогоднішній стан вивчення Великого Ходосівського городища породжує більше питань, ніж відповідей. У першу чергу звертає на себе увагу географічне знаходження Великого Ходосівського городища – на північній периферії лісостепової зони далеко від небезпечних степових просторів, населених агресивними скіфами-кочовцями. На шляху від степу до Ходосівки на правому березі Дніпра знаходяться два відомі великі городища скіфської доби – Мотронинське і Трахтемирівське, які мали перекривати маршрути воєнних походів скіфів. Будувати десять кілометрів дерево-земляних укріплень десь далеко на півночі, щоб сховати за ними стада домашньої худоби, як стверджують деякі археологи, навряд чи було доцільно. Звертає на себе увагу й те, що при великих масштабах укріплень дуже недосконало виглядає планіграфія городища-гіганта, а топографічні умови розташування фактично мало підсилюють його кругову обороноздатність. Пояснення деяких археологів присутності старожитностей скіфського часу в Ходосівському мікрорегіоні тим, що вже за доби бронзи тут у напрямку переправи неподалік сучасного Києва існував транс-

європейський лісостеповий шлях (північна його гілка), для контролю над яким у скіфську добу зводиться "ціла система фортифікаційних споруд: Мале та Велике Ходосівське городище, Хотівське городище, вали між Крутлинком, Хотовом, Кременищем та Лісниками" [Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д., 2004, с. 104] не має достовірної джерельної основи і є лише декларативною заявою. Непереконливо виглядає і твердження, що мале Хотівське і Велике Ходосівське городища, які розташовані неподалік, разом своїми оборонними спорудами утворюють комплекс укріплень, який "не поступається за масштабами ні Більському, ні Каратудьському" [Муршин В.Ю., Ролле Р., 1998, с. 36]. Якщо розглянути схему географічного розташування названих городищ, то взагалі важко арозуміти, на чому базується вищезгадане твердження.

Друга загадкова обставина: хто будував, обслуговував і захищав багатокілометрові фортифікаційні укріплення? Адже ні в самому городищі, ні в його близькій окрузі немає значних за розмірами, з насиченим культурним шаром поселень скіфської доби. Лише за десятки кілометрів археологи виявили кілька невеликих поселень і городищ. За останнє десятиліття в регіоні проводилися доволі інтенсивні польові археологічні дослідження. Неподалік села Ходосівки в околиці сусіднього села Лісники на лівому березі річки Віти в урочищі Діброва впродовж кількох років було здійснено масштабні розкопки багатопарового поселення I тисячоліття до н. е. – I тисячоліття н. е. На розкритій площі у майже 6 тисяч квадратних метрів виявлено лише кілька об'єктів (одне язтло і чотири господарські ями) і порівняно невелику кількість артефактів скіфського часу [Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В., 2004, с. 94-98; Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д., 2004, с.100, 104; Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В., 2004, с. 110-111.]. Загалом у Ходосівському мікрорегіоні знахідки артефактів скіфської доби дуже скромні за кількістю і асортиментом [Готун І.А., 2008, с. 112; Готун І.А., Казимир О.М., Сухонос А.М., 2009, с. 82-83], зате багато старожитності той киево-руської доби.

Добре відомо, що у скіфську добу значні за розмірами городища з'являлися у щільно заселених регіонах, де вони були їхніми провідними економічними, торговими, воєнними і культурними центрами, місцем концентрації влади, військової сили і матеріальних багатств місцевої громади та довколишньої округи. Потужні оборонні укріплення слугували надійним щитом для їхнього захисту. Велике Ходосівське городище навіть віддалено не нагадує регіональну "столицю" скіфської доби на території сучасної Київщини.

Таким чином, поки що немає жодних вагомих підстав відносити земляні укріплення поблизу села Ходосівка до кола городищ-гігантів

скіфської доби Українського Лісоостену. Я схилився до думки, що це ділянка типових “змійових” валів періоду Київської Русі, споруджена як дві оборонні лінії, можливо, у різні часи. У даному регіоні “змійні” вали тягнуться від дніпровських круч, де в давнину існували броди через Дніпро, на захід до верхів'їв річки Ірпіння, утворюючи таким чином оборонну фортифікаційну лінію на підступах до Києва з півдня [Кучера В.П., 1987, с. 16-17, рис. 4, с. 20, рис. 5]. Дослідник Михайло Кучера, захищаючи положення своєї докторської дисертації, погодився на певний “компроміс” із скіфознавцями Інституту археології, заявивши, що будівельники “змійового” валу включили до своєї оборонної системи земляні укріплення на березі річки Віти, які були споруджені ще за скіфської доби. Але його висновок явно не збігається з реальною дійсністю.

⇒ ВІРТУАЛЬНІ “СКІФСЬКІ ГОРОДИЩА-ГІГАНТИ” ←

Ще один спосіб протиставити щось грандіозному Більському городищу деякі науковці винайшли у вигляді створення уявного городища-гіганта, яке гіпотетично “рисували” у різних регіонах Скіфії. Давно має цю “слабкість” відомий київський скіфознавець Юрій Болтрик. Ї він, мабуть, запозичив у українського археолога Ірини Фабриціус, яка ще 1951 року запропонувала уявно об'єднати чотири городища у верхів'ї річки Тясмина – Галуцинське, Шарнівське, Макіївське і Будянське, які окреслювали чотирикутну територію розміром приблизно 20 квадратних кілометрів і вважати це “утворення” містом Гелонам [Фабриціус І.В., 1951, с. 71]. Звичайно, це “місто” було висунуте як противага ідеї ідентифікації Гелона з Більським городищем на Вореклі, яке Ірина Фабриціус вважала звичайною “факторією, що виникла на торговельному шляху з Ольвії на північний схід” [Фабриціус І.В., 1951, с. 76].

Хто б міг подумати, що через чотири десятиліття цей “метод” знову воскресне в Україні з історіографічного архіву. 1993 року Юрій Болтрик запропонував скучення городищ скіфської доби в басейні річки Тясмина на Правобережній Україні у складі Пасторського (головного), Макіївського, Будянського і Шарнівського городищ, а також великого поселення Капітанівка, вважати єдиним укріпленим центром. Між ними у давні часи “повинні” існувати вали, які окреслювали територію близьку за величиною Більському городищу [Болтрик Ю.В., 1993, с. 40-41]. Але підтримки серед колег ця ідея не знайшла.

Минуло ще два десятиліття років, і Юрій Болтрик “видав на-гора” ще одне скіфське городище-гігант. Тепер уже у степовій зоні на правому березі Дніпра в Запорізькій області, навпроти Кам'янського городища,

що знаходиться на протилежному лівому дніпровському березі. Тут, на думку науковця, біля переправи-броду Капулівка – Кам'янка "більш ніж десять селищ належали велетенській поселенській структурі часів Атея та його наступників" – існувало городище площею не менше 1100 гектарів, яке автор назвав Капулівським [Болтрик Ю.В., 2004, с. 18, 19; Болтрик Ю.В., 2004, с. 38-41]. Про якісь оборонні споруди цього "городища – столиці Скіфії" автор розповісти не визнав за потрібне.

Згодом Юрій Болтрик "виявив" ще одне городище-гігант на Вінниччині – так зване Кальницьке городище. У одній із публікацій [Болтрик Ю.В., 2007, с. 35-63] автор оприлюднив свою задачу знайти "археологічний еквівалент" для підтвердження Геродотової локалізації племен скіфів-орачів або аротерів [Herod., IV, 17]. Для цього, як пише науковець, "на місцевості необхідно знайти вірогідні матеріальні сліди – фрагменти валів, поселенських структур поховальної периферії" [Болтрик Ю.В., 2007, с. 35], які б датувалися часом перебування Геродота в Північному Причорномор'ї, тобто серединою V століття до н. е. У своїх пошуках "фрагментів валів" Юрій Болтрик вирішив спертися, як на джерело, на невеличку публікацію "батька української археології" Володимира Антоновича, надруковану ще 1887 року. Юрій Болтрик акцентував свою увагу на висновку Володимира Антоновича, який він зробив після обстеження місцевості, яка мала "значення центрального поселення якогось народу, що володів берегами Соба" [Болтрик Ю.В., 2007, с. 35]. Місцевість ця знаходиться у середній частині течії Південного Бугу неподалік села Кальника Іллінецького району Вінницької області. Київський археолог зумів, як він вважає, знайти реальне підтвердження висновку Володимира Антоновича: "Навколо Кальника існувала система валів (загальною протяжністю понад 17 км) і курганні могильники... Центром просторової структури виступає цитадель, створена природою. Це шістдесятиметрове по висоті плато, більше 6 км в довжину і 2 км в ширину, утворене впадінням в Соб річок Кальник і Шабельник" [Болтрик Ю.В., 2007, с. 35]. Юрій Болтрик створює про значну кількість "археологічних реалій" по річці Соб навколо села Кальника. Зокрема, за "об'єднаними даними" Л. Походивича 1864 року і В. Антоновича, "вали великого городища утворювали укріплення, близькі до ромбовидної в плані форми, від якого в кінці XIX ст. фіксувалися цілісні вали в південній його частині, досягаючи села Копівка. Там вал приєднувався до замкнутого укріплення, після якого продовжувався в північно-західному напрямку до села Пархомівки. На цьому відрізку вал посилювало укріплення біля с. Шабельня, площею до 11 га. В північній частині городище завершувалося біля с. Хрестівка, хоча не виключено, що система укріплень доходила до Іллічів" [Бол-

трик Ю.В., 2007, с. 35-36]. При читанні цих рядків Юрія Болтрика відразу приходиться на згадку вже щось знайоме – дуже вже “Кальницьке городище” структурою укріплень нагадує Більське городище на Ворсклі. Далі це підтверджує сам автор: “За своїми масштабами укріплення Кальника (захищена валами територія) можна порівняти з площею Більського городища, хоча і менше його в два-три рази” [Болтрик Ю.В., 2007, с. 36]. Далі Юрій Болтрик розуміє, що дещо погарячував, тому говорить про невідкладність робіт із вивчення “комплексу унікальних пам'яток біля Кальника”, у тім числі “в плані пошуків реальних меж городища” [Болтрик Ю.В., 2007, с. 36].

Без сумніву, археологічні пам'ятки в районі села Кальника слід досліджувати, в тім числі й земляні фортифікаційні споруди, але “малювати” городище-гігант скіфської доби без ґрунтовних доказів ще занадто рано. Тим більше, відразу кидаються у вічі явні натяжки – наприклад, такі: 1) Зовсім незрозуміле планування фортифікаційних споруд, який вони мали вигляд і чи існують вони сьогодні хоча б фрагментами навколо села Кальника. Якщо, за твердженням автора, довжина оборонної лінії сягала 17 кілометрів, то вона не зникла безслідно і, напевне, на окремих ділянках повинна зберегтися до наших днів. Юрій Болтрик ніде не обмовився про обстеження місцевості сучасними археологами і які вони зробили висновки. Складається враження, що основою уяви про “Кальницьке городище” стали лише описи понад столітньої давнини. 2) Явно спостерігається намагання Юрія Болтрика “підтягнути” хронологію “городища” до часів Геродота (V століття до н. е.). Відкрито неподалік Кальника селище датується IV-II століттями до н. е., а поховальні пам'ятки скіфської доби розташовані за десятки кілометрів. А от земляні укріплення навколо Кальника, як стверджують історики, в козацькі часи (XVII століття) дійсно існували. Отже, у справі з кальницькими укріпленнями, як кажуть, можливі різні варіанти.

План-схема Великого Ходосівського городища на Ківи́вціні, укладена 1975 року

Сучасний
план-схема
Великого
Ходосівського
городища

Загальний вид на вали Великого Ходосівського городища з півночі. Фото 1980 року

Сучасний вигляд валів Великого Ходосівського городища біля села Іванковичі

Вид на внутрішню територію Великого Ходосівського городища

"Змієві" вали біля села Іванковичі на Київщині

БЛИЖНЯ ОКРУГА БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА-ГІГАНТА

► ТЕРИТОРІАЛЬНІ МЕЖІ СІЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ ◀

Більське городище – давнє місто-мегаполіс Гелон, як військово-адміністративний і культовий центр, осередок ремесла і торгівлі, мав довкола себе значну сільську округу з поселеннями, які були джерелом сільськогосподарської і ремісничої сировини, їхнє населення використовувалося як резерв робочої сили для будівництва фортифікаційних споруд і оборони фортеці у разі ворожого нападу. Укріплене місто і навколишні сільські поселення сукупно являли собою територіальну громаду (соціум) на зразок невеликого давньогрецького архаїчного поліса, яка трималася на спільних етнічних, військово-політичних, духовних та економічних зв'язках і інтересах. Сільська округа була невід'ємною складовою функціонування міста Гелона і була однією з основ його процвітання і могутності.

Територія ближньої округи Більського городища займала місцевість у своєрідному географічному трикутнику між сучасними великими населеними пунктами: містом Охтиркою Сумської області, селищем Опішнюю і містом Зіньковом Полтавської області. Природними межами цього мікрорегіону є руслу річок: на сході – Ворскли, на північному заході – Груні (застосовуються ще назви Грунь-Шилівська або Грунь-Черкес), на південному заході – Сухой Груні. Останні дві річки зливаються біля села Шилівки Зіньківського району в одну під назвою Грунь. Неподалік села Дейкалівки Грунь зливається з іншою річкою Ташань, а далі їхні руслу під назвою Грунь-Ташань прямують до заплави Псла. Фактично, ближня округа Більського городища охоплює всю територію Ворсклинсько-Груньського межиріччя у межах трьох сучасних адміністративних районів – Котелевського та Зіньківського Полтавської області і Охтирського Сумської області.

Максимальні розміри мікрорегіону такі: довжина із півночі на південь дорівнює приблизно 35 кілометрів, зі сходу на захід – 25 кілометрів, його площа складає понад 600 квадратних кілометрів.

➤ ІЗ ІСТОРІЇ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ◀

Польові дослідження сільських поселень округи Більського городища способом стаціонарних розкопок розпочалися на початку ХХ ст., коли 1906 року російський археолог **Василь Городцов** біля села Довжика Зиньківського району Полтавської області здійснив невеликі розкопки трьох попелищ (золянців). На попелищах дослідник заклад по одній траншеї розміром 18х3 аршина (12,78х2,13 метра), тобто приблизно 27 квадратних метрів. Глибина розкопу сягала від 0,35 до 0,55 метра. У підземку було розкопано 81 квадратний метр культурних нашарувань.

Того ж польового сезону 1906 року Василь Городцов здійснив розкопки попелища (№11) в урочищі Саранчове поле на лівому березі Сухої Групи, майже навпроти Західного Більського городища. Тут також було закладено одну траншею розміром 8х2 аршина (5,68х1,42 метра), глибина розкопу 0,35 метра, тобто досліджено 8 квадратних метрів.

1953 року поблизу сучасного села Хухри Охтирського району Сумської області тоді аспірантка, а в майбутньому відомий український археолог, **Галина Ковпаненко** виявила поселення доби пізньої бронзи і раннього заліза. 1955 року дослідниця здійснила розкопки на території поселення. Культурні рештки на поверхні пам'ятки зосереджувалися окремими скупченнями, на місці яких закладено 4 розкопки, 8 траншей і 28 шурфів загальною площею 500 квадратних метрів.

Борис Шрамко 1975 року в урочищі Осяги під час розкопок курганного могильника виявив рештки поселення, де в попелищі знаходилися рештки жертвоприношення.

1987 року експедиція Полтавського педагогічного інституту на чолі з **автором** цієї книги здійснила розкопки поселення біля села Саранчівки Зиньківського району Полтавської області. Розкоп для дослідження культурних нашарувань було закладено на краю північно-західної частини поселення перпендикулярно польовій дорозі вздовж Саранчівської балки. Розкоп мав вигляд прямокутника, орієнтованого в напрямку схід – захід розміром 40х12 метрів. Для з'ясування меж поширення культурного шару поселення до північно-західного кута розкопу було зроблено прирізку розміром 7х3 метри. Загальна площа дослідженої території складала 503 квадратних метри.

1995 року археологічна експедиція Полтавського педагогічного інституту під керівництвом автора здійснила розкопки одного із поселень скіфської доби на правому березі річки Сухой Груні поблизу села Довжиків Зіньківського району. На поселенні Довжик-1 на одному із поелищ розкрито 185 квадратних метрів культурних відкладень.

В урочищі Геюсія Яр поблизу села Куземина Охтирського району Сумської області 1996 року автором розкопане ще одне поселення скіфської доби. За польовий сезон тут було розкрито 125 квадратних метрів культурного шару.

Загин полтавських археологів на чолі з **Іриною Кулатовою** в 1998-1999 роках здійснював розкопки поселення скіфської доби в урочищі Гуриївщина-Спаське поблизу села Глиньська Зіньківського району Полтавської області. Тут було розкрито 106 квадратних метрів культурних відкладень, де виявлене житло, п'ять господарсько-побутових ям, три глиняні жертвинки.

У листопаді 2001 року експедиція під керівництвом **Олександра Супруненка** здійснила невеликі науково-рятівні роботи на східній периферії поселення скіфської доби в урочищі Холодівщина в Котелевському районі, що знаходиться неподалік села Сарачівки Зіньківського району. Дослідження проводилися під час прокладання траншеї газоконденсатороводу шириною близько 1 метра при глибині 0,90-1,20 метра. У дев'яти прирізках (розміром від 1х3 до 4х7 метрів) і розкопі (розміром 6х6,50 метра) загальною площею 400 квадратних метрів досліджено 9 господарських ям, рештки господарської споруди на периферії пам'ятки, рештки наземної будівлі, чимало скупчень уламків керамічного посуду в культурних відкладеннях, а також руїни глиняного жертвинка VI-V століть до н. е. Під час наглядових робіт 2011 року вивчені залишки господарської споруди площею 15,4 квадратних метра, кілька ям і скупчень артефактів у культурних нашаруваннях.

Археологічні розвідки в окрузі Більського городища з метою виявити поселення скіфського часу здійснювало чимало дослідників. У цьому напрямку досліджень затрачено багато зусиль **автора**. Впродовж 1986-1987, 1995-1996, 2003-2005 років мною обстежено обидва береги Сухой Груні з притоками від її місцевості біля села Лазьки до злиття з Груною біля села Шилівки. Також оглянуті обидва береги Груні униз за течією від села Груні Охтирського району до села Шилівки Зіньківського району. Фактично, обстежено всі ділянки території, що прилягає безпосередньо до Більського городища. У підсумку мною було відкрито близько двох десятків раніше не відомих поселень скіфської доби.

У справі вивчення території Ворсклинсько-Груньського межиріччя способом археологічних розвідок чимало зроблено зусиллями таких до-

слідників, як: **Василь Городцов** (1906 рік), **Іван Ляпушкін** (1940 рік), **Галина Ковпаненко** (1953 рік), **Борис Шрамко** (1975 рік), **Юрій Бойко** (1983-1984 роки), **Ірина Кулатова** (1994-1995 роки), **Ігор Гавриленко** (1994 рік), **Сергій Степанович** (1994 рік), **Олександр Ткаченко** (1994-1995 роки), **Анатолій Гейко** (1997-1999, 2001-2002 роки), **Костянтин Мироненко** (1997-1999 роки), **Тетяна Золотницька** (1998-1999 роки), **Олександр Супруненко** (2001 рік), **Роман Рейда** (2001 рік), **Оксана Коваленко** (2001-2002 роки), **Сергій Сапегін** (2001-2002 роки), **Валентина Троцька** (2001-2002 роки), **В'ячеслав Шерстюк** (2003 рік), **Анатолій Щербань** (2003 рік), **Ігор Корост** (2015 рік), **Олег Шапорда** (2015 рік), а також співробітники історико-культурного заповідника "Більськ" на чолі з **Володимиром Приймаком** (від 2006 року).

➤ ПОСЕЛЕННЯ НА БЕРЕГАХ ВОРСКЛИ ◀

У східній частині округи Більського городища більшість поселень давніх землеробів, очевидно, розташовувалися на плато корінного берега Ворскли поблизу невеликих ярів і балок. Сьогодні їх виявити надто складно, бо більшість території гористої місцевості Піворескля вкрито лісом або зайняте сучасними населеними пунктами. Археологи виявили тут лише кілька поселень скіфської доби, але реально, вірогідно, їх було десятки. На правому ворскльському березі найбільш відомі поселення біля сіл Чернетчини та Глинська.

Стационарні розкопки здійснювалися лише на **поселенні біля Глинська в урочищі Гурнівщина-Спаське**. Воно розташоване на правому корінному березі Ворскли за 2 кілометри на південь від південного краю Великого Більського городища. Охоплює площу приблизно 15 гектарів. Там на поверхні помічено кілька попельців. Товщина культурних на шарувань сягає 0,40-0,65 метра.

Культурні відсладення досить густо насичені давніми артефактами. Основна маса їх представлена уламками ліпленого посуду, зокрема, горщиків, декорованих проколами, наліпленими валичками, пальцевими вдиланнями, насічками, а також мисок, черпаків, кубків, корчаг з дискованого поверхнею. Серед особливих знахідок слід згадати бронзові уламок браслету, верхні частини шпильок, одна із яких прикрашена ритованим орнаментом, наконечник стріли. Вироби із заліза репрезентовані цілими зразками побутових ножів і шил, а також їхніми фрагментами, верхньою частиною свердла, частиною серпа. Серед виготовлених із глини артефактів є уламок зооморфічної статуєтки

бичка, маленька культова посудинка, частина "гудзика", прикрашеного цігтовими вдавленнями по ребру, кружала для веретена, фрагмент цигної частини грецького лекіфа.

На глибині 0,40 метра у культурних відкладеннях археологи виявили заглиблене на півметра у материк житло округлої в плані форми розміром 4,40-4,50 метра і п'ять господарсько-побутових ям. По центру житла стояв стовп, що підсирав дах. Від нього у підлозі залишилися яма діаметром 0,85 і глибиною 0,70 метра. Поряд були розміщені ямки від менших стовпів діаметром 10 сантиметрів і глибиною 6 сантиметрів. У північно-західній частині приміщення знаходилася вирізана у материковому ґрунті приступка-лежанка завдовжки 1,85 і завширшки 0,40 метра. У заповненому культурними рештками котловані житла дослідники виявили, крім уламків ліщеного посуду місцевого виробництва, керамічні кружала для веретена, відламани ножки культових статуєток і "хлібець", частину мініатюрної посудини, уламок залізного шпала, бронзову бляшку.

Поруч із житлом досліджено культову ділянку з двома глиняними жертівниками і кам'яною вимостою із вапнякових конкрецій. Перший жертівник мав округлу в плані форму діаметром 0,78x0,09 метра і висоту 0,20 метра, зверху він був побілений крейдою. Другий жертівник діаметром 0,60x0,78 метра мав іншу будову. Він складався із двох шарів. Нижній шар викладений за спіральною траєкторією шматками необробленого кварциту, а верхній – зроблений із глини товщиною 5 сантиметрів, поверхня його рівно пригладжена.

Яма №4 у розрізі мала форму глечика. Її верхній діаметр дорівнював 1,36 метра, стінки до глибини 0,52 метра зужувалися на конус, де діаметр зменшився до 1,24 метра, нижче вони заокруглювалися, дно плоске, сягало глибини 1,15 метра. У верхній частині яма була заповнена шцертъ залишками піщани і уламками онцлакованого посуду, нижче – чорноземною-суглинковою сумішшю. У заповненні ями знайдено три фрагменти бронзових шпильок і одну заготовку для них. Оскільки в культурному шарі поселення виявлено крапельки плавленої бронзи, то археологи припускають, що знайдені у ямі №4 уламки шпильок були металевим бруктом для майстра-бронзовиливарника. Крім того, у ямі виявлено розвал миски, уламки горщиків та жаровень, кружала для веретена, фрагменти вінець мисок і декче грецької амфори. Більшість уламків горщиків зазнали дії високої температури.

Численні артефакти і археологічні комплекси поселення в урочищі Гурнівщина-Спаське поблизу Глинська датуються другою половиною VI-V століттям до н. е.

По обох берегах Ворскли у скіфську добу знаходилися чимало мисливсько-рибальських стійбищ. Сьогодні їхні сліди знайти доволі важко, оскільки заплава місцевість майже суцільно вкрита лісом або чагарниками, але дослідникам все ж вдалося виявити кілька пам'яток поблизу сіл Млинки, Деревки, Глинська, селища Котельви (урочище Рубіжне) і міста Охтирки (урочище Мошастирське).

Найбільш відомою пам'яткою на лівобережжі Ворскли, де археологи здійснили розкопки, є **поселення поблизу села Хухри** Охтирського району на Сумщині. Воно розташоване на північний захід від села на мисоподібному підвищенні надзаплавної тераси поблизу місця, де маленька річечка Хухра впадає у русло Ворскли. Розміри поселення – 350х300 метрів. На час досліджень 1955 року воно розорювалося і частково знищене сучасними будівлями. Розкопки у різних місцях пам'ятки показали, що культурні відкладення залягають окремими скупченнями у середньому до півметрової глибини і належать до двох археологічних культур раннього залізного віку – пізнього етапу Бондарихинської (X–VIII століття до н. е.) і раннього періоду скіфської доби (друга половина VIII–VI століття до н. е.).

До ранньоскіфської доби відносяться залишки чотирьох жител і чимала кількість ям господарського призначення. Всі житла досить схожі між собою, у плані вони мали "неправильну" овальну форму, витягнуту по лінії північ-південь. Довжина котлованів жител від 6,70 до 12 метрів, ширина – від 3,50 до 4,50 метра, підлога заглиблена у материкову поверхню на 10-15 сантиметрів. Усередині жител на невисоких підвищеннях (10-17 сантиметрів) виявлено залишки глиняних каркасних печей, про що свідчать виявлені довкола шматки обмазки з відбитками лози від склепіння. У житлі №2, як вважає дослідниця Галина Ковчаненко, було два вогнища, розташованих у різних місцях і на різних рівнях. Складається враження, що у даному випадку це було два різні приміщення. У житлі №4 вогнища взагалі не виявлено, дослідники помітили лише заглиблення, де були шматки обпеченої глини. У всіх приміщеннях, які Галина Ковчаненко чомусь називає "землянками" [Ковчаненко Г.Т., 1967, с. 35], у підлозі виявлені ями діаметром від 18 до 40 сантиметрів і глибиною від 40 до 50 сантиметрів із вертикальними або конусоподібними стінками. У частині цих ям, імовірно, стояли дерев'яні стовпи каркасу житла, але чіткої системи у їх розміщенні побачити складно. Залишків деревини не помічено у жодній із відкритих ям.

У заповненні котлованів жител знайдено багато уламків ліплених горщиків, мисок, черпаків та інших глиняних виробів. Серед особливих артефактів є фрагмент нижньої частини невеликої посудини із накресленням на дні солітарним знаком у вигляді кола із хрестом усередині

(житло №1), три уламки залізних ножів, один уламок залізного серпа, кістяні "долото" і проколка.

Понадалік жител і подалі відкрито 36 округлих у плані ям діаметром від 1,20 до 2,10 метра і завглибшки 1-1,70 метра від сучасної поверхні. Стінки їх були у більшості випадків вертикальними або конусоподібними, дві ями були грушоподібної форми, одна із ям мала приступу-східець. На дні однієї із ям знайдено фрагмент горщика, заповнений риб'ячою лускою.

Ліплені кераміка ранньоскіфської доби на поселенні Хухра представлена уламками кухонного і столового посуду. Кухонний посуд зазвичай репрезентують горщики різних форм, переважно із виділеною шийкою і випуклим тулубом. Ці посудини у верхній частині прикрашалися наліпленням, розчленованим пальцевими вдавленнями, валиком. Частина посудин мала валик на середині тулуба. Традиційним був орнамент у вигляді проколів у комбінації з пальцевими відтисками по краю вінця. Горщики бочкоподібної форми, прикрашені наліпленням валиком під вінцями, на поселенні траплялися доволі рідко. Столовий посуд представлений черпаками у вигляді глибокої чашечки із ледь виділеним профілем шийки. Над вінцем черпаків невисоко здіймаються ручки із виступом на перегині. На багатьох черпаках присутній ритований орнамент, інкрустований білою настою із вапна чи крейди, трапляється орнамент із прокреслених жолобків. Миски мають напівсферичну форму із загнутим усередину округлим або плоско зрізаним горизонтальним краєм. Часто вони прикрашені кінчними виступами або відрізами наліплених валиків, які кінцем опускаються від краю вінця до низу. В поодиноких випадках плоский край вінця мисок прикрашений ритованим геометричним орнаментом. На поселенні траплялися уламки стінок великих товстостінних корчаг, прикрашених наліпками із жолобками або ритованим геометричним орнаментом із тонких ліній. У культурних відсліденнях знайдено чимало дрібних глиняних виробів: мініатюрні посудинки, прикрашені на зразок великих ритованим орнаментом, кружала для веретена різноманітних форм, "котушки", "блоки", а також кружальця, виготовлені із стінок ліплених посудин, з обточеними краями.

Артефактів із кістки і металів у культурному шарі поселення біля Хухри знайдено мало. Крім уже згаданих речей, до рук дослідників потрапив уламок бронзового худила зі стременоподібним кінцем-петлею. Кам'яні вироби представлені уламками зернотерок, точильних брусків із отворами (так звані осілки), круглими обточеними каменями.

На поселенні Хухра в окремих шурфах знайдено незначну кількість уламків ліпленого місцевого посуду більш пізнього часу – V-IV століть до н. е., а також поодинокі уламки грецьких амфор.

➤ ПОСЕЛЕННЯ НА БЕРЕГАХ СУХОЇ ГРУНІ І ЇЇ ПРИТОК ◀

По обидва береги Сухої Груні археологи виявили близько двох десятків поселень – ровесників Більського городища. Край плато правого берега ріки, починаючи від села Лазьки до села Довжик, було улюбленим місцем для поселень землеробів і скотарів. Тут через кожні 2-3 кілометри помічені сліди осідлості. Можливо, не всі виявлені поселення існували одночасно, але в цілому така їхня концентрація свідчить, що вздовж русла Сухої Груні випродовж VIII – VII століть до н. е. проходив один із напрямків колонізації мікрорегіону переселенцями з Дніпровського Правобережжя. Виникали поселення і пізніше – у VI – V століттях до н. е. Понад десяток поселень притулися на високому березі поруч заплави Сухої Груні, кілька розташовувалися на берегах довгих ярів і балок.

На кількох поселеннях археологами було здійснено стаціонарні розкопки. Одне із них, що знаходиться найближче до Більського городища, розташоване неподалік (за 1,5 кілометра на схід) села Сарачівки Зиньківського району в **урочищі Холодовщина** (так звалось поруч вже зникле село). Пам'ятка розташована в західній частині мисоподібного виступу вододільного плато зниклої річки Таранушки (Більського струмка) і заплави річки Сухої Груні на підвищенні лівого берега глибокого Зайцевого яру. За 0,390 кілометра на схід знаходиться північно-західний кут Великого Більського городища. Територія поселення вдовжена вздовж яру з півночі на південь, займає площу 750х400 метрів, що складає приблизно 22 гектари. Майже вся поверхня розорюється, окрім заліснених ділянок біля краю яру. У центральній частині поселення дослідниками нараховано сім скупчень попелясто-глинястого кольору діаметром від 10х12 до 15х25 метрів. Можливо припустити, що це рештки пошкоджених оранково житлово-господарських комплексів, а два східних скупчення, можливо, є рештками поселищ (зольників). Культурні відкладення на поселенні сягають глибини 0,40-0,90 метра, вони рівномірно поширені по всій території. У ліпленій частині помічено більшу кількість фрагментів грецьких амфор.

Виявлена археологами господарська будівля мала прямокутну форму розміром 4,50х3,40 метра (площа понад 15,4 квадратного метра), долівка знаходилася на глибині 0,65 метра від рівня похованого

чорнозему. Котлован споруди мав прямовисні й вирівняні стінки, закруглені кутки, зорієнтований за сторонами світу – довгою віссю по лінії схід-захід. Підлога щільно втрамбована, з овальною у плані ямою в центрі, діаметр якої дорівнював 2,20x1,80 метра, а глибина сягала до 0,40 метра. Із західного боку помічений невеликий напів-овальний вхід-приступка, розміром 0,60x1,50 метра і завглибшки 0,38 метра від рівня спуску. На дні котловану виявлені сліди чотирьох стовпів, які, вірогідно, утримували легку покрівлю. Вони були вкопані у ямки діаметром до 30 і глибиною до 25 сантиметрів. У верхній частині заповнення ями споруди виявлено більшість давніх артефактів і кісток свійських тварин. Керамічний комплекс репрезентований уламками великих і середніх за розмірами ліплених горщиків двох хронологічних періодів: середини VI – початку V століть до н. е. і V – IV століть до н. е. До першого періоду слід віднести: фрагменти великого горщика-зерновика з різко відігнутим вінцем, прикрашеним пальцево-розчленованим наліпцям валиком і проколами по перегину (діаметр вінця – 45 сантиметрів); фрагмент верхньої частини великого горщика-зерновика з банкоподібним профілем вінця, з масивним пальцево-розчленованим валиком і проколами; верхню частину горщика з трохи відігнутим вінцем, прокресленою смугою під ним, рядом проколів і масивним пальцево-розчленованим валиком; фрагмент горщика з ледь відігнутим вінцем, прикрашеним проколами і пригладженим пальцево-розчленованим невисоким валиком; уламки плічок і стінок корчаг із добре заглаженою чи дискованою поверхнею; фрагменти вінця чорноліскованих мисок; уламки стінок мисок і ваз із добре заглаженою чи дискованою поверхнею; уламок денця миски-вази на кільцевій профільованій підставці; уламок ручки сіроліскованого черпака із ритованим заштрихованим ромбічним орнаментом, заповненим білою пастою. Останній із названих артефактів відноситься до кінця VII – початку VI століть до н. е., що вказує про виникнення поселення вже у ранньоскіфську добу.

Комплекс другого періоду менш представницький. У ньому є: уламки верху горщика з ледь відігнутим вінцем, прикрашеним пальцево-вігтловими заціпами і нанесеними під ними проколами; уламки горщика з трохи відігнутим вінцем і нанесеними під ним проколами.

На поверхні і в культурних нашаруваних поселення знайдені артефакти, які варті окремої уваги. Наприклад, це: залізний дволопатевий втульчастий наконечник стріли, вилісок-зливков бронзи, фрагменти стінки бронзового казана і краю дзеркала, бронзовий довговтульчастий дволопатевий, з листоподібним пером і жалем (шпном) на втуліці, наконечник стріли.

Неподалік від вище описаного поселення в урочищі Холодовщина, за кілометр на захід, по правому боці Зайцевого яру було досліджене способом стаціонарних розкопок поселення **Саранчівка**. Пам'ятка розташована на великому мисові правого берега річки Сухой Груні, утвореної довгим Зайцевим яром і невеликою Саранчівською балкою, за 0,5 кілометра на схід від села Саранчівки. На відстані 1,5 кілометра на схід знаходяться земляні вали Великого Більського городища. Майданчик мису із заходу обмежений Саранчівською балкою, схили якої заросли деревами. На південь, на березі Сухой Груні було розташоване вже зникле невелике село Холодовщина. Зі сходу і північного сходу мис обмежений Зайцевим яром, де століття тому до річки протікав струмок, а у верхів'ї існували лісові озера і джерела. Майданчик поселення здіймається над заплавою ріки приблизно на 50-60 метрів. Поверхня ріпа, має невеликий нахил у напрямку річкової долини, наближаючись до якої, нахил стає крутішим. Ділянка з відкладеннями скіфської доби часу охололо майже весь мис на площі приблизно 15 гектарів. На поверхні поселення під час наших розвідок 1986-1987 років було помітно три пагорби попелищ висотою до 0,40 метрів і діаметром 50-70 метрів. Сьогодні вони вже практично на простежуються. На півночі поселення частково зазнало руйнувань під час діяльності бурової установки.

Закладений розкоп у вигляді прямокутника розміром 40х12 метрів орієнтований по лінії схід – захід. До північно-західного кута розкопу було ще зроблено прирізку розміром 7х3 метри. Загальна площа дослідженої території склала 503 квадратних метри.

Товщина культурних нашарувань у межах закладеного розкопу досягла 0,40 метра на заході і 0,60 метра на сході розкопу. Археологічними рештками більше насичена східна ділянка, на самому краю західної ділянки артефакти вже майже не траплялися. Нівелювання поверхні розкопу показало, що вона має пониження в південному напрямку на 0,41 метра, а в західному напрямку – на 2,89 метра.

У культурному шарі в межах розкопу виявлено близько 5 тисяч археологічних знахідок. Це уламки керамічного посуду, металеві вироби, господарсько-побутові речі з кераміки, каменю, кістки, фрагменти грецьких керамічних амфор, кістки тварин, шматки глиняної обмазки тощо.

Стратиграфічне розподілення археологічних решток по розкопаних пластах (товщина кожного 0,20 метра) виглядав по-різному. Перший (верхній) пласт (глибина до 0,20 метра від поверхні поселення) виявився досить густо насиченим археологічними знахідками. Всього у цьому пласті виявлено 2057 знахідок, із них 46 внесено до основного польового реєстру (для лабораторного дослідження), решту – 2011 знахідок – віднесено до так званого невзятого матеріалу: 1892 маловиразані

фрагменти ліщеного посуду, 6 фрагментів донець ліплених посудин, фрагмент ручки ліпленої посудини, 2 маловиразні фрагменти античної амфори, 83 кісточки тварин, 27 шматків глиняної обмазки.

Артефакти, що внесені до основного реєстру, представлені в більшості фрагментами вінець горщиків – 22 одиниці. За винятком одного, вони мають орнамент у вигляді пальцевих вдавлень чи заціпів по краю віня або наліщеного по периметру шийки горщика валика, крієних проколів паралельно до пальцевих вдавлень чи наліщеного валика. Серед фрагментів горщиків є два уламки стінок тулуба з горизонтально наліщеним валиком. На одному з чотирьох взятих фрагментах донець горщика видно чіткі відбитки зерни проса. Миски з лискованою поверхнею представлені 4 фрагментами вінець і одного дещи з тонким пружком по зовнішньому краю. Цікавий фрагмент ручки черпака з ритованим орнаментом у вигляді ромба, заштрихованого паралельними лініями.

Із керамічних виробів відзначимо знахідку двох кружал ("прялиць") конічної форми для сукання виток на веретені і "гудзика", у якого на краю по всьому периметру нанесено вдавнення нігтем.

Металевих виробів у верхньому пласті знайдено чотири. Це кругле у перетині залізне шило довжиною 4,9 сантиметра, залізна стамеска довжиною 7,8 сантиметра, залізний ніжик з горбатою спинкою лека довжиною 7,8 сантиметра. Також знайдено бронзовий трилопатовий наконечник стріли кінця VI – початку V століття до н. е.

У другому пласті (глибина від 0,21 до 0,40 метра) культурні навіарування в західній частині розкопу поступово зникають, але стають особливо насичені артефактами у східній третині досліджуваної території. Усього виявлено 1583 знахідки, 65 із них внесено до основного реєстру. 1518 знахідок невзятого матеріалу розподіляються таким чином: 1217 маловиразних фрагментів ліщеного посуду, 12 фрагментів донець ліплених посудин, фрагмент ручки ліпленої посудини, фрагмент стінки чорноліскованої посудини, маловиразний фрагмент античної амфори, 254 кістки тварин, 32 шматки глиняної обмазки.

У колекції артефактів найбільш представницькою групою є фрагменти вінець горщиків – 31. За винятком одного, всі вони мають традиційний для ранньоскіфської доби орнамент. Половина фрагментів вінець як складову частину орнаменту має наліщений валик. На одному із трьох взятих до колекції донець горщиків помітно чіткі відбитки зерни проса.

На другому місці за чисельністю знахідок є фрагменти мисок. Чотири уламки вінець мають плавно загнутий всередину профіль, гладенькі заокруглені краї. У ще одного віня верхній край горизонтально

зрізаний. Поверхня всіх п'яти фрагментів вінець мисок лискована, у трьох із них – чорного кольору. Знайдено уламок товстостінної посудини з чорноліскованою поверхнею, можливо, корчаги, з горизонтально розташованим надіпленим валиком з пальцевими вдавленнями, а також фрагмент товстого вінци з яскраво-чорною лискованою поверхнею. У колекції лискованого посуду присутні й фрагменти черняків. Зокрема, уламок вінци і стінки, що прикрашені ритованим геометричним орнаментом. За підрахунками, серед усіх фрагментів ліщеного посуду (1278), виявлених у другому пласті розкопу, уламки з лискованою поверхнею складають лише 0,6%.

Цікаві знахідки двох керамічних кружал для веретена. Перше з них має зрізано-конічну форму, а друге нагадує гудзик. По всій кільцевій поверхні останнього на краю нанесено ритмічні вдавлення піттем нальця.

Серед особливих артефактів слід назвати бронзову цвяхоподібну шпильку довжиною 12,7 сантиметра з грибовидною голівкою. На стрижні шпильки у найтовщій частині нанесено орнамент з кількох кілець. Подібні шпильки археологи датують VII – першою половиною VI століття до н. е.

Розкопки третього пласта (глибина від 0,41 до 0,60 метра) показали, що культурні шарування присутні лише в східній третині розкопу – на ділянці шириною приблизно 15 метрів від східного його краю. Тобто, тій, що розташована ближче до центру поселення. Починаючи із заходу цієї ділянки глибина культурних залягань поступово збільшувалася і досягла глибини 0,55-0,57 метра від поверхні розкопу. Насиченість археологічними рештками третього пласта виявилася шийбільшою. Загалом у третьому пласті виявлено 842 археологічні знахідки. Із них 55 взято до музейної колекції, а 787 склали невзятий матеріал: 440 мало-виразних фрагментів ліщеного посуду, 6 фрагментів донець ліщених посудин, 12 фрагментів чорноліскованих посудин, 274 кістки тварин, 55 шматків глиняної обмазки.

Найчисленнішою групою серед артефактів із третього пласта є фрагменти вінець горлиців – 17. За композицією орнаменту їх можна поділити на такі групи: 5 фрагментів вінець, у яких на шийці розташований кільцевий надіплений валик з пальцевими вдавленнями, а над валиком зсередини горлиця зроблено паралельний ряд круглих наколів; 4 фрагменти вінець, у яких на шийці розташований кільцевий надіплений валик з пальцевими вдавленнями, а над валиком зроблено паралельний ряд крітих проколів; 4 фрагменти вінець, у яких на шийці розташований кільцевий надіплений валик з пальцево-нігтьовими вдавленнями, під валиком паралельно зроблено краєм тріски верти-

кальні насіння; 2 фрагменти вінець, що мають по краю периметру вінця наскрізні круглі проколи; фрагмент вінця, у якого на шийці розташований кільцевий наліплений валик з пальцьовими вдавленнями по ньому; фрагмент вінця, де валик розташований біля верхнього краю, по валику зроблено пальцьові вдавлення і наскрізні проколи. Фрагментів мисок знайдено шість. За винятком одного, всі вони мають лисковану поверхню. Профілі мисок різні, вони типові для ранньоскіфських зразків. На одному із фрагментів вінця на зовнішньому краї присутній маленький виступ, що нагадує гульку. У третьому пласті, за нашими підрахунками, фрагменти мисок у загальній масі фрагментів ліпленої кераміки складають близько 23%. Лискований посуд також представлений фрагментом вінця корчаги і трьома фрагментами тонкостінних кубків чи черпаків, один із яких покритий ритованим геометричним орнаментом, затертим білою пастою. Підсумкові підрахунки показують, що у третьому пласті розкопу фрагменти чорнолискованої кераміки серед усіх знахідок керамічних фрагментів становлять 3,5 %.

Цікавою знахідкою є фрагмент маленької керамічної слабо обпаленої посудинки, що нагадує сучасну стонку. Керамічні кружала для веретена презентують дві знахідки. Обидва кружала мають арізно-конічну форму і висоту 1,4 і 1,5 сантиметра. На основі першого кружала накреслено солярний символ у вигляді симетричного хреста. Із трьохкої кераміки знайдено лише один фрагмент ручки амфори із сировини низької якості.

У межах розкопу виявлено і досліджено дві заглиблені у ґрунт будівлі, два льохи зі східними і розширеними біля дна стінками, сім побутових ям. Одну із будівель презентує яма №3 виявлена у північно-східному кутку розкопу. У плані вона мала форму прямокутника із заокругленими кутками. Її розміри у верхній частині – 2,40х2,10 метра, глибина становить 0,75-0,80 метра від материкового горизонту. На початку розкопок зановнення ями у центральній її частині виявлено рештки глинобитної печі. Вони являли собою щільний шар трохи розпеченої бурої глини діаметром 0,60-0,70 метра, товщиною від 0,20 до 0,40 метра. У середині цього шару виявився тонкий (1-2 сантиметри) прошарок золи. Під руїнами печі залягав товстий шар (0,30-0,40 метра) сірого ґрунту з домішкою золи і деревного вугілля. У північній частині цього шару золи було більше, траплялися шматки сажі, зрізка обгорілі кісточки тварин. Цей шар зановнення поширювався на весь простір ями у вигляді перевернутої вгору миски. По краях шару його заділи поверхню перекривав шар суглинку з великою кількістю різних розмірів шматків глиняної обмазки. Під описаним шаром із золою і деревним вугіллям знаходилося зановнення звичайного культурного шару темно-сірого кольору до самого дна ями. Дно ями горизонтально рівне.

лише в центральній частині трохи прогинається, вкрите тонким шаром білого і жовтого піску. Пісок був пошпаний на щільний глиняний материковий ґрунт. Стінки ями біля дна трохи звужуються, тут частіше траплялися шматки глиняної обмазки.

У заповненні ями №3 виявлено велику кількість археологічних знахідок – всього 135. Найбільше їх виявлено у верхній частині заповнення: зокрема, до неваз'ятого матеріалу віднесено 37 невиразних фрагментів ліпленого посуду, 18 шматків глиняної обмазки, 6 кісток тварин. До основного реєстру внесено 4 фрагменти вінець мисок, серед них – три з чорноліскованою поверхнею. Горщики представлені кількома фрагментами вінець. Один профільований вінець діаметром близько 25 сантиметрів прикрашений пальцевими вдавленнями по верхньому краю і на надліпленому на шийці валику, між вдавленнями з інтервалом 3-4 сантиметри зроблені крихітні проколи. Судячи з фрагмента, горщик мав округле туловище. Другий вінець горщика, але менших розмірів, мав такий самий орнамент. Горщик, що його репрезентує третій фрагмент вінець, мав витягнуту вгору шийку і розвинутий профіль. Його орнамент складається із нанесених по верхньому краю пальцевих вдавлень і розташованих трохи вище паралельно проколів. Ще один фрагмент вінець горщика мав аналогічний орнамент. П'ятий знайдений фрагмент вінець не орнаментований, має заокруглений гладенький верхній край. У середній частині заповнення ями зафіксовано 25 маловиразних фрагментів ліпленого посуду, фрагмент стінки грецької амфори, 9 кісток тварин, 2 шматки глиняної обмазки. У придонній частині заповнення ями знайдено 16 маловиразних фрагментів ліпленого посуду, 5 невизначених кісток тварин, 3 шматки глиняної обмазки. Майже на дні ями у північно-східному кутку знайдений залізний ніж гарної збереженості. На його металевій ручці добре помітні сліди ремінь, смужкою якого вона була обмотана. Загальна довжина ножа 16 см, довжина ручки 5,8 см. Лезо має довжину 10,2 см, найбільшу ширину 1,5 см, товщину 4,2 мм. По краю спинки ножа зроблено потовщення у вигляді шпурочка, лезо рівне.

Друга будівля (яма №6) виявлена у східній половині розкопу, але ближче до центру. У плані вона мала вигляд прямокутника з дуже закругленими кутками, розміри – 2,90х2 метри. У верхній частині заповнення ями виявлено глиняну пляму діаметром 0,60 метра і товщиною 5-7 сантиметрів. Довкола і під нею культурні нашарування змішані з попелом, деревним вугіллям, обгорілими кісточками тварин, дрібними уламками ліпленого посуду. Можливо, це викинуті рештки зрубованої надвірної глинобитної пічки. Підлога будівлі опускалася у материковий ґрунт на глибину 0,60 метра. Його поверхня була вкрита тон-

ким шаром щільно втоптаного жовтого піску. У південній частині ями знаходилися кругле заглиблення на 0,20 метра, діаметром 1,30 метра, заповнене темним ґрунтом, густо насиченим золою, сажею, деревиними вуглинками. У заповненні ями №6 загалом виявлено 56 археологічних знахідок, із яких 9 взято до колекції. Більшість артефактів знаходилися у нижніх нашаруваннях або на дні ями. Невиятий матеріал нараховує 31 невизначений фрагмент ліпленої кераміки і 16 кісток тварин. У верхній частині заповнення ями знайдено товсте дно діаметром 13 сантиметрів від великої ліпленої посудини. У цьому ж горизонті знайдено уламок профільованого вінця горщика, прикрашеного орнаментом у вигляді крізних проколів по периметру верхньої частини шийки. Два, майже схожі за зовнішнім виглядом, фрагменти вінця виявлені майже на дні ями. Тут ще знайдено уламок вінця горщика діаметром близько 40 сантиметрів і діаметром шийки 23 сантиметри з цікавим орнаментом; зверху на край вінця з нахилом вправо ребром тріски чи розщепленої кістки нанесено косі насічки на відстані 1-1,5 сантиметри одна від одної, трохи нижче краю вінця зроблено по периметру ряд крізних проколів, на шийці знаходиться масивний наліпшений валик, на поверхні якого зроблені косі насічки. Тип орнаменту свідчить про архаїчність посудини, яку можна датувати не пізніше VII століття до н. е.

Як давні льоху трактуються ями №8 і №9. Перший із них (№8) виявлений на межі центрально-західної частини південної стінки розкопу. Округлий у плані розмір входу до льоху мав розмір 1,80х1,60 метра. Уши вели вирізані у материковому ґрунті з північного боку високі східці. Біля дна стінки льоху на усі боки, крім північного, розширювалися на 15-20 сантиметрів у вигляді підбю. Посередині дна льоху простежувалося тарілкоподібне, діаметром 0,60 метра, заглиблення до 15 сантиметрів. Максимальна глибина ями льоху досягала 1,05 метра. У заповненні ями виявлено 25 археологічних знахідок, зокрема, 7 дрібних уламків ліпленого посуду, 3 невеликі шматки глиняної обмазки, 15 кісток тварин.

Другий льох (яма №9) відкритий у південно-східній частині розкопу. Верхня його частина у плані має вигляд круга діаметром 1,65-1,70 метра. З північного боку до льоху вели два високі східці. У верхній половині стінки льоху звужуються до діаметру 1,20 метра. У нижній половині навпаки – розширюються на 0,20-0,30 метра біля дна. Дно льоху горизонтально рівне, округле за формою, розміри – 1,50х1,30 метра. Загальна глибина льоху становить 1,10 метра від рівня зачищення передматерикової поверхні. Заповнення ями являло собою твердий чорнозем, змішаний із суглинком, густо прорізаний кротовинами, у нижній частині льоху стало помітно нечисленні крапління дрібних

шматочків деревного вугілля. Майже по дну розстилався тонкий шарок чорнозему з густою домішкою золи і деревних вуглинок.

У заповненій ямі №9 виявлено 126 археологічних знахідок, із яких 10 взято до колекції. Більшість артефактів виявлено у нижній частині заповненої льоху. Незаятий матеріал складається із 80 невиразних уламків ліпленого посуду, одного шматка глиняної обмазки, 35 потроплених кісток тварин. Одна із визначених кісток належала корові. У ямі на глибині 0,80 метра знайдено три уламки вінець чорнодискованих мисок і дещо посудини з відбитками зерен проса на нижньому боці. На глибині 1 метр знайдено два фрагменти великого горщика, діаметр віття якого дорівнює 24 сантиметрів. Орнамент його складається лише з ряду кризних проколів, розташованого паралельно верхньому краю. Неподаляк знайдено аналогічного типу вінець горщика, але менших розмірів. На самому дні ями льоху знайдено маленький фрагмент віття горщика без орнаменту і фрагмент віття горщика, який прикрашений зверху косими насічками, а дещо вище – кризними проколами. Помічено, що на дні льоху траплялися фрагменти ліпленої кераміки переважно з чорнодискованою поверхнею.

Виявлені на поселенні Сараньківка археологічні матеріали датуються у межах VII-VI століття до н. е.

У верхів'ї Зайцевого яру, неподалік його північно-західного відгалуження, яке мешканці села Куземина називають **Геюсів Яр** (або **Геюсове**), 1987 року мною виявлене досить велике поселення раннього залізного віку з попелищами на поверхні. 1996 року під моїм керівництвом було здійснено розкопки пам'ятки.

Поселення Геюсів Яр знаходиться за 4 кілометри на захід від Куземина на лівому високому березі однойменного яру. За 3 кілометри на схід від поселення проходить лінія оборонних валів Великого Більського городища, зокрема, його крайній північно-західний кут. На заході поселення перерізає польова дорога і молода лісопосадка із беріз і дубів, поділяючи його на дві частини – більшу східну і меншу західну. На поверхні західної частини зібрано численні давні артефакти, але чітких слідів попелищ не помічено. На противагу цьому, східна частина поселення має дуже добре помітні пагорби попелищ. Вони компактною групою розташовані в центрі цієї частини поселення. Відстань між ними не перевищує 50 метрів. Двос із попелищ виділяються більшими розмірами – висотою до 0,30 метра і діаметром 25-30 метрів. Інші чотири попелища ледь помітні на горизонті і їхні сірі плями менші – діаметром 15-20 метрів. Поверхня поселення століттями інтенсивно розорюється, тому попелища зазнали суттєвого руйнування, частина їх, можливо, безслідно зникла. Оскільки на час наших досліджень поле

і перебувало під посівом сільськогосподарських культур, чітко визначити контури території давнього поселення не вдалося. Припускаємо, що воно мала близьку до прямокутної форму із заокругленими кутками, витягнуту по лінії північ-південь. Його довжина – приблизно 250-270 метрів, ширина – 200-220 метрів, що охоплює понад 5 гектарів.

Для розкопок було обрано одне із більших і крайніх до польової дороги поселищ. Воно знаходиться приблизно у центрі поселення. Дослідження здійснювали у північно-східному секторі поселища. Розкопані чотири ділянки розміром 5х5 метрів були у межах контурів поселища діаметром 22 метри, а одна така сама ділянка наполовину виходила за його північно-східну межу. Загалом було розкрито 125 квадратних метрів культурних відкладень, – трохи більше за чверть території поселища. Розкопки здійснювалися горизонтальними пластами товщиною 20 сантиметрів.

Перед розкопками було уважно обстежено поверхню поселища і докотишню територію. Виявлено більше сотні артефактів ранньоскіфської доби, переважно уламків ліпленого посуду. Серед нього приблизно третина репрезентує чорнолаковану столову кераміку: миски, черпаки, кубки. Посуд для пиття прикрашений ритованим геометричним орнаментом, затертим білою пастою. У орнаментальних композиціях важливе місце посідають трикутники, у кутках яких зроблено глибокі вдавлення кінцем гострої палички. Транзлюються штами у вигляді латинської літери "S". На вінцях мисок є палички у вигляді невеличких гульок. Знайдено невеличкий фрагмент лека залізного ножика.

Розкопками з'ясовано, що нашарування культурних речок почали формуватися на самому початку раннього залізного віку – з другої половини VIII століття до н. е. Свідчать про це архаїчні зразки ліпленого посуду. Первинно для поселища обрали невеличке підвищення (до 10-15 сантиметрів) на давньому горизонті. Густо насичений артефактами культурний шар у центрі поселища сягав товщини 0,70 метра, а на периферії – не більше 0,60 метра.

Верхній пласт культурних нашарувань на глибині 25-30 сантиметрів являв собою дуже рихлий ґрунт, густо пронизаний корінням зернової культури. Другий пласт розкопу на глибині від 0,21 до 0,40 метра зберігся майже неушкодженим. Він виявився густо насиченим давніми артефактами – у середньому 14 знахідок на квадратний метр. Найменше насиченою виявилася ділянка розкопу, наближена до центру поселища. Розподіл 1734 знахідок, які не взяті до колекцій, такий: 1107 фрагментів ліпленого посуду, 1 фрагмент грецької амфори, 3 уламки керамічних виробів, 191 шматок глиняної обмазки, 49 уламків каменю, 383 кістки тварин.

Індивідуальні знахідки із другого пласта досить різноманітні, але явна перевага належить фрагментам ліпленого посуду. Найбільш представницькою групою є уламки горщиків – 29 артефактів. За формою тулуба вони поділяються на банкоподібні, із слабо виділеним профілем і з добре виділеним профілем шийки і корпусу. Одиничними екземплярами репрезентовані горщики першої групи. За розмірами – фактично за величиною діаметру в'язця – також можна виділити три групи виробів: малі (діаметр в'язця від 7 до 12 сантиметрів), середні (діаметр в'язця 14-15 сантиметрів), великі (діаметр в'язця від 21 до 33 сантиметрів). Лише два в'язця не мають орнаменту, решта прикрашені різноманітними комбінаціями видів декору. У більш як половині фрагментів по зовнішньому краю в'язця зроблені пальцеві вдавлення, під ними – по периметру ряд круглих проколів. Інші фрагменти мають такі комбінації: 1) на шийці горщика знаходиться наліплений валик з пальцевими вдавленнями і проколами по ньому; 2) вздовж краю в'язця зроблені проколи, на шийці знаходиться наліплений валик з відтисками шпгтем по ньому; 3) по зовнішньому краю в'язця зроблено пальцеві вдавлення, на шийці знаходиться наліплений валик з пальцевими вдавленнями по ньому; 4) вздовж верха в'язця зроблено проколи, на шийці знаходиться наліплений валик з пальцевими вдавленнями по ньому; 5) по зовнішньому краю в'язця зроблено пальцеві вдавлення, на шийці – проколи, під ними розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями по ньому; 6) по зовнішнього краю в'язця зроблено пальцеві вдавлення, під ними – ряд проколів, на шийці розташований наліплений валик із пальцевими вдавленнями по ньому; 7) по зовнішнього краю в'язця зроблено пальцеві вдавлення, на шийці – ряд проколів; 8) по зовнішнього краю в'язця зроблено косі насічки, трохи нижче – проколи, на шийці розташований наліплений валик із пальцевими вдавленнями по ньому; 9) по зовнішнього краю в'язця зроблено косі насічки, трохи нижче – проколи; 10) вздовж зовнішнього краю в'язця розташований наліплений валик із пальцевими вдавленнями по ньому, на шийці – проколи; 11) зверху на в'язці зроблено косі насічки. У окремих випадках на великих горщиках орнаментом у вигляді наліпленого валика з пальцевими вдавленнями прикрашено середину тулуба посудини.

Серед інших видів домашнього ліпленого посуду друге місце за кількістю знайдених артефактів посідають миски діаметром від 20 до 38 сантиметрів. Всі вони репрезентують лисковані посудини сферичної форми. За профілем верхньої частини в'язця поділяються на дві групи: 1) стінки миски плавно закругляються вгору і переходять у вертикальний верх в'язця; 2) той же самий профіль, але край в'язця загнутий усередину, утворюючи внутрішній бортик. Далі за чисельністю ідуть

черпаки. Їхні чашечки діаметром 10-12 сантиметрів мають виступаючі вгору над вінцем петельчасті ручки. У більшості черпаків стінки корпусу прикрашені ритованим геометричним орнаментом, затертим білою пастою. Серед накреслених фігур переважають трикутники вершинами донизу із заштрихованим паралельними лініями полем, також із вдавленими "крапок" і "ком". Орнаментом прикрашені й більшість ручок: косі або горизонтальні паралельні лінії на зовнішньому боці. На згині частина ручок має виступ-відросток. Округлі кубки були менш поширеними. Діаметр їхніх вінців сягав 14-15 сантиметрів, корпус у верхній частині прикрашений ритованим геометричним орнаментом, залповним білою пастою. Зовсім рідко траплялися фрагменти великих товстостінних корчаг. Їхні вінці сягали від 17 до 30 сантиметрів у діаметрі, поверхня лискована.

Побутово-господарчі вироби із кераміки презентують такі речі: маленькі намистини, кружала для веретена, обточені по краях "кружальця", що виготовлені із уламків стінок ліпленого посуду, ліплені "вальки", "блоки", "конуси".

Назву також інші цікаві артефакти: кілька округло-кубичних, шліфованих по боках кварцитових каменів, більше трьох десятків шматків оплавлених стінок металургійного горня із рештками залізного шлаку. Останні траплялися практично по всій території розкопу, окремі мали значні (близько десятка сантиметрів у поперечнику) розміри.

Важливе значення для визначення хронології поселення Геюсів Яр має знахідка бронзової шпильки архаїчної форми, які найбільш типові для Жаботинської культури раннього залізного віку Середнього Придніпров'я другої половини VIII – першої половини VII століття до н. е. Стрижень цієї шпильки товщиною 2 міліметри у верхній частині переклепаний у стрічку і загнутий у петельку діаметром 6 міліметрів, кінець гострий, загальна довжина виробу 13,5 сантиметра.

Третій (нижній) пласт культурних нашарувань розкопу від глибини 0,41 до 0,60-0,65 метра виявився ще більш насичений артефактами, ніж верхні пласти – у середньому на квадратному метрі зафіксовано 17-18 знахідок. Масові (не взяті до колекцій) знахідки нараховують 1663 одиниці. Зокрема, серед них: 917 уламків ліпленого посуду, 2 фрагменти грецької амфори, один маленький фрагмент кружала для веретена, 47 уламків каменів, 185 шматків глиняної обмазки, 511 кісток тварин. Останні були сконцентровані переважно ближче до центру поселища і біля жертовника, про який мова піде далі.

Керамічний комплекс нижнього пласта має деякі особливості. Серед горщиків більша частка банкоподібних посудин та із слабо виділеною шийкою – вони складають близько трьох четвертой усіх знахі-

док. Є різниця і в орнаментальних композиціях; вкажемо на певідомі у верхніх горизонтгах, зокрема: на шийці посудини зроблено проколи, під ними знаходиться наліплений валик із пальцевими вдавленнями по ньому; зверху вінця зроблено косі насічки, а поруч паралельно розташовані проколи; вздовж краю вінця зроблено ряд проколів; по зовнішньому краю вінця зроблено пальцеві вдавлення, а поруч паралельно – “горошини”, зроблені способом видавлювання асередини посудини круглою паличкою; зверху по вінцю зроблено пальцеві вдавлення, а поруч паралельно розташовані “горошини”; по зовнішньому краю вінця зроблено пальцеві вдавлення, на шийці знаходиться гладенький наліплений валик; вздовж краю вінця зроблено “горошини”, під ними розташований наліплений валик із пальцевими вдавленнями по ньому; вздовж краю вінця розташований наліплений валик із пальцевими вдавленнями і проколами по ньому. Більший відсоток посудин, у яких орнамент розташований посередній тулуба; горизонтально наліплений валик із косими насічками нахилом вправо або з пальцевими вдавленнями по ньому.

На великих уламках горщиків вдалося виміряти діаметр вінця посудини. Одна група з восьми горщиків мали діаметр вінця від 16 до 23 сантиметрів, друга – від 28 до 40 сантиметрів.

Повим, порівняно з верхніми пластими, є присутність звичайних, із шорсткою поверхнею, маленьких горщиків. Вони мають округлу форму з ледь виділеною шийкою, висотою від 5 до 8 сантиметрів, діаметром вінця і тулуба від 8 до 11 сантиметрів, діаметр донця на 2-3 сантиметри менший, ніж тулуба.

У третьому пласті частіше траплялися миски. Серед них також є особливості – кілька посудин мали конічну форму. У них верх вінця горизонтально зрізаний, по внутрішньому краю утворений невисокий гострореберний виступ. Черпаки за формою чашки, вінця і ручок більш різноманітні, ніж у верхньому пласті. За кількістю знайдених фрагментів вони посідають третє місце. Чашки більш глибокі, серед них чимало трапляються діаметром 15-16 сантиметрів. Усі посудини мають ритований геометричний орнамент, часто він покривав майже всю поверхню чашки і частково петельчастої ручки. У орнаментальних композиціях переважають трикутники з опущеними донизу вершинами. Округлої форми кубки траплялися не часто, суттєвої різниці між різними зразками нами не помічено.

Також більш поширені у третьому пласті фрагменти великих тарних лискованих посудин – корчаг. За профілем вінця їх можна розділити на три групи: 1) циліндрична горловина і відтягнутий назовні вінця, під кутом чи горизонтально; 2) конічної форми горловина і го-

горловина. Діаметр вішня корчаг сягає від 25 до 35 сантиметрів. У окремих посудин на вішнях або на стінках тулуба виявився ритований геометричний орнамент.

Новою знахідкою виявився фрагмент "друшляка" сферичної форми, знайдений у вимощеній основі жертovníка. Діаметр вішня виробу сягав 16, а висота – приблизно 5 сантиметрів. Проколи у корпусі зроблено із середини посудини, починаючи за 2 сантиметри від вішня майже у шаховому порядку на відстані приблизно сантиметра один від одного.

До предметів культових аксесуарів, очевидно, належить глиняна маленька (3,5x2,2x1 сантиметр) модель "пиріжка", на поверхні якої з обох боків є відбитки стебел і зернівок проса.

Серед знахідок побутово-господарчих виробів згадаємо цілі чи уламки глиняних кружал для веретена, "кружалця" з обточеними краями із уламків стінок ліплених посудин, глиняні "конуси" і схожі на великі "вальки", кубічно-круглі камені з кварциту (один із них покритий кіптявою), плоске точило, уламок стрижня залізної шпильки.

Особливу увагу привертють до себе численні (56 одиниць) знахідки плоских шматків (часом досить великих) окисленої глини, половиною із яких має на поверхні сліди залізних ілаків. Нагадую, що подібна картина спостерігалася і у верхньому пласті розкопу. Це наптовхує на думку, що в поселенні Гелюсів Яр мешкали ремісники, які добували і обробляли залізо. Побічно на користь цього говорить і наявність неподалік у балках Зайцевого яру лісових озер і боліт, де на берегах помітні окиси заліза. Звідси місцеві металурги могли черпати сировину для свого виробництва.

Особливістю культурних відкладень розкопаного попелища є наявність величезної кількості кісткових решток домашніх тварин – майже півтори тисячі знахідок, що становить близько третини всіх виявлених знахідок. Видове визначення остеологічного матеріалу показало, що у його складі 43,3% посідає велика рогата худоба, 20,8% – коні, 15,1% – свині, 15% – дрібна рогата худоба, 5,7% – собаки.

Біля західного краю попелища у межах розкопу практично на рівні стародавнього горизонту виявлено культовий жертovníк. У процесі розкопок спочатку було помітно ретельно прикладжену і побілену вапном поверхню діаметром 0,95 метра. Навколо жертovníка виявилось викладене із уламків пісковнику кільце шириною 10-20 сантиметрів. Необроблені камені лежали доволі розрізнено, між ними траплялися уламки ліпленої кераміки. У ході дослідження з'ясувалося, що під глиняною основою жертovníка було спеціально підготовлено круглий "фундамент" діаметром 1,15-1,30 метра, край якого виступав за межі

жертвенника. У центральній частині кола “фундаменту” покладені більшого розміру камені – у середньому від 10 до 20 сантиметрів і товщиною 1,5-2 сантиметри. Камені з одного боку мали плоску поверхню, а протилежну – бугристу, схоже, ніби оброблену. Викладені камені лежали пластово поверхнею вгору. Всього під глиняною основою жертвенника нами нараховано понад 70 каменів і понад 30 уламків діяного посуду (мисок, горщиків, корчаг), фрагмент друшляка (про нього вже говорилося), кварцитовий оброблений кругло-кубічний камінь. Зверху над кам'яною кладкою насипано шар світлої глини товщиною 3-4 сантиметри. На ній зверху настежено глиняне тісто у вигляді коржа товщиною до 1,3 сантиметра. Цей корж було обжарено вогнем і зверху побілено.

Під насипом попелища у північному секторі виявлено лише одну яму прямокутної форми розміром 2x1,45 метра із округлими кутами, вона опущена у материковий ґрунт на 0,45 метра. У ґрунті заповнення ями було помітно невелику кількість деревних вуглинок і знайдено кілька десятків фрагментів діяної кераміки та півдесятка шматків глиняної обмазки.

Сукупність отриманих у ході досліджень матеріалів дозволяє припустити, що поселення в урочищі Геюсів Яр є ровесником Західного Більського городища, але історія його обмежується другою половиною VIII – VI століттям до н. е.

Найбільш відомою серед досліджених пам'яток сільської округи Більського городища є **поселення Довжик-1**. Воно розташоване біля південно-східної околиці села Довжик (поруч громадського господарського двору – колишнього поміщицького маєтку) на краю плато правого корінного берега Сухої Груні. Відкривач поселення Василь Городцов 1906 року про нього писав: “На відстані 0,5 версти (533 метри) на південь від будинку пана Трипольського, на виступі, що спускається до заплави р. Сухої Груні, розташовано 19 зольників, які є рештками скіфських стійбищ. Їхній зовнішній вигляд повністю схожий із виглядом зольників Більських городищ вони здіймаються у формі розривчастих пагорбів із зolistим ґрунтом і з уламками глиняного посуду на поверхні. Під час оранки, за кілька днів до наших розкопок, серед цих зольників знайдені одна велика намистина із білими очками по сільному полю і один кістяний гудзик; обидві речі, без сумніву, деревні; намистина ж повністю схожа зі знайденими в курганах на полі Осняги” [Городцов В.А., 1911, с. 144-145].

Над заплавою річки поселення Довжик-1 здіймається приблизно на 60 метрів, на сході від поселення у долину річки впадає округлої форми глибока балка. Плива із культурними відкладеннями тягнеться вздовж краю плато від схилів балки на захід на відстань 430 метрів.

Ширину поселення досягає приблизно 290-300 метрів. Таким чином, площа з культурним шаром скіфської доби охоплює приблизно 12 га. На зораній поверхні ще й інші помітні рештки 19 попельців округлої форми діаметром від 10 до 40 метрів. Більшість із них практично вже розорані, і лише кілька ще здимаються над горизонтом на висоту не більше 0,30 метра. Товщина культурних відкладень на поселенні сягає 0,60-0,80 метра. На заході на краю берегового плато в околицях Довжиків виявлені ще кілька поселень, де на поверхні ріллі яскраво виділяються давні попельця. На схід від поселення Довжиків-1 за 4,5 кілометра знаходяться землі вали Великого Більського городища. Звідси також добре видно майже всю територію Західного Більського городища.

Найбільш повну уяву про характер культурних відкладень на поселенні Довжиків-1 дають матеріали моїх розкопок 1995 року одного із попельців.

Для дослідження було вибрано одне із попельців, назване "А", що знаходиться у центральній частині поселення. Воно дуже яскраво виділялося на зораній поверхні поля світлим кольором ґрунту та невисоким пагорбом. Розмір зольної плями мав діаметр у межах 30-35 метрів, висота пагорбу не перевищувала 0,30 метра. Розкоп було закладено на периферії південно-східного сектора попельця. Максимальна довжина розкопу становила 25 метрів, ширина – 9 метрів. Довгою віссю розкоп був направлений по лінії північ-південь. Загальна площа розкритої поверхні складала 185 квадратних метрів. Розкопки велися способом "перекидної трапези" шириною 3 метри пластами товщиною 0,20 метрів.

На час розкопок верхній шар поселення (до глибини 0,25-0,30 метра) вже був дуже пошкоджений сторічною орачкою. Ґрунт досить густо перемішаний із попелом, дрібними шматками обпеченої глини і артефактами. Далі вниз залягали неперушені культурні відкладення скіфської доби у вигляді темного чорнозему. Товщина культурних нашарувань у межах розкопу виявилася різною. На півночі вона не перевищувала 0,50-0,60 метра. Із західного боку спостерігалось невелике підвищення материкової поверхні у вигляді пагорба. Навколо цього підвищення товщина культурного шару дещо більша – від 0,65 до 0,80 метра. Помічена тенденція: чим далі від умовного центру попельця, тим глибше залягають культурні нашарування і більше вони насичені артефактами, тут знаходяться і більшість виявлених археологічних об'єктів-комплексів.

На поверхні розкопу (глибина до 0,30 метра) археологічні знахідки траплялися переважно у північній частині. Серед виявлених артефактів відзначаємо скручену спіралькою мушлю з пробитим маленьким отвором для підвищування на шпурку, обточений округло-квадратний

камінь розміром 5,5x4,5 сантиметра, уламок кам'яного точила, глиняне біконічної форми кружало для веретена і уламок близького за формою другого кружала.

У другому пласті (глибина від 0,25-0,30 до 0,40 метра відносно поверхні розкопу) насиченість культурного шару артефактами значно вища, ніж у верхньому. Спостерігалася вже звична картина: насиченість вища у північній та східній частині розкопу – до 25 знахідок на квадратний метр, а у південній частині насиченість культурних пашарувань була значно нижчою –десь 9 знахідок на квадратний метр. У середньому по розкопу вона становила близько 15 знахідок. За підрахунками, у другому пласті виявлено 2721 масову знахідку (1568 фрагментів ліпленого керамічного посуду, 7 фрагментів гончарних грецьких амфор, 368 шматків глиняної обмазки, 2 фрагменти керамічних кружал, 726 розтрощених кісток тварин, 50 уламків каменів) і 59 артефактів, взятих до колекції. Серед останніх 28 репрезентують фрагменти вінець ліплених горщиків. Аналізуючи профіль відібраних фрагментів, ми з'ясували, що 4 з них мають прямий профіль, 5 – плавно загнутий усередину, 11 – із слабо вираженою шийкою, 7 – з чітко вираженою шийкою, 7 – з вузькою для горщика шийкою. Орнамент верхньої частини горщика представлений досить різноманітними варіантами. Зокрема: 1) зверху по віщю зроблено вдавлення чи притиски кінцями пальців; 2) вздовж верхнього краю віщю зроблено кріслі проколи круглою паличкою; 3) по зовнішньому краю віщю зроблено пальцеві вдавлення, а вздовж краю круглі проколи; 4) по зовнішньому краю віщю зроблено пальцеві вдавлення, а на шийці горщика проколи; 5) вздовж верхнього краю віщю розташований наліплений валик, по якому зроблено пальцеві вдавлення; 6) вздовж верхнього краю віщю розташований наліплений валик, по якому зроблено пальцеві вдавлення і круглі проколи; 7) на шийці горщика розташований наліплений валик, по якому зроблено пальцеві вдавлення і круглі проколи; 8) вздовж верхнього краю віщю зроблено проколи, а на шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями; 9) вздовж верхнього краю зроблено пальцеві вдавлення та проколи, а на шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями; 10) на шийці горщика знаходиться наліплений валик з пальцевими вдавленнями, а над валиком зроблено паралельний ряд проколів. Деякі горщики представлені трьома індивідуальними знахідками. На одному із них знову видно чіткі відбитки зернин проса, а на другому – листя клена. На двох фрагментах стінок тулуба горщиків присутній орнамент у вигляді горизонтального наліпленого валика з пальцевими вдавленнями. На одному із фрагментів

помітно орнамент у вигляді геометричного рисунка, зробленого відтиском зубців гребінця.

Уламки мисок серед артефактів із другого пласта представлені шістьма знахідками: 5 вінець та дніще діаметром 8 см. Усі вони мають дисковану поверхню чорного або темно-сірого кольору. У двох вінець мисок профіль трохи заокруглений усередину, по внутрішньому краю сформований невисокий гостро-реберний пружок, верх вінца горизонтально зрізаний. Один із цих фрагментів має орнамент у вигляді маленької гудьки на зовнішній стороні краю вінца. Третій фрагмент миски має ледве загнутий усередину вінець, верхній край вінца горизонтально зрізаний, уздовж краю розташований горизонтальний ряд круглих проколів. Ще дві миски мають плавню заокруглений всередину край верхньої частини вінца. У одного з цих вінець, зовнішній діаметр дорівнює 35 сантиметрів. У колекції фрагментів керамічного посуду є два уламки вінець черноліскованих корчаг. Це широкогорлі посудини з відтігнутим назовні краєм вінца. Діаметр одного з вінець дорівнює 24 сантиметри. Черпаки репрезентують чотири фрагменти тонких стінок та однієї ручки. На всіх фрагментах, крім однієї стінки, присутній ритований геометричний візерунок, затертий білою пастою.

Вироби із кераміки репрезентують два кружала для веретена. Перше із них має форму зрізаного конуса діаметром 3,4 і висотою 2,2 сантиметри, друге має горщикоподібний профіль діаметром 2,8 і висотою 2,2 сантиметри. Маємо також кружальце у вигляді гудьки діаметром 3,1 і товщиною 1 сантиметр із двома симетричними круглими отворами посередині. Поверхня виробу з обох боків густо вкрита наколками, зробленими кісткою гострої палички чи голки. Цією ж знахідкою є округло-квадратний уламок стінки ліненого горщика, край якого шліфований об тверду поверхню. Розмір виробу 4x3,7 сантиметра. Артефакти, пов'язані, вірогідно, із релігійними віруваннями, представляє фрагмент маленької керамічної зооморфної фігурки. Збереглася лише ніжка фігурки довжиною 1,6 сантиметра.

Третій пласт (глибина від 0,41 до 0,60 метра) культурного шару насичений артефактами дещо менше, ніж попередній. У північній частині розкопу культурні нашарування закінчувалися на глибині 0,45-0,55 метра, артефакти тут траплялися порівняно рідко. У центральній частині розкопу насиченість культурного шару артефактами була значно вищою і становила 19-20 знахідок на один квадратний метр. Особливо багато тут виявлено уламків ліненого посуду. Південна частина розкопу поступається концентрацією артефактів центральній частині, а особливістю тут є велика кількість кісток тварин. У одному з квадратів

зафіксовано ціле скупчення, ніби звалище тваринних решток. Більшість кісток у ньому належало коням.

Підрахунки масових археологічних знахідок показали, що третій пласт розкопу має майже у 1,5 рази меншу насиченість артефактами, ніж другий пласт. Всього із третього пласта у польову документацію внесено 2024 масових знахідки, зокрема: 1013 фрагментів ліпленого посуду, 8 фрагментів античних амфор, 2 невиразних фрагменти керамічних виробів, 379 шматків глиняної обмазки, 54 уламки каменю, 568 кісток тварин. На один квадратний метр у середньому припадає майже 15 знахідок. Індивідуальних знахідок (без урахування остеологічних) нараховується 21.

Найбільше серед них фрагментів ліпленого посуду. Вінець горщиків нараховується 6 фрагментів. Серед них відсутні вінця з прямим профілем і глибоко виділеною шийкою. Особливістю орнаменту вінців є присутність на всіх фрагментах наліпленого валика в комбінації з пальцевими вдавленнями чи щипками, круглими проколами. Вінця мисок у колекції індивідуальних знахідок представлені лише одним фрагментом із темно-лисковою поверхнею. Верхня частина вінця плавню загнута всередину, а низовий сформовано загострений пружок. Чорнолисковані чернаси репрезентує уламок ручки, який на зовнішній поверхні прикрашений ритованим геометричним орнаментом у вигляді ряду ромбів із заштрихованими паралельними лініями полями. По куточках ромбів зроблено вдавлення кішчем гострої пальчики. Риткування затерте білою пастою.

Керамічних виробів небагато. Два біконічної форми кружалка для веретена збереглися лише в уламках. Перше із кружалець має діаметр 3,2 і висоту 2,5 сантиметри. У другого кружалця поверхня чорнолискована, по його периметру нанесено кілька рядків вдавлення зубцями гребінця. Є у колекції маленький конус висотою 1,2 і діаметром 1,5 сантиметри. Зверху конуса помітно вдавлення у вигляді маленького хрестика, зроблене кішчем пігтя. Знайдено ще один маленький глиняний конус висотою 1,1 і діаметром 1,6 сантиметра. Вершина його стерта з тахілом в один бік. Можливо, цей виріб використовували для лискування поверхні маленьких ліплених посудин. Як і в другому пласті, знову трапилося виточене із стінки ліпленої посудини кружалце, але його форма кутами нагадує більше шестикутник із закругленими кутами. Розміри виробу 3,5x3 сантиметри. Цікавість викликає глиняний, слабо вишпалений, виріб (можливо, культовий) у вигляді зернятка розміром 2,4x1,3x1,2 сантиметра.

Артефакти з кістки презентує загадковий предмет, призначення якого пов'язане, вірогідно, із плетінням кошиків або суканням вирйо-

вок. Знаряддя зроблене із гомілкової кістки, ймовірно, теляти. Вона притесана з двох протилежних боків, які стали майже паралельними. Довжина виробу дорівнює 12 сантиметрів, товщина біля верхнього кінця – 2,2x1 сантиметр, біля нижнього – 1,8x0,9 сантиметра. Верхній із кінців виробу акуратно відрізано з дугоподібним закругленням. Від нього на відстані 1,6 сантиметра зроблено круглий отвір діаметром 6,5 сантиметра. Край отвору добре стерлися від тривалого просування у нього шпуря. Протилежний кінець знаряддя надламаний, на ньому помітно слід кількох рубаних ударів сокирою чи пожею.

До найцінніших артефактів відносяться три бронзові шпильки, знайдені в південній частині розкопу, вже за межами попелища. Вони виявлені неподалік одна одної на площі діаметром десь 2 метри приблизно на однаковій глибині. Дві шпильки із високої якості металу фактично тотожні, лише з тією різницею, що стрижень у однієї зігнутий майже від прямих кутів, а в іншій прямий. Шпильки мають грибок-подібну голівку діаметром 8,5 міліметра. Довжина стрижня становить 12,5 сантиметра, максимальна товщина в середній частині – 3, біля голівки – 2 міліметри, кінець тонкий і дуже гострий. За 2,1 сантиметра від голівки на стрижні знаходиться опоясок у вигляді трьох нарізаних близько одне до одного кілець, а далі за 4 міліметри – другий опоясок із чотирьох кілець. Між цими опоясками стрижень потовщений. Третя шпилька має довжину 13,3 сантиметра, форма голівки биконічна, діаметром 5 міліметрів. Стрижень шпильки виявився зігнутим. Його найбільша товщина, до 4 міліметрів, припадає на третину довжини від голівки. За 3 сантиметри від голівки на поверхні стрижня помітний орнамент у вигляді спіралі шириною 1 сантиметр, виконаний легким нарізанням.

У четвертому пласті розкопу (глибина від 0,61 до 0,80 метра) культурні нашарування траплялися вже не по всій його площі, а переважно в центральній та південній частинах. Максимальна глибина культурних нашарувань лише в деяких місцях досягає 0,85 метра. Насиченість артефактами неоднорідна, більше знахідок виявлено в тих місцях, де знаходяться археологічні об'єкти-ями.

Загалом у четвертому пласті зафіксовано 1590 знахідок, зокрема: 667 фрагментів ліщеного посуду, 230 шматків глиняної обмазки, 2 фрагменти керамічного конуса, 23 камені, 666 кісток тварин. Наведені дані вказують, що, порівняно з третім пластом, у четвертому виявлено більше кісток тварин, хоча площа культурних нашарувань менша. Це можна пояснити тим, що виявлені на території розкопу археологічні об'єкти-ями зверху були значною мірою засипані харчовими відходами.

Колекцію індивідуальних знахідок із четвертого пласта складають 38 артефактів. Серед них 19 репрезентують фрагменти вінець горщиків. Переважна більшість їх мають чітко виділену шийку посудини. Варіанти орнаментування вінець горщиків різноманітні: 1) вздовж краю віңця середини посудини круглою паличкою зроблено вдавлення; 2) вздовж краю віңця зроблено наскрізні проколи; 3) зверху по віңцю нанесено пальцеві вдавлення, а зсередини посудини вздовж краю – круглі вдавлення; 4) по зовнішньому краю віңця зроблено пальцеві вдавлення, а зсередини посудини вздовж краю – круглі вдавлення; 5) по зовнішньому краю віңця розташований наліплений валик, по якому зроблено пальцеві щипси та круглі проколи; 6) на шийці горщика знаходиться горизонтально наліплений валик із пальцевими вдавленнями, від нього в одному місці вниз звисає короткий такий же валик; 7) на шийці горщика розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями і круглими проколами; 8) зверху по краю віңця зроблено вдавлення кіпчиками пальців, на шийці розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями і круглими проколами; 9) вздовж верхнього краю віңця зроблено наскрізні проколи, на шийці горщика знаходиться наліплений валик із пальцевими вдавленнями; 10) вздовж верхнього краю розташований наліплений гладенький валик, на шийці горщика – теж наліплений валик з пальцевими вдавленнями; 11) на шийці горщика нанесено горизонтальний ряд круглих проколів, під ним розташований наліплений валик з пальцевими вдавленнями; 12) зверху по віңцю зроблено вдавлення кіпчиками пальців, вздовж зовнішнього краю віңця – наскрізні круглі проколи, на шийці горщика розташовано наліплений валик з пальцевими вдавленнями. У колекції присутній великий фрагмент корпусу невеличкого горщика, за яким можна з'ясувати його форму в основних рисах. Діаметр шийки цього горщика дорівнює 7 сантиметрів, середньої частини тулуба – близько 10 сантиметрів, товщина стінок – 6-7 міліметрів. Миски у колекції презентують 5 фрагментів – чотири віңця і одне димче. Два віңця належать до одного типу: край трохи загнутий усередину і потовщується перед горизонтальним зрізом, внутрішня сторона краю загострена, зовнішня заокруглена. На одному з цих фрагментів віңця зовні виступає невеличка гулька. Третій фрагмент віңця має круто загнутий всередину край, у четвертого – край заокруглений лише злегка. Поверхня мисок гладенька і чорнолискована. У колекцію взято по уламку стінок тонкостінного чорнолискованого черпака і кубка із ритованим орнаментом у вигляді горизонтально розташованих трикутників а прокресленими всередині трьома-чотирма паралельними лініями. Орнамент кубка завертий білою пастою.

Керамічні вироби представлені чотирма кружалами для веретена, обточеним уламком стінки горщика. До прикрас відноситься підвіска з палиметкоподібною мундлі з пробитим отвором для підвішування.

Залізні артефакти у ході розкопок на поелищі знайдені лише в четвертому пласті. Це: трилопатекий наконечник стріли довжиною 3,3 сантиметра із виділеним черенком; уламок вістря клинка меча довжиною 13,8 сантиметра; уламок кінця робочої частини знаряддя, вірогідно, стамески, довжиною 3,8 сантиметра і шириною 3,5 міліметра.

Бронзові вироби у колекції презентує шпилька довжиною 12,3 сантиметра із грибокподібною голівкою діаметром 4,5 міліметра. На відстані 1,2 сантиметра від голівки зубилом зроблено тонкі насічки з чотирьох боків, утворюючи кільце. Нижче по стрижню у бік вістря на відстанку 1,2 сантиметра зроблено ще від 9 до 11 таких кілець. Діаметр стрижня дорівнює 2,5 міліметра, але на місці орнаменту він трохи товщий – до 3 міліметрів.

У межах розкопу виявлено три археологічні об'єкти: одне житло, два господарчі приміщення з льохами, а також три побутові ями.

Житло (яма №6) розміщене майже посередні розкопу, ближче у бік центру поелища. У плані воно має форму прямокутника із закругленими кутками, максимальні відстані між протилежними стінками 3,75 і 2,85 метра, рівна долька опущена у материковий ґрунт на глибину 0,55 метра. У північно-західному кутку (в бік поелища) знаходився вхід до приміщення шириною близько метра у вигляді двох східців. Верхній шар заповнення котловану житла характеризується м'якою струстурою темно-сірого ґрунту із вкрапленнями невеличких шматків глиняної обмазки і численними культурними рештками, зокрема: 75 фрагментів ліпленого посуду, 25 кісток тварин, 2 уламки глиняних конусів, 2 необроблені камені. До колекції взято фрагмент товстостінного черпака великих розмірів (діаметр вінця близько 20 сантиметрів) із високою петлеподібною ручкою, що далеко виступає над верхом вінця. Середній шар заповнення котловану житла відзначається наявністю дрібних вуглинок у м'якому світло-бурому ґрунті. Він також густо насичений артефактами: 41 фрагмент ліпленого посуду (частина із них мала чорнолаковану поверхню, на тулубах горщиків присутній наліплений валик), 11 шматків глиняної обмазки, 27 кісток тварин, керамічне кружало для веретена, уламок зернотерки. У нижньому шарі заповнення котловану житла стало більше траплятися деревних вуглинок і артефактів. У віддаленому від входу південно-західному кутку знаходилися сліди відкритого вогнища. На підлозі ями зафіксовано тонку (1-2 сантиметри) плівку затверділого темного мулу. Серед знахідок виявилися 57 уламків кераміки, 2 шматки глиняної обмазки, 52 кістки тварин, уламок глиняного конуса.

майже цілий глиняний конус висотою 7,5 і шириною 8,5 сантиметра із горизонтальним отвором у корпусі, уламок кружала для веретена, круглий обточений фрагмент стінки горщика, 4 необроблені камені. Серед фрагментів посуду є вінець і стінки горщиків, прикрашених наліпленням валиком із пальцевими вдавленнями по них.

Господарче приміщення (яма №3) знаходилося за 3 метри на північний схід від вже описаного житла. На тлі передматерикового суглинку яма мала форму близьку до квадрата із закругленими кутками, максимальні розміри її площі дорівнюють 3,90x3,10 метра, глибина – 0,50 метра. Вхід шириною близько метра влаштований у західній стінці – у бік житла. У дальньому від входу кутку приміщення знаходився лъох у вигляді округлої ями діаметром 1,85x1,80 і глибиною 0,90 метра. Паралельно стінці котловану приміщення до лъоху влаштований скибкоподібний східць шириною 20 сантиметрів. Дно лъоху було вкрито тонким шаром сажі і попелу. Заповнення об'єму приміщення і лъоху характеризується м'якою структурою сірого і бурого (у нижній частині) ґрунту, дуже густо насиченим шматками глиняної обмазки (шоді досить великими) і вугливами (переважно вздовж стінок). Серед знахідок переважають кістки тварин – 280 одиниць, особливо багато їх було у верхньому пласті. Переважали рештки кози-віниці, значно менше великої рогатої худоби і собак. Фрагментів ліщеної кераміки знайдено 124. Серед них є неповний розвал (12 фрагментів) прямокутного горщика, прикрашеного біля краю вінець круглими дірочками. Реконструкція з'ясувала, що висота посудини сагала 13-14 сантиметрів, діаметр вінець – 14, а денця – 8,5 сантиметра. Частина знайдених уламків горщиків мала орнамент у вигляді наліпленого валика з пальцевими вдавленнями на шийці і на стінках корпусу.

Друге господарче приміщення (яма №4) знаходилося з південного боку від першого. Воно мало доволі складну будову, бо всередині його виявилось два лъохи – можливо, різночасові. Споруда складалася із двох частин: основної (південної) і прибудови з північного боку. Основна частина у плані має форму близьку до прямокутної розміром 3,80x2,80 метра і глибину до 0,40 метра в материковому ґрунті. У південно-східному секторі приміщення розташований лъох овальної форми розміром 1,85x1,25 і глибиною до 1,10 метра. Біля дна стінки лъоху розширені так, що дно стає майже круглим – 1,85x1,65 метра. Зі сходу, де, вірогідно, знаходився вхід до приміщення, лъох мав східць шириною 15-18 сантиметрів. У прибудови до основного приміщення північний (віддалений) бік мав заокруглену стінку. Максимальні розміри прибудови – 3,30x2,90 метра, долівка не рівна, на глибині від

0,20 до 0,50 метра. Тут знаходився лях (можливо, навіть два) складної форми, максимальна глибина його досягає 1,10 метра.

Заповнення котловану приміщення переважно із м'якого сірого ґрунту, вздовж стінок траплялися численні деревні вуглини і шматки глиняної обмазки. У приміщенні знайдено 63 кістки домашніх тварин, 133 фрагменти ліпленого посуду, фрагменти грецької амфори, 3 уламки глиняних конусів, глиняне кружало для веретена дископодібної форми діаметром 2,5 сантиметри, 4 необроблені камені. Серед особливих знахідок слід відзначити фрагмент псалія кієської вуздечки, виготовленого із кістки у "звірючому" стилі. Довжина фрагмента у вигляді неваріантно зображеної голови якоїсь тварини має довжину 3,7 сантиметра, товщина – 0,8 сантиметра. Поверхня псалія із усіх боків ретельно оброблена до гладенького стану. Вивчення краю фрагмента показує, що його відрізано ножем ще у давнину. Можливо, майстер забравував цей виріб.

Заповнення ляхів у прибудові відзначалося доволі значним вмістом у рихлому сірому ґрунті деревного вугілля, особливо багато вуглинок було на дні. Тут виявлено і чимало артефактів: 38 кісток тварин, 51 фрагмент ліпленого посуду, один необроблений камінь. Деякі фрагменти посуду були покриті кістявою.

На тімвіч, за кілька метрів перед входом до житла, виявлено три побутові ями (№№1, 2 і 5). Вірогідно, це звичайні сміттєвки. Вони мали округлу форму діаметром до 1,60 і глибиною до 0,60 метра. Ями були заповнені різними відходами, переважно кістками тварин і уламками ліпленого посуду.

Культурні відкладення на поселенні Довжик-1 сформувалися, як показують виявлені артефакти, впродовж другої половини VIII–VI ст. до н. е.

На лівому березі Сухой Груні, навпроти Більського городища, також у сілфському добу існували неукріплені поселення. Частина із них знаходилася на схилах борової тераси, інші – займали висоти підосить далеко від заплави річки, але обов'язково поруч балки або обводненого яру. Всі поселення примітні, насамперед, наявністю на їхній території попелиць, подібно до правобережних поселень.

До першої групи входить поселення в урочищі **Саранчове поле**, виявлене ще 1906 року Василем Городищовим. Тут дослідник закримітив ледь помітне на горизонті попелище діаметром у "15 кроків", тобто десь 10-12 метрів, висотою "8 вершків", тобто 0,35 метра. Ґрунт на попелищі містив у собі високу концентрацію золи. На подив археолога, у ході невеликих розкопок, крім невеликої кількості дрібних фрагментів ліпленої кераміки, інших артефактів знайти не вдалося.

Ще одне поселення із поведищем Василь Городцов виявив на території курганного могильника в **урочищі Осняги**, поблизу розкопаного ним кургану №9. Інформацію про нього археолог дізнався із розповіді власника поля, який стверджував, що під час оранки кожного року на цій ділянці з'являється "попелиста земля" і чимало кісток тварин, багато глиняних черепків, подібних до тих, що знаходять у Більському городищі. Обстеження місцевості підтвердило слова землевласника, але Василь Городцов вирішив ніяких розкопок тут не робити, тому що "золяник здавався дуже виснаженим" [Городцов В.А., 1911, с. 137].

1975 року під час розкопок курганів в урочищі Осняги Борис Шрамко також виявив рештки поселення скіфської доби, де у попелищі досліджено рештки жертвоприношення.

Другу групу складають два поселення у верхів'ях довгого обводненого яру під назвою **Круглик**. Перше поселення **Круглик-1** знаходиться на рівному обробленому полі поруч краю лівого берега балки із джерелом, яка має давню назву Безодня. На заході, за посадковою лісосмугою, на відстані 1 кілометра від поселення знаходиться центральне скупчення курганів в урочищі **Скоробір**. Поверхня поселення дуже пошкоджена багаторічною глибокою оранкою, але на горизонті ще помітні насипи попелищ світлого кольору висотою до 0,30-0,40 метра і діаметром від 20 до 35 метрів. Шість попелищ уздовж лісосмуги, що попадає берегом яру **Круглик**, тягнуться ланцюжком приблизно по лінії схід – захід на відстані від 50 до 100 метрів метрів один від одного. По всій території траплялися артефакти скіфської доби і більш пізніх епох. Перші сконцентровані переважно вздовж яру на площі приблизно 500х150 метрів, що дорівнює близько 7 гектарів. Шурфування культурних відкладень між попелищами показало, що вони належать до скіфської доби, їхня товща сягає 0,90-1 метр. Вони досить густо насичені артефактами: фрагментами ліпленої кераміки, шматками глиняної обмазки і кістками домашніх тварин. На попелищах серед знахідок переважали фрагменти ліпленої чорнолискованої кераміки із ритованим геометричним візерунком і горщиків із типовим для скіфської доби орнаментом, а також уламки старогрецьких амфор. Під час обстеження нам вдалося зібрати колекцію із кількох десятків знахідок, серед яких є і металеві вироби: три уламки залізних поживців і плоске кільце, бронзові платівка видовженої форми, фрагмент прямокутного у перетині стрижня, дротяний перстень і трилопатевий наконечник стріли.

На протилежному (правому) боці яру **Круглик**, на схід від громадського ставка (мешканці Більська називають його **Батьківським**), знаходиться доволі велике поселення **Круглик-2**. Зі сходу воно обмежене великим лісом. На свіжій ріллі добре видно кілька попелищ. Поселення

охоплює територію приблизно 400x200 метрів, тобто до 8 гектарів. Культурні відкладення, особливо на повелющах, густо насичені фрагментами ліпленої кераміки, серед якої чимало із чорноліскованою поверхнею. За типами форм і орнаментативі посуду це поселення попередньо можна датувати ранньоскіфською добою (VII-VI століттями до н. е.).

Поселення на берегах річки Груні та її приток

Доволі густо заселена була і територія вздовж річки Груні. На її правому корінному березі мною виявлено понад десяток поселень скіфської доби. Знаходилися вони, фактично, через кожні 2-3 кілометри на краю високого (понад 30-40 метрів над заплавою) корінного берега поруч балок чи ярів, що випадають у долину річки. Частина поселень примітна наявністю на їхній поверхні класичних поведиць із чорноліскованою керамікою. Оскільки місцевість уздовж річки по обидва береги зайнята лісами і чагарниками, пасовиськами і сучасними населеними пунктами, то пошуки слідів давньої оселості для дослідника тут доволі складні. Не виключено, що майбутні обстеження берегів Груні у межах Охтирщини і Зінківщини виявлять ще чимало пам'яток скіфської доби. Топографія і природні умови тут дуже схожі з басейном Сухої Груні. Можна припустити, що і русло річки Груні було одним із маршрутів колонізації Середньої Поворекля переселенцями із Дніпровського Правобережжя.

Кілька поселень скіфської доби відкрито в околицях села Грунь Охтирського району. Про деякі з них слід сказати окремо.

Поселення **Грунь-1** знаходиться за 1 кілометр на північний схід від села на правому березі річки, займає мисовидний виступ довгого яру на площі 350x100 метрів (3,5 гектара). Культурні відкладення густо насичені артефактами, добре помітні н'ять поведиць. Серед знахідок є фрагменти чорноліскованої кераміки з ритованим орнаментом, уламки горщиків із наліпченим валиком, глиняні "коржикки" і кульки, кружала для веретена, уламки грецьких амфор, велика кварцитова зернотерка і округло-кубичні кулі діаметром близько 5 сантиметрів.

Поселення **Цегельня** розташоване на мисовидному виступі корінного берега річки, утвореного береговою лінією і на півночі довгим обводненим яром, який місцеві мешканці Груні називали Цегельня, бо в минулому тут діяв цегельний завод. Паралельна назва цього урочища – ариша, тобто місце для вписання худоби. Пам'ятка дуже зруйнована кар'єром, де добували глину і пісок. Нами були помічені решки кількох поведиць, товщина культурних відкладень на яких сягає 0,60-0,70 метра. Поселення охоплювало територію приблизно 350x250 метрів (дещо 5 гектарів). На оголених ділянках культурного шару помітно багато давніх артефактів. Серед знахідок є фрагменти вінець горщиків із валиковим орнаментом, чорноліскованих корчаг із "гулькою" на стінках

корпусу, мисок, черпаків із ритованим геометричним орнаментом, глиняне кружало для веретена тощо.

Два великі поселення скіфської доби відкрито поблизу села Шенгаріївка Зіньківського району. Поселення **Шенгаріївка-1** виявлене біля північного краю села на правому корінному березі Груні на мисовидному виступі між двома балками. Територія пам'ятки охоплює площу приблизно 350x250 (8 гектарів). На поверхні вдалося зібрати невелику кількість артефактів V-IV століть до н. е.

Поселення **Шенгаріївка-2** знаходиться біля північно-західної околиці села на правому корінному березі річки на мисовидному виступі між довгим ярм і балкою. Пам'ятка охоплює територію близько 20 гектарів, на ній добре помітні чотири повелнища, дуже густо насканчені давніми артефактами. Так само багато знахідок траплялося і на решті площі поселення. Серед знахідок є фрагменти: вінець ліплених горщиків із валиковим орнаментом; стінок горщиків із наліпленням горизонтальним валиком; чорнолискованих корчаг із "гульками"; вінець чорнолискованих мисок із валиковим орнаментом, "гульками" чи ритованим геометричним орнаментом; кубків і черпаків із ритованим орнаментом, затертим білою пастою, і "срашками" по кутках геометричних фігур; глиняні кульки і кружала для веретена; глиняна ложка; зооморфічна фігурка; "кружальця" із уламків стінок посудин із обточеними краями; фрагменти грецьких амфор; кам'яна кварцитова зернотерка; округло-кубичні шліфовані камені; кам'яні точила; шматки глини зі слідами залізного шлаку тощо. Вірогідно, це поселення проіснувало кілька століть – від другої половини VIII до кінця VI століття до н. е.

Біля південно-західного краю села на краю плато корінного берега, поруч балки, виявлене поселення **Шенгаріївка-3**. На площі близько 6 гектарів зібрано невелику кількість фрагментів ліпленого посуду, серед яких є віщія і стінки з валиковим орнаментом і віщія орнаментованих мисок.

На околиці села **Проценки** в урочищі Вершина на правому березі яру при впадінні у нього обводненої балки знаходяться рештки поселення скіфської доби на площі приблизно 300x150 метрів.

Три поселення відкрито поблизу села Ступки. Поселення **Ступки-1** знаходиться за 0,5 кілометра на північ від села на правому корінному березі річки Груні на пологому схилі виступу біля обводненої балки. На площі приблизно 3 гектари зібрано невелику кількість ліпленої кераміки скіфської доби і грецьких амфор.

За 0,3 кілометра від села на високому правому березі річки на північ біля балки зі ставом розташоване поселення **Ступки-2**. На його по-

верхній помітно сім уже дуже розораних поведиць, де зібрано ліплену кераміку раннь-оскіфської доби.

Поселення **Ступки-3** знаходиться на відстані кілометра у південно-західному напрямку від села в урочищі Вершина на правому високому березі обводненої балки. На поверхні пам'ятки помітно кілька майже досім розораних поведиць. Під час обстеження вдалося зібрати кілька десятків зразків чорнолискованої кераміки, частина їх із ритованим геометричним орнаментом, а також горщиків із паліленим валиком. Також знайдено глиняні кружкала для веретена, округло-квадратні підіфовані камені. Поселення охоплює площу приблизно 10 гектарів.

» «ВІДКРИТТЯ» УЯВНИХ «ГОРОДИЩ-СУПУТНИКІВ» < ПОБЛИЗУ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Поблизу Більського городища достеменно відоме лише одне укріплене поселення скіфської доби – на східній околиці селища Опішні. Воно знаходиться уже поза межами його ближньої округи, тому про нього мова не вестиметься. Але за останнє десятиріччя сумські дослідники Олексій Корота і Євген Осадчий (як наукові співробітники історико-культурного заповідника «Більськ») зуміли «відкрити» цілу серію «городищ-супутників», розглядаючи їх як своєрідний «укріплайон» на підступах до Більського городища. Очевидно, це стало предметом їхньої особистої самоповаги і гордості: бо, лише «за останні роки тут було виявлено п'ять нових городищ раннього залізного віку» [Корота О.В., Осадчий Є.М., 2008, с. 30].

Реальне існування дрібних укріплень поруч гігантської фортеці викликає великі сумніви, насамперед, зі стратегічної точки зору. У такій «іностані» вони абсолютно недоцільні чи навіть «шкідливі». У цьому можна перекоонатися, познайомившись зі спеціальною літературою з історії стародавньої фортифікації чи воєнної історії. Але ми свідомо витратимо час на розгляд порушеної проблеми, оскільки вона має підтримку в частини фахівців із скіфської проблематики, у тім числі посадових осіб у дослідницьких установах.

«Городище» в урочищі Барвінкова Гора

Найближче до Більського городища бурхлива уява Олексія Короти та Євгена Осадчного витворила «городище раннього залізного віку» в урочищі Барвінкова Гора, що є частиною більшого за розмірами урочища під назвою Більське джерело чи Більська гора [Корота О.В., Осадчий Є.М., 2008, с. 30-33]. Оглянувши рельєф указаної місцевості, ці дослідники помітили, що деякі ділянки мають видовжені пагорби чи

заглибини, які, на їхню думку, залишилися від сивої давнини. Замість ретельного вивчення їхнього походження, археологи оголосили їх фортифікаційними спорудами. Насправді, сучасні особливості поверхні рельєфу довкола знищеної дороги на Більську гору почали активно формуватися а середині 1960 років, після того, як село Більськ увійшло до складу Котелевського району. Саме тоді розпочалося прокладання комунікацій зв'язку (кабелю і дротів на стовпових опорах), а децю пініше – дороги із асфальтовим покриттям. Сліди цих робіт на земляній поверхні, а також дилбока улоговина старої дороги на Більську гору дуже зацікавили допитливих дослідників із Сум.

Що ж підготувало Олексія Коротю і Євгена Осадного до висновків про наявність на схилах Більської гори давніх захисних валів і ровів? Ось їхня відповідь: "У 2007 р. археологічною експедицією ІКЗ "Більськ" на чолі з В.В. Приймаком обстежена одна з найменш вивчених складових Гелону – припортові укріплення, розташовані поблизу с. Куземин. Був знятий новий план Східного укріплення із залученням супутникової системи навігації. В результаті розвідок на Східному городищі виявлені передвалові укріплення – берма. [До речі, у військовій фортифікаційній термінології "берма" означає не "передвалове укріплення", а уступ між верхнім краєм ескарпу (чи схилу оборонного рову) і підшовною нахилу вершери (земляного валу). Берма не дає ґрунту із брідшвера (валу) сунутися в оборонний рів (траншею). Ширина берми звичай буває від 0,5 до 3 метрів, залежно від висоти насипу, глибини рову і щільності ґрунту. З часом берма заглиблює і зовні її майже не помітно. У давніх земляних фортифікаційних спорудах її виявляють способом розкопок. Див. "Вісипедію" чи "Військовий словник". – П. Г.] Обстеження проводилися і на мисах другої та третьої надзаплавних терас правого берега р. Ворскла. Розвідки, проведені авторами на Середньому Іслі, показали, що саме в таких умовах можуть розташовуватися городища-схованки епохи раннього залізного віку" [*Коротя О.В., Осадний С.М., 2008, с. 30*]. Що ж, сказано – зроблено: "Поблизу Східного укріплення виявлене городище, яке розташоване за 2 км на захід від північно-західної околиці смт. Котельва Полтавської обл., в урочищі Барвінкова Гора. [Насправді, відстань від Котельви до Більської гори дорівнює близько 6 кілометрів. – П. Г.]. Воно займає похилий мис другої надзаплавної тераси правого корінного берега р. Ворскла. Городище має овальну форму. Його розміри 270х50-70 м, висота над рівнем заплави становить 25-30 м, падіння висоти майданчика городища з півдня на північ складає 5-6 м. З південного та західного боків городище обнесене валом шириною 5-6 м та висотою 1,2-1,5 м і ровом шириною 5-6 м та глибиною 1 м. Лінія укріплень проходить схилом та дном яру до

місця, де бере початок невеликий струмок. У цьому місці укріплення починає підніматися вгору і змінюється його характер – починається ескарп висотою 1,5 м, який на окремих ділянках переходить у рів. Північна частина мису відрізана ескарпом, який на схилі переходить у рів. Східна частина городища практично не має укріплень, за винятком похилого схилу мису, який додатково укріплений валом і ровом. Підніжжя мису частково зруйноване ерозією. Глибокі промоїни утворилися в результаті ерозії та мають вертикальні схили, висотою до 6 м. У південній частині укріплення, за винятком схилу мису, вони відсутні. Тут, біля підношви мису, пролягає русло струмка зі стрімкими берегами, при цьому утворився схил висотою 5 м [Коротя О.В., Осадчий С.М., 2008, с. 30-31, рис. 3]. Читачу вище наведені рядки, дивуєшся фантазії сумських дослідників і задаєш собі питання: для чого було потрібно будувати таке “креативне” городище мешканцям величного Гелона на схилі гори? Автори, звичайно, перейнялися і цим питанням, тому підготували пояснення: “Городище в урочищі Барнішова Гора розташоване безпосередньо поблизу Східного укріплення Більського городища та належить, найімовірніше, до типу городищ-схованок. Воно відрізняється від загально середньовіковських городищ, що мали складну потужну систему укріплень і належали до типу ненаселених фортець. Незначні укріплення стали причиною того, що довгий час городище знаходилося поза увагою археологів. Цьому сприяли і особливості розташування укріплень, які проходили по підніжжю гори, що не є типовим для городищ Сули та Ворскли” [Коротя О.В., Осадчий С.М., 2008, с. 31]. Далі автори дають пояснення, для чого Гелону було потрібне це “городище”: “Подібні городища відносяться за типом до числа тимчасових схованок, які використовувалися для сезонного перебування. На думку багатьох дослідників, вони могли призначатися для перебування у зимовий період табунів коней або великої рогатої худоби. Культурний шар на таких городищах часто відсутній, або містить поодинокі фрагменти ліпного посуду скіфського часу. Городище не має потужних земляних укріплень з нашліпного боку і не могло протистояти нападу значних сил ворога, але добре підходило в якості загону для худоби чи розташування там тимчасового табору торговців. Городище розташоване в місці, де схил корінного берега був не таким крутим, і саме тут міг знаходитися підйом до Східного укріплення з боку річки. Якщо це так, тоді місце знаходження городища є цілком логічним, – воно, з одного боку, прикривало в'їзд, а з іншого – могло бути допоміжним пунктом, де здійснювалися купці, які з певних причин не могли потрапити до Більського городища” [Коротя О.В., Осадчий С.М., 2008, с. 31-32]. Схоже, автори самі розгубилися у лабіринтах своєї логіки, у якій же “якості” існувало

"городище-супутник" на Барвінковій горі за дві сотні метрів від потужних оборонних рубежів Гелона: як важливий фортифікаційний об'єкт, табір іноземних кучців чи як загиб для домашньої худоби? Останній варіант навіть підтримують "багато дослідників". Дуже цікаво, хто?

Завершуючи розлогий розгляд чергового археологічного міфу довкола Більського городища-Гелона, слід зазначити, що він не має ні реального підґрунтя, ні логіки здорового глузду. Практична доцільність існування подібних укріплень безпосередньо біля городища-гіганта з будь-якої точки зору дуже-дуже сумнівна, але головне – це плід гонорової уяви, ціяк об'єктивно не підтверженої речовими доказами.

На те, що із "городищем" в урочищі Барвінкова Гора співробітники історики-культурного заповідника "Більськ" погарячували, вже вказали полтавські археологи-дослідники Більського городища Олександр Супруненко і Вячеслав Шерстюк [*Коротя О.В., Осадчий С.М., Приймак В.В., 2010, с. 26*].

Куземинське "городище"

Очевидно, молодим сумським дослідниками Олексію Короті і Євгену Осадчому разом із їхнім наставником Віктором Приймаком дуже хочеться захити слави відсривачів "знакових" пам'яток – ровесників Більського городища, тому вони інтенсивно їх шукають на території своєї рідної Сумської області. Оскільки Євген Осадчий, як він сам стверджує, є старшим науковим редактором робочої групи "Зводу пам'яток історії та культури" при управлінні культури і туризму Сумської облдержадміністрації, то у його польовій діяльності археолога проглядається певний "посадовий" інтерес. То є справа особиста, але об'єктивність у дослідницькій діяльності ще ніхто не скасовував.

"З легкої руки" Євгена Осадчого і Олексія Короті "народилася" ще одна пам'ятка, але тепер неподалік уже північно-східного краю Більського городища в Сумській області [*Осадчий С.М., Коротя О.В., 2003, с. 115-118*]. Поштовхом до цього стала негативна реакція на висловлені мною 2003 року сумнівні про реальність існування так званого "Куземинського укріплення" з "портом" у складі Більського городища. Авторі цього і не приховують: "В останній час побачила світ робота ще одного дослідника Більського городища, учня Б.А. Шрамка, П.Я. Гавриша, який намагався спростувати, на його погляд, хибні уявлення попередників про існування Куземинської штабелі та необґрунтовану точку зору щодо місцезнаходження тут, у заповіді Ворскли, "торгового порту" скіфської доби. Таким чином, початок дискусії щодо існування Куземинського укріплення отримав перший поштовх" [*Осадчий С.М., Коротя О.В., 2003, с. 115-116*]. Отже, задачу було поставлено – потрібен результат. Дуже оперативно, вже "восени 2003 р. здійснювалося обстеження північних околиць

Більського городища в межах Сумської області. У ході розвідок, проведених під керівництвом В.В. Приймака, привернув увагу об'єкт, схожий на укріплення, який розташований за 0,2 км на схід від с. Куземин Охтирського району Сумської області. Від розташований на піщаному мисі лівого берега р. Ворскли, майже навпроти роменсько-давньоруського городища в ур. Замок. Це заплавне укріплення складається з валу і рову. Ширина валу, біля підійсся, становить 20-22 м, висота – коливається від 1,0 до 2,5 м. З північного боку від нього розташований рів, в окремих місцях дуже замулений. Ширина рову – 18-20 м, глибина – 1,0-1,5 м. Вал насипаний з піску, має протяжність 800 м та відрізає мис від масиву прибережної заплави, утворюючи замкнену ділянку. У південній частині від основного валу відходить півколом серповидний вал, призначення якого не зовсім зрозуміле. Не виключено, що залишки цієї цитаделі могли використовуватися як схованка. На валу та із внутрішнього боку укріплень виявлені окремі підйоми матеріали скіфського часу: вінець ліпного горщика з проколами, фрагменти стінок ліпного посуду та бронзова монетоподібна бляшка [Овдій С.М., Корота О.В., 2003, с. 116-117, рис. 2]. Відразу помітно, що у авторів не все ладиться із фортифікаційною термінологією, наприклад, своє "городище" вони називають цитаделлю. Загально прийнято за цитаделю вважати частину великого укріплення, яка по всьому периметру має штучні оборонні споруди для круглої оборони. Про аргументацію щодо хронології описаної вище "пам'ятки" навіть говорити не варто.

Пояснення необхідності таких "укріплень раннього залізного віку" пояснюють також "креативно": "Для інтерпретації даного об'єкта слід розглянути його топографічні особливості і розташування відносно інших городищ раннього залізного віку. Правий берег Ворскли високий, зі стрімкими схилами, а перша надзаплавна тераса – досить вузька. Від Куземинських укріплень до заплави йде досить довгий каньйон, по якому сьогодні проходить дорога. Не виключено, що і в скіфський час це зручне місце могли використовувати для сполучення між заплавою та Більським городищем. Укріплення на лівому березі – якраз навпроти. До того ж, лівий берег тут дуже зручний для розвантаження суден. Пристаючи до правого берега, поставала проблема підйому вантажу на значно вищий схил та подолання перешкод стрімкої течії Ворскли. Лівий берег мав досить простору для зручного розташування значної кількості людей і транспортних засобів. Зважаючи на сезонний характер торгівлі за скіфського часу, тут у певний період могли накопичувати великі обсяги товарів, у першу чергу – зерна. Можна припустити, що в цьому місці існувала переправа, адже тут річка не широка і має незначні глибини. Також з лівого берега відкривається зручний сухо-

путний шлях до степового масиву на території сучасних Харківської і Донецької областей. Слід зауважити, що укріплення на лівому березі побудовані практично між Куземинським та Котелевським городищем (розташованим ближче до с. Українка Охтирського району Сумської обл.). Який же сенс було зводити дві потужні фортеці на відстані 1,5 км в місці, де відкритих поселень не виявлено? Отже, ділянка берега між двома городищами мала важливе значення для жителів Більського городища-Гелону. Цілком ймовірно, що вони захищали місце, де проходило розвантаження і навантаження човнів та невеликих суден, тобто, його можна співставити з портом у сучасній інтерпретації [Осадчий С.М., Корота О.В., 2003, с. 117-118].

Висловлені Євгеном Осадчим і Олексієм Коротею міркування більше пасують світогляду сучасного, мало практичного міського туриста, який особливо не переймається, які зміни могли статися на даній місцевості за дві з половиною тисячі років, коли клімат був дещо вологішим і теплішим, ніж тепер. Тут, вважають сумчани, є зручний "каньйон" з дорогою порівняно недавнього походження; шлях лівобережжям до Донецьких степів, де кочували не завжди мирні щодо осілих хліборобів скіфи, по ще недавно заболоченій широкій заплаві Ворскли; нешироке із "незначними глибинами" русло ріки... Мабуть, ніде немає, на думку авторів, кращого місця для зберігання (чи "розвантаження-навантаження") дорогоцінного в ті часи такого товару, як збіжжя, що дуже боїться вологи і швидко тоді псується, як біля русла річки із постійною вологою, майже щоденними ранковими туманами, а після проливних літніх чи осінніх дощів тут земля поверхня перетворюється на справжнє болото. Та, мабуть, і свої товари іноземним кущам краще було зберігати подалі від фортечних стін Гелона, але під захистом "потужної фортеці" на березі ріки в "порту у сучасній інтерпретації". Які тільки думки не народжуються у бурхливій уяві, щоб "узаконити" наявність біля сучасного Куземина "порту" міста Гелона під прикриттям двох інших "могутніх фортець"!!

Тепер до головного: що то все-таки за насипи, які дійсно існують на вказаному Євгеном Осадчим і Олексієм Коротею місці? Мені була нагода кілька разів їх обстежувати, розпитати про них у мешканців села Куземина. Ті насипи зведені давно, вони прикривали під час розливу Ворскли, особливо весною, під'їзд до дерев'яного мосту через річку. Десь півстоліття тому, коли будували бетонний міст і проклали асфальтову дорогу з Куземина до Українки, будівельники бульдозерами у бік Ворскли нагоринули пові дамби, щоб захистити від підмивання полотнища дороги до мосту. Отже, жодних фортифікаційних споруд раннього залізного віку немає.

Котелевське “городище пізньоскіфського часу”

Не випадково Євген Осадчий і Олексій Коротя згадали ще одне “городище раннього залізного віку” на лівобережжі Ворскли навпроти Куземина. Але воно було вже раніше “заклікане” старшими колегами під назвою Котелевське. Фактично, щим на початку 2000-х років був даний старт пошуків городищ-супутників чи городищ-схованок довкола Більського городища. З'явився цілий ряд публікацій, де введено до наукового обігу інформацію про цю дійсно реальну пам'ятку своєї давнини [Супруненко О.Б., 2002, с. 251–257; Кулатова, Охріменко, Супруненко 2002, с. 25–28; Кулатова 2002–2003, с. 114–117; Кулатова, Супруненко, Тертиловський 2005, с. 6–14].

Це невелике давнє городище розташоване на пагорбі лівобережної частини заплави ріки Ворскли практично навпроти Куземина. Уперше інформацію про нього подав відомий дослідник старожитностей Слобожанщини і Полтавщини середини XIX століття архієпископ Філарет (Д.Г. Гумілевський). Про цю пам'ятку добре знають місцеві краєзнавці і археологи-дослідники Більського городища, але пов'язувати її з ним довго ніхто не наважувався. Городище ніби паново було відкрите групою співробітників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації на чолі з Олександром Супруненком під час поїздки до Куземина у жовтні 2000 року. За їхніми даними, городище знаходиться за 5,1 кілометра на північний захід-північ від селища Котельви в урочищі Городище на території заповідного урочища Зінківщина Котелевського лісництва. Пам'ятка займає останець лівого високого берега ріки Ворскли, що свого часу огинався одним з її рукавів. Підвищення здійснюється помітним пагорбом серед заплави за 2,5 кілометра на схід від села Куземина і за 2,7 кілометра на південь-південний схід від села Українки Охтирського району Сумської області.

Звертають на себе увагу “нестандартні” для скіфської доби топографічні умови розташування укріплень. За детальним описом дослідників, абсолютна висота останця, де знаходиться городище, сягає 115,6 метра, висота над рівнем заплави Ворскли – 20,5 метра. Останець із заходу відмежований від масиву плато долиною колишнього струмка, зі сходу – старцею Ворскли. З південного заходу його відділяє від незначних підвищень другої надзаплавної тераси також долина сухої стариці глибиною 0,8–1,2 метра і шириною близько 8 метрів. Усе підвищення колишнього місця близької до трикутної у плані форми, витягнуте вздовж сучасного русла Ворскли з південного заходу на північний схід понад 350 метрів, використане для спорудження городища. Для цього його схили висотою 12–16 метрів були частково ескарповані, під-

силей по краю валом і ровом. Площа городища на сьогодні повністю вкрита лісонасадженнями граба і дуба.

Цікаве планування Котелевського городища. Воно в плані має трикутну форму практично "класичного" рівнобідреного трикутника, довша частина якого утворює майже пряму лінію, звернену укріпленнями на північній захід. Площа пам'ятки дорівнює 180х360 метрів, тобто приблизно 3,3 гектара. Вали оточують піщаний останець по периметру, по краю схилу, а зі сходу та заходу – нижче на 1,0-1,5 метра від рівня його майданчика. Привертас увагу незвичний спосіб розташування штучних оборонних укріплень – валів. Зазвичай, фортифікатори раннього залізного віку будують їх на підвищеннях ділянок місцевості, а тут – навпаки. Здається, насипи навколо останця відігравали в першу чергу захисну роль від повеней і розмивання нагорба. Від обстрілів противника чи прямого нападу наявні вали не були серйозною перешкодою, а навіть "швидливими", бо могли слугувати прикриттям для самих нападників. Захисники ж городища залишалися відкритими для ураження.

Дослідження оборонних споруд Котелевського городища показало, що його вал – це суцільний насип висотою від 1,2 до 4 метра "підтрапецієподібного" перетину з шириною в основі 3-5 метрів, на вершині – 0,8-1,5 метра. Схили порівняно добре збереглися і мають нахил 35-45 градусів. Вал насипаний із ґрунту, виїнятого під час відкопування рову. Заплавний рів має вузьке сплюснене дно, трапецієподібний перетин; він зберігся на глибину 1-3,5 метра при ширині в основі 0,6-1 метр і у верхній частині – 3-6 метрів. Його не порушені ерозією схили досить круті й стрімкі, вважають дослідники. На південно-західній ділянці укріплень, з північного боку, нижче на схилі, через 2-3 метри, помітна додаткова смуга укріплень у вигляді досить запиллого валу висотою 0,8-1,5 метра (ширина в основі – 2-3 метри) та рову, близького до трикутного перетину шириною до 2 і глибиною 0,7-1,5 метра. Найнижча на всьому городищі південно-західна ділянка укріплення підсилена курганоподібним насипом, розміщеним у кутку городища і захищеним більш глибоким ровом та масивнішим валом. Цей насип має круглу в плані форму, зведений з поверхневих напшарувань, у верхній частині – з культурного шару. Його діаметр – 14 метрів, висота – 2,6 метра. На думку дослідників городища, це підвищення можна розглядати як основу "бантоподібної" фортифікаційної споруди над одним із в'їздів" [Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В., 2005, с. 10]. Саме тут, з боку річкової заплави, влаштований простий вхід до городища, на сьогодні розширений трасою лісової дороги. Сучасна його ширина дорівнює близько 2,5 метра. Сліди ще одного входу, можливо, пілітного походження, відзначені у південно-західній частині укріплення. До

ного веде вузький крутий узвіз, прокладений по гребеню надзапланованого підвищення. Вали на цій ділянці досягають максимальної висоти понад 4 метри. У них залишений вузький прохід шириною близько 1,5 метра. Сліди узвозу помітні й на схилі майданчика городища вироджені 100-120 метрів. Його ширина – 1,5-1,7 метра, глибина від рівня навколишньої поверхні – 0,4-0,7 метра.

Підставою для хронологічно-культурно визначення пам'ятки стали аналізи "у відслоненнях схилів, оголеннях масиву валу", зачищення зовнішнього валу і два шурфи розміром 2x2 метри і 1,5x2 метри усередині городища. У ході дослідження шурфів знайдено більше 20 "діагностованих" (мабуть, тих, за якими можна визначити культурно-хронологічну привалезність) фрагментів ліпленого посуду і 4 вироби з каменю. Їх, на думку дослідників пам'ятки, можна зіставити "зі старожиттєвими кінця I тис. до н. е. – початку I тис. н. е." [Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В., 2005, с. 12]. У другому шурфі знайдено розвал верхньої частини ліпленого горщика.

Виявлених матеріалів, як вважають сучасні дослідники Котелевського городища, цілком достатньо, щоб стверджувати: "Мисоно-останцевий характер городища, його підтрикутна форма, наявність укріплень кругової оборони з підсиленням, що характерні для... городищ Лісостепового Лівобережжя, розміщених на схилах, влаштування ровів з конусоподібним і сплюсненим дном та простих входів дозволяє віднести обстежену пам'ятку до групи городищ-схованок скіфської доби, характерних для регіону Піворескля кінця VI-IV ст. до н. е. До речі, саме Котелевське городище могло бути додатковим елементом підсилення захисту північно-східного напрямку на підступах до широко відомого Більського городища і, таким чином, належати до числа укріплень-супутників грандіозного комплексу скіфської епохи" [Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В., 2005, с. 12,14].

Цей висновок явно містить слабо приховане бажання будь-що "зблизити" Котелевське городище із "культурним" для археологів Більським городищем-Голоном, але для цього поки що немає жодних підстав. Це місце могло бути стійбищем рибалок, але більш пізнього "зарубинецького" часу, і аж ніяк не відігравало роль фортифікаційної споруди скіфської доби на зразок городища-схованки у заболоченій заплаві Ворскли. Інтерпретація виявлених у Котелевському городищі матеріалів с односторонньою і тенденційною – артефактів VI-IV століть до н. е. там немає. Висловлена думка позбавлена і логіки здорового глузду: як могло таке мініатюрне укріплення порівняно з Більським городищем-гігантом бути "додатковим елементом підсилення захисту" чи "схованкою" населення від ворога, коли зовсім поруч знаходяться могутні оборонні стіни міста?!

Більш близька до істини точка зору істориків і краєзнавців, які на підставі народних переказів XIX століття вважають Котелевське городище тимчасовою схованкою XVII-XVIII століть для мешканців довколишніх поселень від набігів татар, а також ченців Скельського православної монастиря, що знаходився за кілька кілометрів на протилежному високому березі Ворскли, від переслідувань католиків.

Північні "городища-супутники"

Володимир Приймак разом зі своїми однодумцями на північ від Більського городища "створили" у своїй уяві навіть великий "укріплення" довжиною 30-50 кілометрів, де розташовані такі городища, як Зарічне, Камешка, Сосонка, Журавне та інші [Кашкин А.В., Приймак В.В., 2012, с. 66]. Ця місцевість ще розглядається як "прикордонна" лінія, "яка може позначати межі ресурсної зони Більського городища – міста Гелону" [Осадчий С.М., Коротя О.В., Берест Ю.М., 2006, с. 121]. Розглянемо конкретні факти щодо городищ ближньої північної округи Більського городища.

До списку городищ "сіфської культури лісостепу", що розташовані на півночі безпосередньо неподалік Більського городища, внесено пам'ятки Черпеччина, Журавне 3, Журавне 1 [Коротя О.В., Осадчий С.М., Приймак В.В., 2010, с. 22]. Зроблено це на підставі їхнього особистого обстеження і знайдених там окремих артефактів, археологічні розкопки пам'яток ніколи не проводилися.

За даними сумських дослідників, городище Черпеччина "розташоване за 2 км на північний схід від північно-східної околиці села Черпеччина Охтирського району Сумської обл. Воно займає останець правого корінного берега ріки Ворскли, який віддалений від краю корінного берега у долину на 2 км. Останець розташований на місці впадіння річки Охтирки у Ворсклу. Форма останця близька до підтрапецієвидно, майданчик має рівну поверхню, зівельовану численними будівельними періодами. Геологічна структура останця децю відрізняється від інших городищ. Він складається із піску та брил коричневого залізняка. Висота "горі" над рівнем запади становить 40-45 метрів. Розміри городища – 200x100-120 м. З північного сходу від останця знаходиться основне русло Ворскли, а з півночі – її стариня... Північно-східний кут захищає вал, шириною 10 м, висотою від 1,2 до 1,5 м та протяжністю 120 м, побудований із ґрунту та залізнякових брил" [Осадчий С.М., Коротя О.В., Берест Ю.М., 2006, с. 117, 118].

Цю пам'ятку, віддалену приблизно на 25 кілометрів від Більського городища, Віктор Приймак з колегами без зібраних там артефактів, без археологічних розкопок, а лише на підставі візуального спостереження визначили як "городище-супутник" міста Гелона. Їхні "аргументи"

варто навести дослівно: "Перший будівельний період, скоріше за все, пов'язаний з діяльністю племен скіфського часу. На це може вказувати наявність ескарпів практично по всьому периметру, причому, якщо на північному, південному та західному боці ескарповані краї майдагетика, то зі східного – схил гори. Найпотужніший ескарп захищає городище з південного боку. Тут його висота становить 4,0-4,5 м, а ширина майданчика, що утворився при цьому, – від 15 до 20 м. Крутизна схилу ескарпу 65-70 градусів. З північного боку ескарп має висоту до 2 м та ширина майданчика становить 8-10 м. Південно-східний схил ескарпований на висоту близько 5-6 м, крутизна схилу його майже 80 градусів" [Осадчий С.М., Коротка О.В., Берест Ю.М., 2006, с.117]. Коментарі зайві...

Щодо городища біля села Журавного відомо лише про одну пам'ятку. Ось її опис: "Розташоване на плато правого корінного берега р. Ворскла, над дорогою з сс. Журавне у Рыботень (за 3 км від першого та за 2 км від другого)... Городище з півдня і півночі відрізане від плато ярами, що переходять у балси. З боку річки схил укріплений ескарпом. З північного та південного боку захищене валом (до 1,5 м висотою і 10-12 м шириною), ескарпами, котрі переходять у рови. Висота захищеної частини схилу становить 5-6 метрів. Рів з напільного боку неглибокий – 1,5-2,0 м, але досить широкий – близько 10 м. Майдагетик поріє лісом, має форму дуже витягнутої трапеції (з півдня на північ – 460 м, при найбільшій ширині – 170 м). Плато з напільного боку та майданчик понижуються до річки. Вал з півдня переривається трьома цевеликим ярами давнього походження (в'їзди?). У процесі шурфування з'ясувалася повна відсутність культурних нашарувань" [Осадчий С.М., Коротка О.В., Берест Ю.М., 2006, с.119].

Описана вище пам'ятка знаходиться приблизно за 16 кілометрів від Більського городища. При культурно-хронологічному визначенні автори, за звичкою, не переобтяжуються викладом будь-яких аргументів, для них достатньо того, що, "зважаючи на загальну топографію пам'ятки і систему укріплень, городище можна віднести до укріплених об'єктів I тисячоліття до н. е." [Осадчий С.М., Коротка О.В., Берест Ю.М., 2006, с.119-120].

Можна було пропустити нова увагу "дослідів" Віктора Приймака і його молодших помічників, якби їхні "здобутки" не знайшли підтримку в колі авторитетних українських археологів, які багато років вивчають Більське городище і його округу. Причину цього доволі дивного явища, мабуть, слід вбачати у "міцності об'ємів" спільних корпоративних інтересів – прилучити до Більського городища якомога більше археологічних пам'яток (реальних і віртуальних), особливо на території Сумської області.

Адміністративно-топографічна карта ближньої округи Більського городища

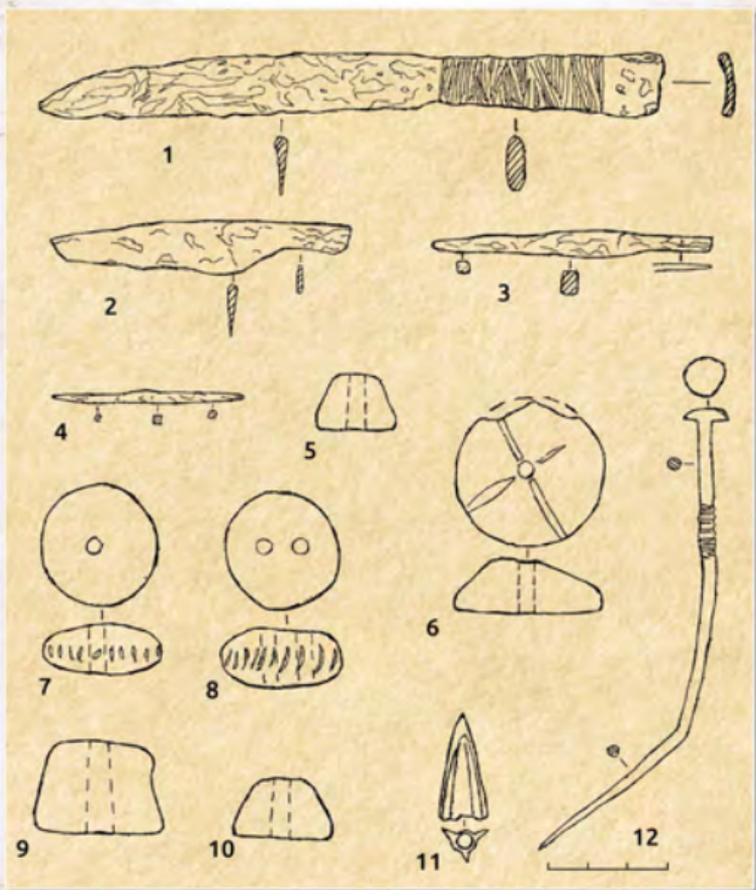
Олександр Супруненко

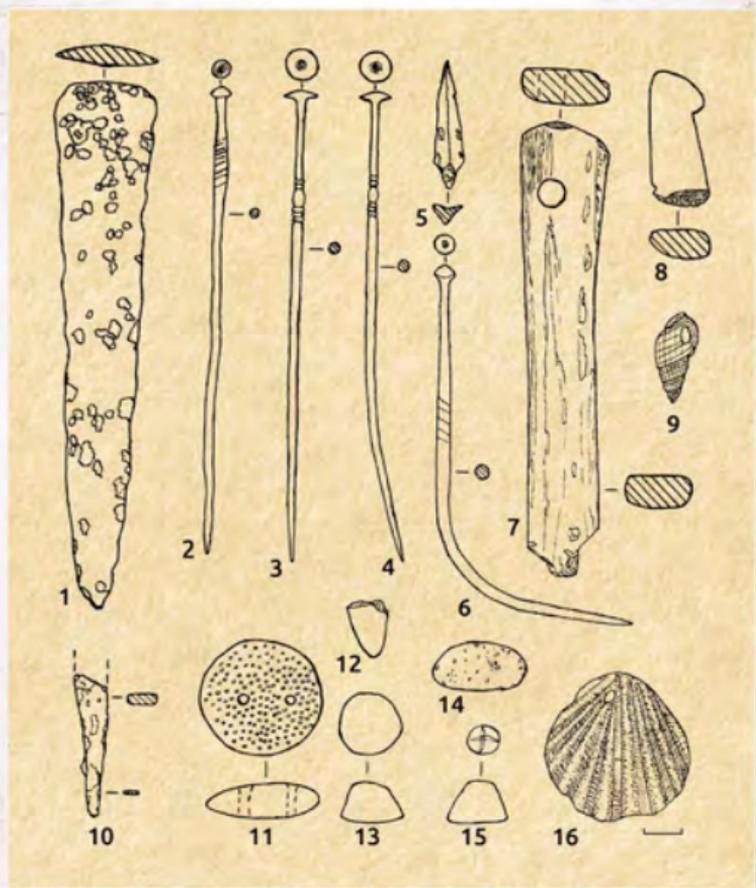
Ірина Кулатова

Поселення Саранчівка: загальний вид із лівого берега Сухої Груні (2005 рік)

Поселення Саранчівка: добуті в ході розкопок артефакти
(1-4 – залізо, 5-10 – кераміка, 11-12 – бронза)

Поселення Довжик-1: добуті в ході розкопок артефакти
(1,10 – залізо, 2-6 – бронза, 7,8 – кістка, 9,16 – мушлі, 11-15 – кераміка)

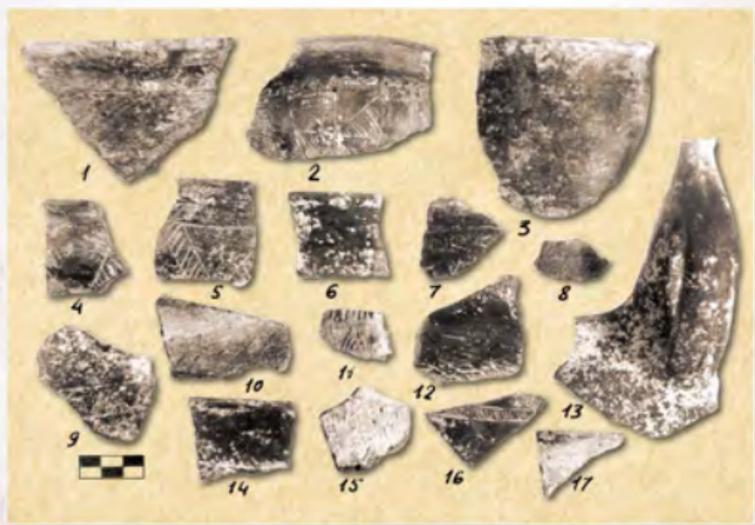
*Поселення Довжик-1: загальний вид на центральну частину поселення
(фото з півдня). (У звіті 1995 року рис. 4)*

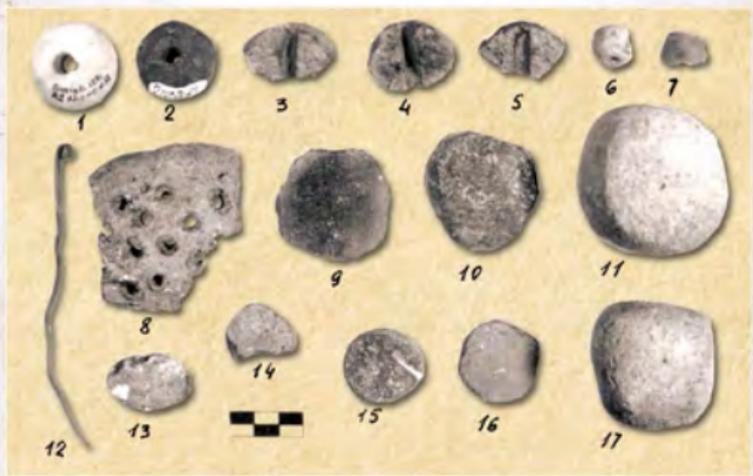
*Поселення в урочищі Геюсів яр: загальний вид на місце розкопок 1996 року
(фото з південного сходу) (У звіті 1996 року рис. 42)*

Поселення в урочищі Геюсів яр: досліджений жертвник (1996 рік).
(У звіті 1996 року рис. 52)

Поселення в урочищі Геюсів яр: виявлені у ході розкопок 1996 року фрагменти
ліпленого лискованого посуду. (У звіті 1996 року рис. 56)

Поселення в урочищі Геюсів яр: виявлені у ході розкопок 1996 року артефакти (1-10, 13-16 — кераміка, 12 — бронза, 11, 17 — камінь). (У звіті 1996 року рис. 57)

Поселення Круглик-1: загальний вид із південного сходу

*Поселення Круглик-1:
зібрані на поверхні металеві артефакти*

ВИСНОВКИ

Майже 2,5 тисячі років тому, посередній V століття до н. е., еллін Геродот із Галікарнаса на агорі в Афінах читав співвітчизникам свій твір "Історія". У ньому містився і Скіфський логос (оповідання) – розповідь про далеку варварську країну на північ від Понту Евксіського (Чорного моря), де панують войовничі і непереможні скіфи. Ще далі – на краю ойкумени (обжитої землі), серед лісів, у країні народу буднів є грандіозне за розмірами місто-поліс під назвою Гелон. Можливо, не всі афіняни повірили мандрівному письменникові, бо розміри Гелону перевищували їхнє рідне місто, а рівного йому, в чому вони щиро були переконані, немає ніде у світі. Ну, можливо, лише знаменитий Вавилон...

Минуло багато віків, а скептиків щодо Гелона не поменшало. Зате у XIX–XX століттях з'явилося чимало ентузіастів, які розпочали пошуки легендарного міста на карті Східної Європи. Вони здійснювалися двома основними способами: теоретично-географічним і практично-археологічним. Перший полягав у тому, що, спираючись на географічні описи Скіфії Геродотом і іншими давніми авторами, дослідники намагалися визначити область, де можлива ймовірність знаходження древнього Гелона. При цьому нерідко "в кандидати на Гелон" пропонувалися сучасні, але із давньою історією, міста. Приблизники другого напрямку йшли далі. Крім визначення географічного регіону, вони намагалися відшукати конкретний археологічний об'єкт, який за зовнішніми ознаками найбільше відповідав би геродотовому описові міста Гелона. Пропонувалися найрізноманітніші версії. За впливком однієї, жодна із запропонованих версій навіть віддалено не може претендувати на доказовість.

Цікаво спостерігати за змінами у поглядах на гелонську проблему в середовищі сучасних російських науковців. Частина з них (при-

міром, воронезький професор Олександр Медведєв) відмовляються від своїх минулих переконань і висловлюються у руслі нан-ідеологічної теорії "Великої Росії": у великій країні повинна бути і велика історія, тому найбільше місто Східної Європи доби раннього заліза Гелон могло знаходитися лише на території сучасної Російської Федерації. Якщо ж його знайти не вдається, то, ймовірно, воно дотепер не збереглося, тому шукали його рештки будь-де поза межами Росії вже безперспективно. У сучасній Росії широкому загалу дуже настирливо нав'язується думка, що Гелон знаходився там, де зараз знаходиться місто Саратов. Дехто із російських вчених зм'ягчі висловлює сумнів у достовірності розповіді Геродота про Гелон, – давньогрецький історик його елементарно вигадив, щоб мати успіх у публіки.

Вершиною казуїстики і спекуляцій на науковій проблемі пошуку загадкового міста Гелона є книги вченого Воронезького державного університету доктора історичних наук Ніколая Пісаревського "Гелон Геродота. Еллінський город в страні будинов" (Санкт-Петербург: Алетейя, 2010). Надімо слово автору:

"...Виміри на карті не залишають сумнівів у тому, що будини і м. Гелон Геродота – об'єкти, розташовані в басейні Середнього Дону.

Висновок є несподіваним, нагадуючи собою щось на зразок спекуляцій, що базується на довільно вибраних точках відліку. Тому викрадаються сумніви у його надійності, тим більше, що у творах інших античних авторів (за винятком Птолемея і Плінія Старшого) таких, як у Геродота, даних немає. Але ситуація, як виявилось, не безнадійна.

Уважне читання давньоруських літописів звернуло нашу увагу на події, що відбувалися на Русі в 1116 році в часи правління князя Володимир Мономаха. Зокрема, у Ніконовському, Воскресенському, Іпатіївському, Лаврентіївському і Троїцькому літописях говориться про похід князя Ярополка в половецьку землю, до ріки під назвою Дон, де він взяв не тільки "полон многий", але і три половецькі міста – Галін (Балін), Чешуєв і Сугров. У цьому повідомленні привертає увагу не тільки вражаюча схожість (хоча і фонетична) назв городо-вого Гелона і половецького Галіна, але і їхнє розташування в одному й тому ж географічному районі – на Дону-Танаїсу древніх греків. І хоча із п'яти літописів назва Галін присутня лише у двох (Лаврентіївському і Троїцькому; в інших він називається Балін), навряд чи слід відносити існуючі між ними розбіжності на помилки, допущені укладачами (або переписувачами) вказаних літописів. Важливе інше: те, що літописи підтверджують багатовікове існування топоніма, незважаючи на зміни, яких до раннього Середньовіччя зазнала етнокультурна карта Східної Європи. А це, враховуючи ідентичність ко-

ренивих основ двох назв, дозволяє сподіватися, що напрямком пошуків Гелона Геродота все-таки повинен бути звужений до району, на який вказують руські літописи і підрахунки автора...

Де конкретно знаходився Гелон/Галін, при сучасному стані джерел сказати важко, але виявлена вітчизняними істориками-краєзнавцями відповідність назви половецького Чешуєва назві перейменованого в 1779 році на м. Задонськ села Тешевка на однойменній річці, лівій притоці Дону, на правому березі якої розташовувалося урочище і невелике село Галіч'я Гора, що містить у своїй назві ту ж кореневу основу, зокрема, додає впевненості у обґрунтованні запропонованого нами рішення" [Писаревский П.П., 2010, с. 101].

Пешай пробачте мені шановний читач за такий довгий витяг із чужої книжки, але, як кажуть у театральному середовищі, "оцініть красу гри", у даному випадку – цей химерний набір слів, різноманітної інформації, псевдо-логіки і "фонетичних" пізнань воронезького вченого. Зате із наведеного витягу добре зрозуміло, де хоче бачити геродотів Гелон російський доктор історичних наук. Звичайно, за його логікою, археологія тут ні до чого. Як кажуть, чого тільки не висаддани, щоб видати бажане за дійсне.

А наскільки об'єктивно можна розглядати Більське городище на березі Ворскли як рештки легендарного геродотового Гелона? У своїй книзі "Загадка стародавнього Гелона" я детально розгорнув свої основні аргументи на користь ідентифікації Гелона з Більським городищем. Ретельно проаналізувавши опис міста, зміст і контекст Скіфського логосу Геродота, залучивши всі археологічні реакції Більського городища, проіноую систему з н'яти основних археологічних доказів на користь висунутої гіпотези. Вона базується на тому, що треба взяти до уваги всі докази в комплексі. Це означає, що коли із системи лабракувати хоча б один із доказів, то аргументація значно втрачає свою переконливість.

Перший доказ полягає у з'ясуванні синхронності існування міста Гелона і Більського городища. Тобто, ми хочемо довести, що Більське городище існувало і процвітало в один і той самий час, що й описане Геродотом у середині V століття до н. е. місто Гелон. Відомо, що Більське городище виникло не відразу в тому вигляді, який ми зараз спостерігаємо. Дослідники вважають, що раніше з'явилися Західне і Східне городища, а потім уже їх об'єднало Велике городище. Важливо з'ясувати час появи фортифікаційних укріплень Великого Більського городища. У нашому розпорядженні є матеріали десятка проведених польових досліджень оборонних споруд Великого Більського городища, які важливі насамперед у трьох аспектах. По-перше, достовірно до-

ведено, що фортифікаційне будівництво відбувалося не менше ніж у три етапи, і це треба враховувати при визначенні хронології фортеці. По-друге, земляний насип валу доповнювався дерев'яною конструкцією, яка зовні мала вигляд стіни. По-третє, виявлені в ході розкопок артефакти доводять, що перший етап будівництва оборонної лінії Великого городища відбувався вже у VI столітті до н. е., а на середину V століття до н. е. земляний вал з дерев'яною стінкою вже мали вражаючі розміри.

Другий доказ повинен допомогти нам з'ясувати, чи відповідає місцевість розташування Більського городища тим географічним умовам, які описав Геродот, розповідаючи про будівні і місто Гелон. Детально проаналізувавши повідомлення Геродота про країну будівнів та місто Гелон у "Скіфському логосі", зможу зроблено висновок, що будівнські землі не мали постійних кордонів, і в часи Геродота їхня основна територія знаходилася в зоні лісостепу на лівому березі Дніпра. На початку раннього залізного віку землероби-будівні проживали в межах басейнів Середньої та Верхньої Ворскли, Середнього Прип'яття і Посуляя. У ті часи в країні будівнів були великі лісові масиви і значні відкриті простори, придатні для заняття землеробством і скотарством. Вивчення географічних умов, у яких проживали будівні і гелони, дає підстави вважати, що якраз лісостепова зона Південно-Східної Європи найбільше відповідає описам Геродота та інших давніх авторів.

Більське городище знаходиться на території Лівобережного лісостепу неподалік межі зі степовою зоною Причорномор'я. Воно практично за всіма ознаками "вписується" у дані писемних джерел про місце розташування міста Гелона. Звичайно, за останні дві тисячі років докільля лісостепу, внаслідок зміни клімату і антропогенного впливу, зазнало суттєвих змін, але основні риси географічного середовища лісостепу все ж збереглися. Звернемо увагу, що в оповіданні про місто Гелон Геродот [IV, 109] помістив, на перший погляд, не дуже важливу інформацію – про озеро, у якому водяться бобрі і видри. Цікаво, що на території Великого Більського городища, неподалік Західного городища, збереглася давня водоїма, яка зовні схожа на заичаний ставок, але місцеві мешканці кілька останніх століть чомусь уперто її називають "Озеро". Не виключено, що ця водоїма виникла ще у скіфську добу способом перекриття русла невеличкої річки валом Великого Більського городища і штучним його розширенням. Що ж до бобрів і видр, то вони донедавна були об'єктами полювання, нині також є звичайними тваринами у місцевій фауні.

Третій доказ є ключовим у системному ототоженні Більського городища з містом Гелоном. Маються на увазі розміри та планування міста Гелона, які витікають із повідомлення Геродота. Зазначу, що вони далеко не однозначно тлумачаться сучасними вченими. На жаль, "батько історії" вказав лише один конкретний факт – довжина однієї із стін міста Гелона дорівнює 30 стадій [IV, 108]. Залишається лише гадати: які стадії мав на увазі грецький історик, скільки було стін у міста, яке воно мало планування на місцевості? Якщо взяти до уваги всі існуючі в античній Греції стадії, які застосовували як одиниці виміру відстаней на місцевості, то при перерахунку їх на сучасну метричну систему виявляється, що 30 стадій може дорівнювати відстані від 5,3 до 6,3 кілометра. Зокрема, в античних стадіях (ними користувалися в Афінах) це була відстань 5,328 кілометра. Оскільки твір Геродота був насамперед призначений для афінського "споживача", в описі міста Гелона, вірогідно, ажито добре знайомі афінським античним стадіям. У цьому випадку величина площі міста Гелона при різному плануванні (від трикутника до багатокутника) може дорівнювати від 12,5 до понад 30 квадратних кілометрів. Розрахунки важливі не так для з'ясування точних цифр, як для того, щоб показати: при будь-яких варіантах планування розміри міста Гелона на ті часи були виявково грандіозними, і не дивно, що вони могли вразити еллінів. За логікою, слід шукати і аналогічний за розмірами археологічний об'єкт.

Отже, "претендент" на ототоження з містом Гелоном повинен мати хоча б одну частину фортечної стіни довжиною приблизно 5,3 кілометра, а величину внутрішньої території не менше 16–17 квадратних кілометрів. Точне визначення планування міста суттєвої ролі в нашому доказі не грає. Відомо, що планування укріплених поселень раннього залізного віку в Східній Європі було далеким від правильних контурів геометричних фігур, а найбільше залежало від конкретних топографічних умов місцевості, зокрема, її рельєфу. Найбільш вірогідно, планування міста Гелона, скоріше за все, було не стандартно геометричним, а довільно складної конфігурації.

Більське городище як претендент на місто Гелон має дійсно грандіозні розміри. За моїми підрахунками, його зовнішня оборонна лінія довжиною в 33 кілометри оточує територію в 47,8 кілометра. Важливо, що на ній є ділянки довжиною близько 30 античних стадій, тобто 5,3 кілометра. Їх дві. Вони входять до складу зовнішньої оборонної лінії Великого Більського городища, яка тягнеться вздовж корінного берега Ворскли. Тут від укріплень Східної фортеці на північ і на південь відходять вали і рови, які в давнину вінчали дерев'яна сті-

на. Довжина фортифікаційної лінії від Східного городища до північно-східного кутка Великого городища поблизу села Куземина та від Східного городища до південно-східного кутка Великого городища поблизу села Глинська практично однакова. Вона дорівнює 5,6 кілометра або 31,5 античних стадій. Але вали і рови тягнуться тут не по прямій лінії, а пролягають приблизно паралельно із звислою береговою лінією. Якщо спостерігати зі горішньою фортечною стіною, рухаючись руслом Ворскли, то вона буде видаватися децю коротшою, тобто приблизно 30 стадій. Також грецький купець міг проїхати сухоходом вздовж фортечної стіни над Ворсклою від південного проїзду у Велике городище біля сучасного Глинська до Східної фортеці.

Таким чином, ми маємо майже повний збіг довжини однієї стіни міста Гелона з довжиною двох окремих ділянок оборонної лінії Великого Більського городища. Не важко уявити, яке вона справляла враження на мандрівника, який плив плесом Ворскли або знаходився біля підніжжя 80-90-метрової гори. Як свідчать численні артефакти, Східна фортеця у V столітті до н. е. була одним з центрів міжнародної торгівлі, і припустити факт перебування тут грецького купця з Причорномор'я не видається зовсім неймовірним. Далекий дитинливий гість мав можливість без особливих зусиль і досить точно виміряти довжину частини фортечної стіни, плывучи по Ворсклі до торгового центру чи то з півдня, чи то з півночі. Топографічні умови місцевості розташування Східного городища вказують на зручні туті місця для пристані. До речі, підгірну місцевість навпроти Східного городища мешканці села Більськ у XIX і першій половині XX століття називали "Пристань". Також грецький купець – інформатор Геродота міг виміряти довжину однієї із стін Гелона, добираючись до місця торгівлі у Східному городищі, проїхавши через південні ворота Великого городища, рухаючись по його території. Ця дорога фактично дорівнює близько 30 античних стадій.

Мета **четвертого доказу** полягає в порівнянні фортифікації, житлової та культової архітектури міста Гелона і Більського городища та з'ясування спільних рис між ними. Згідно з повідомлення Геродота, все місто Гелон було збудовано з дерева, зокрема, фортечна стіна, житла, храми і святилища. Це закономірно, адже місто розташоване в лісній країні, і дерево там було основним будівельним матеріалом. Археологічні дослідження переконливо доводять, що найкращим будівельним матеріалом у давніх мешканців Більського городища було дерево. У багатьох випадках споруди було зведено виключно із дерева. Що стосується фортифікаційного будівництва, то й тут дерево також було серед основних будівельних матеріалів. Вершину

земляного насипу оборонного валу вінчала загорода, найбільш ймовірно, у вигляді високого дерев'яного частотокалу. Кожен етап фортифікаційного будівництва відмічений посиленням обороноздатності фортечної стіни за рахунок збільшення насипу валу і зведення на його вершині дерев'яних конструкцій, у тім числі і башт. З'ясовано, що в межах V століття до н. е. оборонна стіна Великого, Західного та Східного Більських городищ могла височіти над горизонтом на менше ніж на 7-10 метрів. Навіть із невеликої відстані ця дерево-земляна споруда видавалася більше дерев'яною, ніж земляною. Такою її міг бачити і грецький купець – інформатор Геродота.

П'ятий доказ також можна вважати ключовим в ототожененні Більського городища з містом Гелонам. Він має відповісти на питання: чи могли знати про існування Більського городища-Гелона причорноморські греки, а від них, звісно, і Геродот? Так, цілком могли і, очевидно, добре знали, насамперед мешканці Ольвії. Це переконання ґрунтується на неспростованому факті, що культурні нашіарування в окремих місцях Більського городища буквально нашпиговані артефактами грецького походження. Зокрема, виявлені ділянки культурних нашіарувань, наприклад, на попелищі №9 в урочищі Царина, де кількість фрагментів давньогрецького посуду, в першу чергу амфори, майже така ж, як місцевого ліпленого посуду. Чимало античних речей виявлено в могилах, де були поховані гелонці. У багатьох похованнях, не дивлячись на їхні тотальні пограбування мародерами, збереглися різноманітний грецький посуд, прикраси, предмети туалету. Серед античних артефактів трапляються вироби, які високо цінувалися навіть у самій Греції, а також у її колоніях в Північному Причорномор'ї. Це – прикраси з дорогих металів, персні, монети, амфори, дорогий чорняковий столовий посуд, скляні й керамічні флакони для парфумів тощо. Численність античних артефактів у Більському городищі навіть дала підставу окремим дослідникам висловити припущення, що в скіфську добу тут існувала грецька "діостора". Але на сьогодні це лише припущення, яке ще не має вагомих доказів. Археологам вже вдалося виявити місця, які гіпотетично можна було б розглядати як сліди життя греків у Більському городищі. Судячи із наявних на сьогодні археологічних матеріалів, контакти мешканців Більського городища з античним світом Північного Причорномор'я були досить тісними. Вони розпочалися десь у кінці VII – на початку VI століття до н. е. А вже постійними, на думку дослідників, стають у другій половині VI століття до н. е. Під кінець вказаного століття грецький тарний посуд (амфори) стає звичайним явищем у матеріальній культурі населення Більського городища. Античні вироби у великій

кількості й широкому асортименті стали поступати в Більське городище з початку V століття до н. е. Своєю апогею імпорт античних виробів до городища досягає в період від середини V – до середини IV століття до н. е.

Розглянувши викладені аргументи, кожен читач може зробити власний висновок: чи збігається оповідання про загадкове варварське місто Гелон, записане основоположником сучасної історичної науки Геродотом Галікарнассцем, із археологічними реаліями Більського городища на Вореклі? Особисто я переконаний, що так. Повної тотожності тут аж ніяк бути не може, бо писемні й археологічні джерела не ідентичні за формою і змістом, тому що віддзеркалюють децю різні боки та сфери давнього життя.

Думаю, що затяготею противника отождєнення зниклого міста Гелона з Більським городищем навіть знахідка у Більську металевий чи глиняний таблички з написом "Гелон" напевд чи переконає. Але це не так важливо – історична істина ніколи не котилася по гладенькій дорозі. Життя покаже, хто правий і де істина.

Доля Більського городища-Гелона водночас і незвичайна, і в той же час типова для багатьох стародавніх міст. Його історія розтягнулася майже на пів-тисячоліття. Був початок, було утвердження, поступовий розвиток, часи розквіту, врешті занепад і забуття. Ще не написана історія Більського городища, але сучасна джерельна база вже дозволяє намітити її окремі віхи та періоди.

Історія Більського городища починається від появи першого невеликого поселення на краю високого мисоподібного виступу між руслами невеличкої річки Сухой Груні і її притоки Таранушки неподалік сучасного села Більське Полтавської області. Це поселення, як і десятки інших у Середньому Повореклі, в другій половині VIII століття до н. е. заснували переселенці-праслов'яни із правого берега Дніпра, найбільш ймовірно, з басейну Тясмина. Більське поселення виникло одним із перших на берегах Сухой Груні, життя у ньому розпочалося не пізніше третьої чверті VIII століття до н. е.

Близько цілого століття Більське поселення існувало як неукріплений осередок хліборобства і домашнього тваринництва, його мешканці ретивно зберігали етнокультурні традиції своїх предків-праслов'ян Дніпровського Правобережжя – носіїв так званої Жабитинської культури. Їм вдавалося підтримувати доволі мирне співіснування з сусідами, в тому числі й з кочовиками степів Північного Причорномор'я – кіммерійцями. Але з часом ситуація почала мінятися. У азово-чорноморських степах з'явилися нові орди кочовиків, яких давні греки називали збірним ім'ям – скіфи. Їхні постійні кочовища

знаходилися на Північному Кавказі і на Кубані. Звідти вони час від часу здійснювали граббленицькі походи на сусідні землі. Сучасні науковці стверджують, що перші скіфські військові загопи з'явилися в південній частині Дніпровського Правобережного лісостепу вже на початку VII століття до н. е. Вірогідно, вже на середину VII століття до н. е. Їхні агресивні дії набувають загрозливого характеру, і осіле населення Придніпровського лісостепу змушене було вдатися до будівництва укріплень навколо своїх поселень, тобто створювати городища. Перше городище поблизу сучасного села Більська, яке археологи називають Західне Більське городище, вишикло на місці давнішого поселення десь у 650-640 роках до н. е. Від того часу постійне піклування про захист своїх поселень за допомогою дерево-земляних фортифікаційних споруд стало невід'ємною частиною життя осілих землеробів і скотарів на теренах Лісостепу Східної Європи.

У Середньому Поворсклі з ростом кількості поселень і їхніх мешканців формується потужне етнокультурне утворення із стабільною економікою та стійкою соціально-політичною структурою. Прискорювачем економічного розвитку стало встановлення в останній чверті VII століття до н. е. перших обмін-торгових контактів із еллінами – мешканцями найрайніших торгових факторій на північних берегах Чорного моря. Вони з часом ставали більш інтенсивними і за століття вже набувають постійного характеру та стають звичним явищем для лісостепових хліборобів.

Новий період в історії Більського городища настає близько середини VI століття до н. е. Ріст кількості населення, поступальний розвиток аграрного господарства і металообробних ремесел, міжнародної обмін-торгівлі закономірно призвели до формування центру ранньоміського типу. Важливим чинником цих процесів був зовнішній фактор – степи Приазов'я і Причорномор'я стали масштабно опановувати скіфи, перемістивши свої кочовища з Північного Кавказу й Кубані. Таким чином, небезпечні агресивні сусіди опинилися зовсім поруч Більського городища. Реакцією його мешканців стала модернізація старих фортифікаційних споруд і будівництво нових. За чотири кілометри на схід від Західного Більського городища над крутими схилами корінного берега Ворскли з'явилося нове городище – Східне. Воно вишикло на місці невеликого поселення, яке внаслідок розвитку торгівлі з еллінами (бо тут пролягав водний і суходутний торговий шлях давніх греків у глибокий континенту) стало бурхливо розвиватися.

Нові соціально-економічні процеси і зовнішня воєнно-політична ситуація спонукали мешканців Ворсклишсько-Груньського межиріччя до об'єднання двох городищ в один грандіозний фортифікаційний

комплекс. Так, приблизно в останній чверті VI століття до н. е. вишикло Велике Більське городище з двома внутрішніми цитаделями. Велика укріплена територія стала прихистком від агресії з боку скіфів для населення із поселень округи і укріптя одного з основних багатств – численних стад домашньої худоби. Економічне життя регіону стадо поступово переміщатися у Східне городище, де локомотивом бурхливого розвитку стали металообробні ремесла (в першу чергу, залізобробне) і міжнародна торгівля. Тут знаходилися й загальноміські культові об'єкти. Змінився статус Західного городища, яке більше стало виконувати функцію воєно-політичного осередку всього Більського городища. Тут перебувало могутнє, добре озброєне військо, і, вірогідно, була ставка військового вождя. Побічним підтвердженням цього є присутність поруч нього великого могильника в урочищі Перецелина, де спостерігається найбільша концентрація поховань заможних воїнів-дружинників V–IV століть до н. е.

На початок V століття до н. е. Більське городище зі своїми цитаделями фактично переростає у протомісто – ранню стадію розвитку стародавніх міст. На ті часи це було місто-мегаполіс, де проживало понад п'ять тисяч постійних мешканців. Період його найбільшого розвитку тривав від від другої чверті V до середини IV століття до н. е. Тоді Більське городище, ймовірно, тримало під своїм контролем, а можливо, і пануванням, всю територію лівобережного Придніпров'я.

Місто доби раннього залізного віку суттєво відрізняється від навіть найбільшого за розмірами звичайного поселення хліборобів і ремісників первісного суспільства. Це вища ступінь соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку осілого соціального організму, утворення громади нового якісного рівня. Протомісто вже уособлює новий суспільний розподіл праці: появу прошарку ремісників різних галузей господарства, торговців, постійного апарату управління, професійних воїнів, жерців. Всі вони вже, фактично, прямо не пов'язані з виробництвом продукції харчування, а виконують окремі життєво необхідні функції у суспільстві. Місто стає вузловим центром обмін-торгівлі великих територій і встановлення постійних міжнародних торгових контактів. У міському середовищі були найбільш сприятливі умови для розвитку ремесел: накопичення досвіду і впровадження нових виробничих технологій, доволі стабільний і широкий ринок збуту виробленої продукції. У місті з'являється і новий порядок розподілу виробленого надлишкового продукту під контролем спеціальних органів управління на чолі з верховним вождем. У міській громаді формується нова соціальна ієрархія і нові соціальні ціннос-

ті та престиж, світогляд і релігійні культу. З'являється впливова соціальна група служителів культу – жерців, а святилища і храми набувають загально-племінного значення, тож місто стає культовим центром великого регіону. Все це яскраво віддзеркалюється у поховальній обрядовості. Тут соціальний престиж наглядно закріплюється навіть за небіжчиками у вигляді монументальних поховальних комплексів та багатства покладеного з померлим інвентарю. На території міста будуються значні за розмірами культові споруди, які мали підносити авторитет верховної влади і сприяти духовній єдності всієї громади. Однією з важливих ознак раннього міста є спорудження масштабних фортифікаційних укріплень. Без міцної й авторитетної влади з великими можливостями примусу підлеглого населення і концентрації у її руках достатніх матеріальних ресурсів це було просто неможливим. Могутні оборонні стіни захищали не лише мешканців міста, а разом із тим і накопичені в руках обмеженого кола членів суспільства значні матеріальні багатства. Грандіозні мури міста були свідченням авторитету і могутності в очах сусідів та підлеглого населення округи. У Більському городищі всі вище зазначені прикмети протоміста раннього залізного віку яскраво засвідчені археологічними дослідженнями.

У другій половині IV століття до н. е. настає період кризи – доволі міцний раніше соціальний організм Більського городища і округи починає руйнуватися. Цьому сприяли кілька чинників: кліматичний, соціально-економічний, управлінський, військово-політичний тощо. Вичерпалися внутрішні стимулятори стабільності й розвитку суспільства, ламалася внутрішня соціально-політична структура. Мав великий вплив і зовнішній чинник: активізація агресії сусідів, послаблення торгових зв'язків з причорноморськими еллінами. Життя у Більському городищі поступово затухало, і на кінець IV – початок III століття до н. е. воно вже ледве жевріло. Рештки населення колись процвітаючого мегаполіса покинуло обжиті місця і подалося на північ, у більш безпечні й комфортні для життя регіони Придніпров'я.

Археологічні скарби з Більського городища на виставці в Котельві (2014 рік)

Археологічні скарби з Більського городища і курганів на виставці в Котельві (2014 рік)

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

- Андрієнко В.П.** Згадуючи Вчителів // Дреwnости 2012: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Выпуск 11. – Харьков, 2012. – С. 376–379.
- Андрієнко В.П.** Майдани і майдановидні споруди України // Вісник Харківського університету. – Харків, 1971. – №62. Історія. – Випуск 5. – С. 65–76.
- Андрієнко В.П.** Майдани і майдановидні споруди України // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: збірник наукових праць. – Київ-Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2013. – С. 3–18.
- Арандаренко Н.** Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В трех частях. – Часть II. – Полтава, 1849.
- Арандаренко Н.** Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В трех частях. – Часть III. – Полтава, 1852.
- Археологічний літопис Лівобережної України.** – Полтава, 2002–2003. – Число 2-1.
- Белозерова И.В.** Музейная деятельность В.А. Городцова // Труды Государственного Исторического музея. – Москва, 1988. – Выпуск 68. Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. – С. 14–26.
- Белозерова И.В., Кузьминых С.В.** Н.Я. Мерперт о В.А. Городцове (интервью 9.04.2010 г.) // Российская археология. – Москва, 2012. – №4. – С. 169–173.
- Белозерова И.В., Кузьминых С.В., Сафонов И.Е.** Судьба ученого: жизнь Василия Алексеевича Городцова в его дневниках и воспоминаниях // Российская археология. – Москва, 2011. – №1. – С. 154–165.
- Белозор В.П.** О зольниках раннего железного века // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація най-

- більшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – С. 19–21.
- Белозор В.П., Мурзин В.Ю., Ролле Р.** Раскопки зольника на Бельском городище // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). – Запорожье, 1999. – С. 30–35.
- Белько О.О.** Розміри та кількісна характеристика оборонних споруд Західного укріплення Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – Число 1 – 2. – Додаток. – С. II – III.
- Берест Ю.М., Осадчий Є.М.** Археологічні пам'ятки околиць міст Охтирка і Суми // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2-1. – С. 157–160.
- Берестнев С.И.** Один день с Б.А. Шрамко // Древности 2012: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Выпуск 11. – Харьков, 2012. – С. 380–381.
- Білозор В.П.** Про жертвопники з людськими черепами в ур. Царина на Більському городищі // Від Киммерії до Сарматії. – Київ, 2004. – С. 9–10.
- Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Гнилицы, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // Отчеты Археологической Комиссии за 1895 г. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 125–128.
- Богданович А.В.** Сборник сведений о Полтавской губернии: С картою губернии и планом г. Полтавы. – Полтава, 1877.
- Бойко Ю. Н.** Борис Андреевич Шрамко // Древности 2012: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Выпуск 11. – Харьков, 2012. – С. 382–384.
- Бойко Ю.Н.** Исследования в бассейне Ворсклы // Археологические открытия 1984 года. – Москва: Наука, 1986. – С. 215–216.
- Бойко Ю.Н.** Исследования в бассейне р. Ворсклы // Археологические открытия 1983 года. – Москва: Наука, 1985. – С. 261–262.
- Болтрик Ю.В.** До питання про політичний центр Скіфії // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Том XI. – Запорізькя, 2004. – С. 38–41.
- Болтрик Ю.В.** Кальник – центр землі скифов-арогеров? // Ранній залізний вік Європі: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. – Київ, 2007. – С. 35–36.

- Болтрик Ю.В.** Місце Капулівських пам'яток в просторовій структурі Скіфії // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ. – Київ, 2004. – С. 17–20.
- Болтрик Ю.В.** Основні скучення поселенських структур в Середньому Придніпров'ї // Дослідження старожитностей України: Тези доповідей наукової конференції Музею історичних колекцій України – філії Національного музею історії України. – Київ, 1993. – С. 40–42.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.С., Тимошук О.О., Терпиловський Р.В.** Дослідження ділянки оборонної споруди Трахтемирівського городища // Археологічні дослідження в Україні 1999–2000 рр. – Київ, 2001. – С. 80–81.
- Борис Андрійович Шрамко:** Бібліографічний покажчик. – Полтава, 1995.
- Бузян Г.М., Набок Л.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А.** Нариси історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки). – Київ: Міленіум, 2007.
- Буйнов Ю.В.** До 90-річчя Бориса Андрійовича Шрамка // Археологія. – Київ, 2010. – №4. – С. 136–138.
- Вальчак С.Б.** О некоторых находках бронзового века на Западном Бельском городище // Феномен Більського городища – 2014. – Київ-Полтава, 2014. – С. 31–35.
- Вальчак С.Б., Шрамко И.Б.** Печаль бронзового века с Западного Бельска // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Збірник наукових праць – Полтава, 1996. – С. 146–152.
- Виноградов Ю.Г., Яценко І.В.** Археологічна діяльність Б.М. Гракова на Україні // Археологія. – Київ, 1990. – № 3. – С. 86–92.
- Вовкодав Сергій.** До проблеми позиціонування “змійових” валів Переяславлщини: історіографія питання // Мандрівець: журнал гуманітарних студій. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2014. – №6. – С. 16–21.
- Гавриленко І.М., Ткаченко О.М.** Розвідка в Середньому Поворослі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число третє. – С. 93–95.
- Гавриш П.А.** Археологічне дослідження в междуреччя Пела і Ворсклы в ході роботи над “Сводом пам'ятоків історії і культури” // Первая Всесоюзная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – Киев, 1987. – С. 284.
- Гавриш П.А.** К вопросу об изучении памятников скифского времени в бассейне Пела // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докла-

- дов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 52–53.
- Гавриш П.А.** Керамическая посуда с поселения скифского времени у с. Саранчевка // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 49–52.
- Гавриш П.А.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1988. – С. 27–28.
- Гавриш П.А.** Новые поселения скифского времени на Сумщине // Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной историко-краеведческой конференции. – Сумы, 1990. – С. 19–20.
- Гавриш П.А.** Разведки в бассейне р. Грунь-Ташань // Археологические открытия 1986 года. – Москва: Наука, 1988. – С. 267–268.
- Гавриш П.Я.** 20 років польових археологічних досліджень на історичному факультеті ПДПУ // Історична пам'ять. – №1. – Полтава, 2004. – С. 174–183.
- Гавриш П.Я.** Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. – Полтава: Диво світ, 2012.
- Гавриш П.Я.** Деякі дані з історичної топоніміки та народні перекази про Більське городище // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – Число 1-2. – С. 74–78.
- Гавриш П.Я.** Дослідження поселення у сільській околиці мегаполіса Гелону // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: збірник наукових праць. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2016. – С. 73–86.
- Гавриш П.Я.** Дофортечний період в історії Більського городища // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004. – Том XI. – С. 66–69.
- Гавриш П.Я.** Завершення досліджень на повелінці №7 у Західній фортеці Більського городища // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 91–94.
- Гавриш П.Я.** Історія дослідження курганного могильника в урочищі Скоробір поблизу Більського городища // Історична пам'ять. – №1. – Полтава, 2006. – С. 152–159.
- Гавриш П.Я.** Колонізація праслов'янами середнього межирччя Псла і Ворскли у ранньому залізному віці // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2-1. – С. 76–80.
- Гавриш П.Я.** Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. – Київ, 2003. – №4. – С. 116–123.

- Гавриш П.Я.** Матеріали селища Царина в Більському городищі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015. – Київ, 2015. – С. 39–60.
- Гавриш П.Я.** Металева зброя серед артефактів поселення №7 Більського Західного городища // Феномен Більського городища – 2014. – Київ-Полтава, 2014. – С. 38–41.
- Гавриш П.Я.** Нові археологічні знахідки в Західній фортеці Більського городища // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава, 1999. – С. 100–105.
- Гавриш П.Я.** Нові дослідження селища Царина у Більському городищі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011. – Київ-Полтава, 2011. – С. 60–78.
- Гавриш П.Я.** Основні підсумки дослідження поселення №7 у Більському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 1. – С. 11–20.
- Гавриш П.Я.** Пам'ятоохоронні роботи в Більському городищі // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 62–66.
- Гавриш П.Я.** Шлемена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписілля). – Полтава: Археологія, 2000.
- Гавриш П.Я.** Половинення краєзнавчих матеріалів про Більське городище у другій половині XIX – на початку XX ст. // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VI. – Полтава: Дивосвіт, 2011. – С. 88–100.
- Гавриш П.Я.** Початок накопичення знань про Більське городище у XVIII – першій половині XIX століття // Історична пам'ять. – №2. – Полтава, 2008. – С. 152–159.
- Гавриш П.Я.** Продовження розкопок зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Число 1. – С. 72–73.
- Гавриш П.Я.** Розкопки зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Число 2 (6). – С. 20–21.
- Гавриш П.Я.** Розкопки кургану некрополя Скоробір в окрузі Більського городища // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Випуск V. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – С. 178–188.
- Гавриш П.Я.** Розкопки на Більському Західному городищі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 72–78.

- Гавриш П.Я.** Розкопки селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного вісу. – Київ, 2012. – С. 43–46.
- Гавриш П.Я.** Топографія оборонних споруд Більського городища // Проблема історії та археології України: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції, посвяченої 150-літтю со дня народження академіка В.П. Бузескула. – Харків: ООО "НТМ", 2008. – С. 25–26.
- Гавриш П.Я., Коцил В.В.** Загадка стародавнього Гелона. – Полтава: Дивосвіт, 2010.
- Гавриш Петро, Гейко Анатолій.** Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи – раннього заліза (за матеріалами Більського городища) // Український керамологічний журнал. – Опішніє, 2004. – №1. – С. 37–44.
- Гавриш Петро.** Польові археологічні дослідження В.Г. Ляскоронського в Більському городищі // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск X. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – С. 124–129.
- Гавриш Петро.** Початок польових археологічних досліджень Більського городища // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VIII. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – С. 139–145.
- Гавриш Петро.** Ще один горщик із міста Гелона // Український керамологічний журнал. – Опішніє, 2003. – №1. – С. 119–120.
- Гавриш Петро.** Унікальність розмірів Більського городища // Треті Черванивські читання: збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава: ПДПУ імені В.Г. Короленка, 2016. – С. 122–129.
- Гейко А.В.** Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – Число 2(6). – С. 24–26.
- Гейко А.В.** Гончарство населення скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. – Полтава: ТОВ "АСМГ", 2011.
- Гейко А.В.** Деяко про кераміку Глинського селища // Український керамологічний журнал. – Опішніє, 2002. – №2. – С. 133–135.
- Гейко А.В.** Дослідження на селищі скіфського часу біля с. Глинське // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 131–134.

- Гейко А.В.** З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава, 1999. – С. 252–274.
- Гейко А.В.** Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Число 1. – С. 3 на обл.
- Гейко А.В., Гавриш П.А.** Об использовании обработанных фрагментов керамической посуды (по археологическим и этнографическим данным) // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Алматы; Омск: Издательский дом “Наука”, 2004. – С. 75–76.
- Гейко Анатолій.** Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південній околиці Більського городища // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Випуск IV. Книга 1. – Полтава, 2008. – С. 230–238.
- Геродот.** Історія в дев'яти книгах / Перевод и примечания Г.А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1972.
- Геродот.** Історія в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Біленького. – Київ: Наукова думка, 1993.
- Городцов В.А.** Бытовая археология. Курс лекций читанных в Московском Археологическом Институте. – Москва: Издание Московского Археологического Института, 1910.
- Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г. // Труды XIV Археологического съезда. – Москва, 1911. – Том 3. – С. 93–161.
- Готун І.А.** Візит високопосадовців ООН до Ходосівського археологічного комплексу // Археологія. – Київ, 2008. – №1. – С. 112–116.
- Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д.** Вивчення старожитностей первісної доби біля с. Ходосівка // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Випуск 6. – Київ: Шлях, 2004. – С. 100–104.
- Готун І.А., Казімир О.М.** Велике Ходосівське городище – визначна пам'ятка археології // Археологія. – Київ, 2014. – №4. – С. 87–103.
- Готун І.А., Казімир О.М., Сухонос А.М.** Розвідкові роботи навколо Ходосівки // Археологічні дослідження в Україні, 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 82–83.
- Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В.** Багатопшарове поселення Ходосівка-Діброва в світлі нових досліджень // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Випуск 6. – Київ: Шлях, 2004. – С. 93–100.

- Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В.** Роботи між селами Ходосівка і Лісники на Київщині // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Випуск 6. – Київ: Шлях, 2004. – С. 110–111.
- Готун І.А., Петраускас О.В.** Нові відкриття на Ходосівському археологічному комплексі // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С. 116–117.
- Граб В.І., Супруненко О.Б.** Археолог Олександр Тахтаї. – Полтава, 1991.
- Граков Б.Н.** Литейное и кузнечное ремесло у скифов // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Выпуск XXII. – Москва, 1948. – С. 38–47.
- Граков Б.Н.** Скифы. – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1971.
- Гребеняк Володимир.** Чернігівський археологічний з'їзд і його "Труди" // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том СХІV. – Книга II. – Львів, 1913. – С. 161–193.
- Гречко Д.С.** Населення скіфського часу на Сіверському Дніці. – Київ, 2010.
- Гречко Д.С.** Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ-Котельва, 2015. – С. 35–49.
- Гречко Д.С., Свистун Г.Є.** Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дніпі // Археологія. – Київ, 2006. – №4. – С. 18–29.
- Грицюк В., Єфімова І.** Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 1(19). – С. 85–88.
- Грицюк В.М.** Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво). – Київ-Чернівці: Місто, 2009.
- Грицюк В.М.** Воєнно-історична польова поїздка до Більського городища // Від Киммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ. – Київ, 2004. – С. 26–28.
- Грицюк В.М.** До питання фортифікації племен скіфського часу // Український історичний журнал. – Київ, 2007. – №1. – С. 169–174.
- Грицюк В.М.** Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріпленя Більського городища // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – Киев, 2004. – С. 86–97.
- Грицюк В.М.** Скіфія: воєнно-історичний аналіз // Історико-географічні дослідження в Україні. – №9. – Київ, 2006. – С. 211–242.

- Гришук В.Н., Ефимова І.А.** Новое в изучении оборонительных сооружений Бельского городища // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – Киев, 2006. – С. 123–142.
- Гринченко В.** Зі старої культури // Знання. – Харків, 1925. – №4. – С. 17. – Фото на С. 10.
- Гринченко В.А.** Зі старої культури // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ-Котельва, 2014. – С. 111–114.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.** Народы нашей страны в "Истории" Геродота: Тексты, перевод, комментарии. – Москва: Наука, 1982.
- Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології.** Звіт про діяльність. 1995 рік. – Полтава: ВЦ "Археологія", 1996.
- Ефименко П.П., Шовкопляс И.Г.** Археологические открытия на Украине за последние годы // Советская археология. – Том XIX. – Москва, 1954. – С. 5–40.
- Жук А.В.** Василий Алексеевич Городцев в рязанский период его жизни, службы и научной деятельности. – Омск: Издательство ОмГУ, 2005.
- Задников С.А.** История изучения античной керамики Бельского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции. – Харьков, 2012. – С. 29–30.
- Задников С.А.** Комплекс античных амфор из раскопок Западного укрепления Бельского городища // Древности 2005: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2005. – С. 268–275.
- Задников С.А.** Раскопки зольника 13 в 2008 г. на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні. 2008. – Київ, 2009. – С. 50–52.
- Задников С.А.** Северный участок Восточного Бельского городища: итоги и перспективы исследования // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции. – Харьков, 2014. – С. 23.
- Задніков С.А.** Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. // Тринадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини». – Харків, 2007. – С. 125–127.
- Задніков С.А.** Східне укріплення Більського городища: результати досліджень 2014 року // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ-Котельва, 2015. – С. 7–17.

- Задніков С.А., Шрамко І.Б.** Розкопки лопатника 13 на Західному укріпленні Більського городища // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 8–10.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII – IV вв. до н. э. – Киев: Наукова думка, 1983.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г.** / Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и другие. – Киев, 1997.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г.** / Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и другие. – Киев, 1998.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г.** / Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и другие. – Киев, 1999.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г.** / Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и другие. – Киев, 2000.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г.** / Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и другие. – Киев, 2001.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г.** / Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В. и другие. – Киев, 2002.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г.** / Ролле Р., Герц В., Махортых С., Белодор В. – Киев, 2003.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.** / Черненко Е.В., Ролле Р., Скорый С.А. и другие. – Киев, 2004.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г.** / Черненко Е.В., Ролле-Герц Р., Скорый С.А. и другие. – Киев, 2005.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.** / Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А. и другие. – Киев, 2006.
- Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г.** / Махортых С.В., Ролле-Герц Р.А., Скорый С.А. и другие. – Киев, 2007.
- Ірина Кулатова – археолог та пам'яткознавець: Бібліографічний покажчик.** – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2012.

- Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В.** Селитроваренне на Полтавщині (в світле новейших археологических раскопок на Бельском городище). – Полтава: Полтавський літератор, 2008.
- Каталог колекцій В.А. Городцова** // Труды Государственного Исторического музея. – Выпуск 68. Наследие В.А.Городцова и проблемы современной археологии. – Москва, 1988. – С. 33–62.
- Каталог річок України.** – Київ: Видавництво АН УРСР, 1957.
- Кашкин А.В., Приймак В.В.** Археологические исследования Б.А. Шрамко в бассейне Верхнего Псла // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – С. 63–67.
- Ключко В.І.** Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.). – Київ: АртЕк, 2006.
- Ковпаненко Г.Т.** Пам'ятки скифського часу в басейні р. Ворскла // Археологія. – Київ, 1961. – Том XIII. – С. 62–79.
- Ковпаненко Г.Т.** Племена скифського часу на Ворсклі. – Київ: Наукова думка, 1967.
- Ковпаненко Г.Т.** Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки // Археологія. – Київ, 1957. – Том XI. – С. 95–105.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.** Пам'ятники скифської епохи Дніпровського Лесостепного Привобереж'я (Києво-Черкаський регіон). - Киев: Наукова думка, 1989.
- Корост І.І.** Археологічні дослідження історико-культурного заповідника "Більськ" у 2013 р. // Феномен Більського городища – 2014. – Київ-Полтава, 2014. – С. 64–67.
- Корост І.І.** Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: збірник наукових праць. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2016. – С. 125–131.
- Корост І.І., Шапорда О.М.** Охоронні роботи на поселення ранньоскифського часу в ур. Перемірки у Більську // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: збірник наукових праць. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2016. – С. 87–93.
- Коротя О.В., Кравченко О.В., Овчаренко М.І. та інші.** Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ-Котельва, 2014. – С. 83–93.
- Коротя О.В., Кравченко О.М., Осадчий С.М., Приймак В.В.** Дослідження на посаді сотенного містечка Куземині у 2014 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ-Котельва, 2015. – С. 50–55.

- Коротя О.В., Осадчий С.М.** Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінка гора у Більську // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1-2 (23-24). – Полтава, 2008. – С. 30–33.
- Коротя О.В., Осадчий С.М., Приймак В.В.** Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – Полтава: ТОВ "Фірма"Техсервіс", 2010. – С. 17–28.
- Коротя О.В., Приймак В.В., Охріменко А.І., Сидоренко О.В.** Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б.А. Шрамка) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – Полтава: ТОВ "Фірма"Техсервіс", 2010. – С. 29–73.
- Коротя О.Д.** Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробір // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – С. 86–89.
- Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – Київ: Темпора, 2006.
- Кулатова І., Супруненко О.** Археологічна тематика в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Архівний збірник на пошану 100-річчю Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава, 1993. – С. 37–48.
- Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 121–137.
- Кулатова І.М.** Пам'яткоохоронні і музейні аспекти діяльності зі збереження комплексу Більського городища // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – С. 117–123.
- Кулатова І.М.** Про деякі старожитності пізньоскіфської доби у межах річчя Ворскли і Сули // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2-1. – С. 114–117.
- Кулатова І.М.** Рязівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1-2 (23-24). – Полтава, 2008. – С. 137–149.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Дослідження Глинського археологічного комп-

- леку // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 91–92.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б.** Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Київ, 2003. – С. 25–28.
- Кулатова І.М., Луговий Р.С.** Архаїчне дзеркало з Більського городища скіфської доби // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002–2003. – Число 2-1. – С. 83.
- Кулатова І.М., Охрімєнко А.І., Супруненко О.Б.** Городище поблизу Котельви на Полтавщині // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 25–28.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.** “Феномен Більського городища”: Наукова конференція у Котельві та Більську // Старожитності Лівобережного Подніпров’я – 2012: Збірник наукових праць. – Київ, Полтава, 2012. – С. 180–187.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.** Конференція дослідників Більського городища // Археологія. – Київ, 2012. – №4. – С. 137–140.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Більське городище в науковій і пам’яткоохоронній діяльності полтавського Центру охорони та досліджень пам’яток археології // Археологія і давня історія України. – Випуск 2(15). Старожитності раннього залізного віку. – Київ, 2015. – С. 265–278.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського центру охорони та дослідження пам’яток археології // Феномен Більського городища – 2014. – Київ-Полтава, 2014. – С. 68–88.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – Київ, 2010.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблеми археології, древньої и средневековой истории Украины: Тезиси докладов. – Харьков, 1995. – С. 51–53.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В.** Пізньоскіфські та пізньозарубинські старожитності Полтавщини. – Київ-Полтава: Археологія, 2005.
- Кулатова Ірина, Супруненко Олександр.** Борис Андрійович Шрамко (17.01.1921 – 08.07.2012) // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам’яток. Випуск VII. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 9–20.

- Кучера В.П.** Змієвые валы Среднего Поднепровья – Киев: Наукова думка, 1987.
- Кушнір Л.Л., Кушнір Л.М.** Про географічне положення Більського городища // Полтавський археологічний збірник – 1999. – Полтава, 1999. – С. 106–120.
- Кушнір Леонід, Кушнір Людмила.** Особливості географічного положення Більського городища // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава, 1998. – С. 73–76.
- Лебедев Г.С.** История отечественной археологии. 1700 – 1971. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1992.
- Лелеков Л.А., Раевский Д.С.** Скифский рассказ Геродота: фольклорные элементы и их историческая информативность // Народы Азии и Африки. – Москва, 1997. – №6. – С. 68–74.
- Ляпушкин И.И.** Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (г. Полтава – с. Бельск) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1947. – Выпуск XVII. – С.122–132.
- Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1961. – №104.
- Ляпушкин И.И.** Поселения эпохи железа в бассейне р. Ворсклы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1947. – Выпуск XXI. – С. 96–98.
- Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змієвые) валы по течению рек Псел и Ворсклы // Труды XII Археологического съезда. – Москва, 1907. – Том I. – С. 158–198.
- Ляскоронський Василь.** Городища, кургани і довгі (змієві) валы за течією рр. Пела та Ворсклы. – Полтава: Археологія, 1995. – Препринт, випуск 9.
- Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава, 1917.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А.** Древности скифского времени Киевского Поднепровья. – Полтава, 2008.
- Махортых С., Качур В., Кот С.** Передмова // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 4.
- Махортых С.В., Ролле Р.** Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округа Украинско-Немецкой экспедицией / Археологія

- логічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 1 (19). – С. 3–10.
- Махортых С.В., Ролле Р., Скорый С.А., Херц В., Белозор В.П.** Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя, 2006. – С. 276–277.
- Мироненко К.М.** Розвідки в південній околиці Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пелі // Археологічні відкриття на Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 113–114.
- Мироненко К.М., Коверко А.В.** XIV науково-практичний семінар "Охорона та дослідження пам'яток археології" (м. Полтава, 11-12 листопада 2016 р.) // Старожитності Лівобережного Поділля – 2016: збірник наукових праць. – Київ: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОШК, 2016. – С. 10–14.
- Михеев В.К., Морузенко А.А., Шрамко Б.А.** Исследования в бассейне р. Мерлы // Археологические открытия 1974 года. – Москва: Наука, 1975. – С. 324–325.
- Михеев В.К., Шрамко Б.А.** Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.) // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1991. – №357. – Выпуск 24. – С. 104–130.
- Мозолевський Б.М.** Етнічна географія Скіфії. – Київ: Корвін Пресс, 2005.
- Моргунов Ю.Ю.** Дерево-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. – Москва: Наука, 2009.
- Моргунов Ю.Ю.** Оборонительные валы и стены X–XIII вв. по летописным источникам // Российская археология. – Москва, 2011. – №1. – С. 97–105.
- Моргунов Юрий.** Валы и крепостные стены X–XIII вв. в глазах их современников // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Выпуск 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 53–60.
- Морузенко А.А.** Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья в VII–III вв. до н. э. // Советская археология. – Москва, 1985. – №1. – С. 160–178.
- Морузенко А.А.** Оборонительные сооружения городищ Поворекля в скифскую эпоху // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 133–146.
- Мураш В.Ю., Ролле Р.** Бельское городище – город гелонов // Древний мир. – Киев, 2002. – №3. – С. 36–41.

- Мураин В.Ю., Ролле Р.** Большие городища лесостепной Скифии // История Руси-Украины: Историко-археологический сборник. – Київ, 1998. – С. 34–41.
- Мураин В., Ролле Р., Супруненко О.** Більське городище. – Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999.
- Мураин В.Ю.** Більське городище та місто Гелон // Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. – Харьков, 2011. – С. 220–224.
- Мураин В.Ю.** Про північні межі Геродотової Скії // Археологія. – Київ, 2013. – №2. – С. 29–34.
- Мураин В.Ю.** Ще раз про Більське городище та місто Гелон // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – С. 9–13.
- Мураин В.Ю.** Ще раз про локалізацію міста Гелона // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004. – Том XI. – С. 173–176.
- Мураин В.Ю., Ролле Р.** Двадцять років роботи спільної Українсько-Німецької археологічної експедиції // Археологія. – Київ, 2002. – №1. – С. 144–152.
- Мураин В.Ю., Ролле Р.** Про задачі та перспективи Більської експедиції Інституту археології АН України // Археологічні дослідження старожитностей України: Тези доповідей наукової конференції Музею історичних колекцій України – філіалу Національного музею історії України. – Київ, 1993. – С. 34–35.
- Мураин В.Ю., Ролле Р.** Скіфські міста в Лисостепу (до постановки проблеми) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 181–182.
- Мураин В.Ю., Ролле Р.** Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Число 3. – С. 50–56.
- Мураин В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А.** Археологічні дослідження спільної Українсько-німецької експедиції у Більську в 1994 році // Археологічні дослідження на Україні 1994–1995 рр. – Київ, 2000. – С. 112–115.
- Ольговский С.Я.** К интерпретации Большого Бельского городища // Археологія і давня історія України. – Випуск 2(15). Старожитності раннього залізного віку. – Київ, 2015. – С. 115–123.
- Ольговский С.Я.** Скифо-античная металлообработка архаического времени. – Киев: Укрпрессполіграфкспо, 2005.

- Ольговський С.Я.** Скіфо-антична металургія архайчного часу. – Київ: КНТ; Москва: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2011.
- Онайко Н.А.** Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н.э. // Свод археологических источников. – Москва: Наука, 1970. – Выпуск Д1-27.
- Онайко Н.А.** Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (IV–II вв. до н. э.) // Советская археология. – Москва, 1962. – №1. – С. 66–82.
- Осадчий Є.М.** Сучасні методи дослідження пам'яток селітроваринського виробництва // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – С. 90–93.
- Осадчий Є.М., Корота О.В.** Укріплення раннього залізного віку поблизу с. Куземи // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 2. – Полтава, 2003. – С. 115–118.
- Осадчий Є.М., Корота О.В., Берест Ю.М.** Маловідомі городища скіфського часу північної округи Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1 (19). – Полтава, 2006. – С. 115–121.
- Охріменко А.І.** Деякі знахідки на території Східного укріплення Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 2 (6). – Полтава, 1999. – С. 21–23.
- Охріменко А.І., Приймак В.В., Приймак В.М.** Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1 (19). – Полтава, 2006. – С. 122–125.
- Пам'яті Бориса Андрійовича Шрамка** // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012: Збірник наукових праць. – Київ, Полтава, 2012. – С. 188–194.
- Писаревский Н.П.** Гелон Геродота. Элзинский город в стране будинов: исследование по этнической предьстории населения Среднего Дона и степи и лесостепи Восточной Европы скифского времени. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2010.
- Плешиненко А.Г.** Работа Б.И. Гракова на Бельском городище // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции. – Харьков, 2012. – С. 32–33.
- Приймак В.В.** Вступ // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – Полтава, 2010. – С. 4–8.
- Приймак В.В.** Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи // Старожитності Лівобережної

- го Поддипров'я – 2013: збірник наукових праць. – Київ-Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2013. – С. 42–50.
- Приймак В.В., Коротя О.В.** Поселення басейну р. Грунь-Ташань // Старожитності Лівобережного Поддипров'я: Збірник наукових праць і матеріалів Х науково-практичного семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології". – Київ-Полтава, 2010. – С. 105–107.
- Приймак В.В., Коротя О.В., Овчаренко М.І. та інші.** Розвідки в окрузі Більського городища // Феномен Більського городища – 2014. – Київ-Полтава, 2014. – С. 108–111.
- Приймак В.В., Овчаренко М.І., Цюмало Л.А. та інші.** Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ-Котельва, 2015. – С. 96–105.
- Пушник Степан.** Гіпотеза Гелона // Вітчизна. – Київ, 1987. – №4. – С. 172–178.
- Радченко О.М., Супруненко О.Б.** Знахідки з округи Глинського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ-Котельва, 2015. – С. 149–159.
- Рибаків Б.** Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Том 1. – Київ, 1949. – С. 21–25.
- Риженко Я.** Полтавський Державний Музей. Історичний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Том 1. – Полтава, 1928. – С. 1–15.
- Роздобудько М.В.** "Зміюві" вали Переяславщини // Переяслав у віках. – Київ: Світ успіху, 2007. – С. 54–58.
- Роздобудько М.В., Тетеря Д.А.** До питання про так зване Каратувльське городище // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 233–234.
- Роздобудько М.В., Тетеря Д.А.** Матеріали до датування переяславських "зміювих" валів // Археологія. – Київ, 1997. – №3. – С. 139–141.
- Ролле Р., Орлюк М., Романець А., Ульрих Б., Цольнер Х.** Археологічні дослідження Більського городища та його округи // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 19–32.
- Ролле Р., Херц В.** Исследования в урочище "Царина Могила" // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 94–95.
- Русяева А.С.** Проникновение эллинов на территорию Украинской Лесостепи в архаическое время (к постановке проблемы) // Вестник древней истории. – Москва, 1999. – №4. – С. 84–97.
- Самоквасов Д.Я.** Материалы по археологии Полтавской губернии. Выписки из дел, пополненные сведениями из архива П.С. Уваровой //

- Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Москва, 1906. – Выпуск I. – С. 109–120.
- Самоквасов Д.Я.** Сведения об археологических находках в Полтавской губ., извлеченные из дел Императорской Археологической комиссии последних лет // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Москва, 1906. – Выпуск I. – С. 121–126.
- Самсонова О.И.** Сокращенный вариант описи архива В.А.Городцова // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1988. – Выпуск 68. Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. – С. 63–73.
- Сапегін С.В.** Городцов В.О. та дослідження пам'яток селітрового виробництва на Більському городищі // Проблеми історії та археології України. – Харків, 2003. – С. 47–49.
- Скирда В.В., Скирда І.М.** Дослідження В.О. Городцова на території сучасної України // Проблеми історії та археології України: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції. – Харків, 2012. – С. 96–97.
- Скирда В.В., Скирда І.М.** Дослідження В.О. Городцова на Харківщині // Древности 2012: Харьковской историко-археологический ежегодник. – Выпуск 11. – Харьков, 2012. – С. 339–344.
- Скирда В.В., Шрамко І. Б.** Археологічна наука в Харківському університеті // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – №1145. – Серія "Історія". Випуск 50. – Харків, 2015. – С. 8–26.
- Скорий С.А.** Лісоострова Скіфія // Золото степу. Археологія України. – Київ-Шлезвіг, 1991. – С. 79–84.
- Скорий С.А., Каравайко Д.В.** Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1-2 (23-24). – Полтава, 2008. – С. 117–124.
- Скорий С.А., Супруненко О.Б., Приймак В.В., Корота О.В.** До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища // Археологія. – Київ, 2008. – №3. – С. 102–105.
- Скорий С.А.** Племена Восточноєвропейской Лесостепи в скифское время // Великая Скифия. – Киев-Запорожье, 2002. – С. 67–76.
- Скорий С.А.** Племена скифской эпохи в Восточноєвропейской Лесостепи // Кузык Б.Н., Яковед Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. – Том IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. – Москва: Институт экономических стратегий, 2008. – С. 47–64.

- Скорый С.А.** Селище в урочище Лисовий Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999–2001 и 2004 гг.) // *Revista arheologica*. – Кишинев, 2008. – Serie noua. – Vol. IV. – Nr.1. – С. 146–179.
- Скорый С.А.** Селище в урочище Лисовий Кут на Большом укреплении Бельского городища (исследования 1999–2001, 2004 гг.) // *Ранній залізний вік Європі: До 100-річчя від дня народження О.І. Тереновська*. – Київ, 2007. – С. 138–140.
- Скорый С.А.** Скифская усадьба в Причерноморской лесостепи // *Stratum plus 2001–2002*. – Кишинев-Бухарест-Санкт-Петербург-Одесса, 2004. – №3. – С. 263–292.
- Скорый С.А.** Скифы Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – Киев, 2003.
- Скорый С.А., Алексеев А.Ю., Яблонский Л.Т.** К юбилею Бориса Андреевича Шрамко // *Российская археология*. – Москва, 2011. – №3. – С. 185–187.
- Скорый С.А., Каравайко Д.В.** Новое о селитроварении в Украине // *Stratum plus : Культурная антропология и археология*. – №5. 2005–2009. Русское время. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2009. – С. 311–326.
- Скорый С.А., Каравайко Д.В.** Селитроваренные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища // *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. – Київ, 2012. – С. 81–85.
- Славин Л.** Научная конференция археологов, изучающих историю Украины в скифо-сарматский период // *Вестник древней истории*. – Москва-Ленинград, 1940. – №1. – С. 200–207.
- Словник гідронімів України**. – Київ: Наукова думка, 1979.
- Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // *Полтавський археологічний збірник*. – Число третє. – Полтава, 1995. – С. 87–92.
- Стрижак О.С.** Назви річок Полтавщини. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1963.
- Студизская С.В.** Государственный Исторический музей и В.А. Городцов // *Труды Государственного Исторического музея*. – Выпуск 68. Наследие В.А. Городцова и проблемы современной археологии. – Москва, 1988. – С. 5–13.
- Супруненко О.Б.** Культові і поховальні об'єкти на пізньоскифському поселенні в ур. "Поле 2-ї бригади" // *Археологічні дослідження Більського городища* – 2013. – Київ-Котельва, 2014. – С. 65–82.

- Супруненко О.Б.** Десять років діяльності Полтавського Центру археології // Історична пам'ять. – Полтава, 2003. – №1-2. – С. 120–127.
- Супруненко О.Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. – Київ-Полтава: Видавництво ІІІ "Тротекс", ВЦ "Археологія", 2007.
- Супруненко О.Б.** Котелевське городище у Середньому Поворсклі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Випуск XV. – С. 251–257.
- Супруненко О.Б.** Наукова концепція археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу" // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 383–390.
- Супруненко О.Б.** Пам'ятки археології Полтавщини в матеріалах Докучаєвської експедиції 1888–1890 рр. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1-2. – Полтава, 1998. – С. 107–111.
- Супруненко О.Б.** Перше десятиріччя діяльності Полтавського центру археології // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми, 2003. – С. 60–69.
- Супруненко О.Б.** Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // Полтавський археологічний збірник. – Число 3. – Полтава, 1995. – С. 229–231.
- Супруненко О.Б.** Про "Південний" вал на території Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 2. – Полтава, 2001. – С. 72–77.
- Супруненко О.Б.** Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – Київ, 2013. – С. 278–280.
- Супруненко О.Б.** Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 р. // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – С. 26–35.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Тимощук А.І.** Дослідження на Більському городищі та в його окрузі // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С. 355–359.
- Супруненко О.Б., Скорий С.А., Гавриленко І.М., Корост І.І.** Розвідки на території та в окрузі Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ-Котельва, 2015. – С. 68–95.
- Супруненко О.Б., Скорий С.А., Приймак В.В.** До 100-річчя вивчення Більського городища // Археологія. – Київ, 2007. – №2. – С. 110–113.

- Супруненко О.Б., Скорий С.А., Приймак В.В.** Конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 2 (20). – Полтава, 2006. – С. 3–5; 2–3 с. обкл.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголюк Ю.О.** Селітроварницький стан на Більському городищі. – Київ, 2010.
- [Тахтаї А.]** Археологічна робота Музею в 1926–1927 рр. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Том 1. – С. 283–294.
- Телегін Д.** Рідкісна пам'ятка скіфського мистецтва // Пам'ятки України. – Київ, 1984. – №4 (62). – С. 54.
- Фабриціус І.В.** До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія. – Київ, 1951. – Том 5. – С. 50–80.
- Федоровський О.** Майдани Харківщини та майданові теорії // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – Том 1. – Київ, 1930. – С. 61–90.
- Фіалко Е.Е.** Пам'ятники скіфської епохи Придніпровської терасової Лесостепи. – Киев, 1994.
- Фирсов К.Б.** Матеріали Бельського городища і його округи в зібранні і експозиціях Государственного Исторического Музея // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 55–59.
- Фіалко О.С., Болтрик Ю.В.** Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – Київ, 2003.
- Фуке М.** Про городища скіфської доби на Харківщині // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. – Том 1. – Київ, 1930. – С. 91–112.
- Хохоровски Я., Скорый С.** Оборонительная система Мотронинского городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 1(19). – Полтава, 2006. – С. 74–84.
- Черненко Е., Ролле Р., Скорый С., Герц В., Махортых С., Белозор В.** Раскопки Украинско-немецкой экспедиции на Бельском городище и в его округе // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Київ-Запоріжжя, 2005. – С. 316–317.
- Черненко Е., Ролле Р., Херц В., Скорый С., Махортых С., Белозор В.** Работы на Бельском городище и его округе // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Випуск 6. – Київ, 2004. – С. 342–344.
- Черненко С.В.** Українсько-німецьке археологічне співробітництво // Археологія. – Київ, 1999. – №3. – С. 138–139.
- Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием

- Малой России, на частей коей оное наместничество составлено. – Киев, 1851.
- Шерстюк В.В.** До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: збірник наукових праць. – Київ-Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2013. – С. 19–30.
- Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – Киев: Наукова думка, 1987.
- Шрамко Б.А.** Більське городище на Полтавщині (З історії досліджень найбільшого в Європі поселення скіфського часу) // Народна творчість та етнографія. – Київ, 2003. – №1-2. – С. 83–87.
- Шрамко Б.А.** Возникновение Бельского городища // Древности 1997–1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1999. – С. 50–58.
- Шрамко Б.А.** Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 82–112.
- Шрамко Б.А.** Десяті підсумки досліджень Більського городища // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ: Шлях, 2006. – С. 5–18.
- Шрамко Б.А.** Исследование лесостепной плосы УССР // Археологические открытия 1966 года. – Москва: Наука, 1967. – С. 199–201.
- Шрамко Б.А.** Исследование памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца // Археологические открытия 1967 года. – Москва: Наука, 1968. – С. 209–210.
- Шрамко Б.А.** Исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Выпуск 3. – Киев, 1971. – С. 49–58.
- Шрамко Б.А.** Исследования лесостепной полосы УССР // Археологические открытия 1966 года. – Москва: Наука, 1967. – С. 199–201.
- Шрамко Б.А.** К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии // Проблемы історії та археології України. – Харків, 2003. – С. 49–51.
- Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – Киев: Наукова думка, 1975. – С. 94–132.
- Шрамко Б.А.** Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 42–43.
- Шрамко Б.А.** На захист В.О. Городцова (з приводу публікації П.Я. Гавриша) // Археологія. – Київ, 2006. – №3. – С. 84–86.

- Шрамко Б.А.** Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема // Советская археология. – Москва, 1975. – № 1. – С. 65–85.
- Шрамко Б.А.** Новые исследования Бельского городища // Археологические открытия 1974 года. – Москва: Наука, 1975. – 374–375.
- Шрамко Б.А.** Новые раскопки Гелона // Археологические открытия 1977 года. – Москва: Наука, 1978. – С. 403–404.
- Шрамко Б.А.** Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища // Полтавський археологічний збірник. – Число 3. – Полтава, 1995. – С. 42–49.
- Шрамко Б.А.** Основні підсумки досліджень Більського городища // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2007. – Том ССІІІ. Праці археологічної комісії. – С. 323–334.
- Шрамко Б.А.** Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Число друге. – Полтава, 1994. – С. 195–197, схема.
- Шрамко Б.А.** Підсумки досліджень Більського городища // Археологія. – Київ, 1987. – № 57. – С. 75–81.
- Шрамко Б.А.** Работы на Восточном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 95–96.
- Шрамко Б.А.** Раскопки 1995 г. на Восточном укреплении Бельского городища // Древности-1996; Харьковський історико-археологічний єжегодник. – Харьков, 1997. – С. 155–156.
- Шрамко Б.А.** Раскопки Бельского городища // Археологические открытия 1983 года. – Москва: Наука, 1985. – С. 375–376.
- Шрамко Б.А.** Раскопки В.А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 29–54.
- Шрамко Б.А.** Раскопки Гелона // Археологические открытия 1982 года. – Москва: Наука, 1984. – С. 344–345.
- Шрамко Б.А.** Раскопки Гелона // Археологические открытия 1985 года. – Москва: Наука, 1987. – С. 439–440.
- Шрамко Б.А.** Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 218–230.
- Шрамко И. Б.** Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // Полтавський археологічний збірник. – Число 3. – Полтава, 1995. – С. 66–71.

- Шрамко И. Б.** Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 30–31.
- Шрамко И. Б.** Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности-1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 190–191.
- Шрамко И. Б.** Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995–1997 годах // Древности-1997–1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1999. – С. 208–209.
- Шрамко И. Б.** Раскопки Западного укрепления Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1997. – С. 96–97.
- Шрамко И. Б.** Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности-1995: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1995. – С. 174–175.
- Шрамко И.Б.** Бельское городище: основные этапы развития // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции. – Харьков: ООО «ИТМТ», 2010. – С. 38.
- Шрамко И.Б.** Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968). – Санкт-Петербург, 2012. – С. 168–172.
- Шрамко И.Б.** Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні. 2008. – Київ, 2009. – С. 323–324.
- Шрамко И.Б.** Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // Полтавский археологичний збірник. – Число 3. – Полтава, 1995. – С. 66–71.
- Шрамко И.Б.** Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 30–31.
- Шрамко И.Б.** Новые данные о наземных жилищах у населения Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху // Древности-2005: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2005. – С. 24–34.
- Шрамко И.Б.** Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности-1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 190–191.

- Шрамко І.Б.** Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні 2009 року. – Київ, Лув'к, 2010. – С. 479–481.
- Шрамко І.Б.** Раскопки Западного укрепления Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – Київ, 1993. – С. 96–97.
- Шрамко І.Б.** Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности 1995: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1995. – С. 174–175.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Работы на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – Київ-Полтава, 2011. – С. 384–385.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Работы на Западном укреплении Бельского городища // Археологічні дослідження в Україні – 2011. – Київ, 2012. – С. 391.
- Шрамко І.Б.** Дослідження Західного укріплення Більського городища на ділянці розкопу 2 // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – Київ-Котельва, 2015. – С. 18–34.
- Шрамко І.Б.** Ранній період в історії геродотовського Гелону (за матеріалами розкопок зольника №5) // Більське городище та його округу (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ, 2006. – С. 33–56.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Дослідження Більського городища // Археологічні дослідження в Україні – 2013. – Київ, 2014. – С. 225–226.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Дослідження Більського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – Київ-Котельва, 2014. – С. 5–64.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Культівні споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2006. – Число 2 (20). – С. 12–28.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні. 2005–2007. – Київ, Запоріжжя: Дике поле, 2007. – С. 429–431.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 363–365.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Роботи на Більському городищі // Археологічні дослідження в Україні. 2012. – Київ, 2013. – С. 287–288.
- Шрамко І.Б., Задніков С.А.** Розкопки зольника №5 в 2004 р. на Західному укріпленні Більського городища // Археологічні досліджен-

- ня в Україні. 2004–2005. – Київ, Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 58–62.
- Шрамко І.Б., Шрамко Б.А.** Оборонні споруди Великого Більського городища // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава, 1991. – С. 44–50.
- Щавелев С.П.** Историк Русской земли. Жизнь и труды Д.Я. Самоковасова. – Курск: Издательство Курского медицинского университета, 1998.
- Щавелев С.П.** На пути изучения древностей Украины: сотрудничество Д.Я. Самоковасова и Н. е. Макаренко // Полтавський археологічний збірник. – Число третє. – Полтава, 1995. – С. 191–198.
- Щавелев С.П.** Рец.: А.В. Жук. Василий Алексеевич Городцев в ранский период его жизни, службы и научной деятельности. Омск: Изд-во ОмГУ. 2005 // Российская археология. – Москва, 2009. – №1. – С. 184–185.
- Щавелев С.П.** Эпизоды истории русской археологии (к 150-летию со дня рождения Д.Я. Самоковасова) // Российская археология. – Москва, 1993. – №1. – С. 221–235.
- Щавельов С.П.** Д.Я. Самоковасов: заповіт археолога // Археологія. – Київ, 1991. – №1. – С. 98–108.
- Щавельов С.П.** Українська археологія в листуванні Д.Я. Самоковасова // Археологія. – Київ, 1994. – №1. – С. 115–131.
- Щеглов Д.А.** Вопрос об автопсии Геродота в Северном Причерноморье // Вторые Жебелевские чтения: Тезисы докладов научной конференции. – Санкт-Петербург, 1999. – С.46–50.
- Щеглов Д.А.** Три источника скифской географии Геродота // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. – Санкт-Петербург: Издание Государственного Эрмитажа, 2002. – Часть 2. – С. 258–268.
- Яценко А.С.** Археологічна діяльність кафедри географії та антропології при ХНО // Проблеми історії та археології України: Матеріали VIII Міжнародної научної конференції. – Харків, 2012. – С. 97.
- Potapov A.A.** Inkrustierte Keramik von Belsk // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Vol. IV. – Helsinki, 1929. – S. 162–168.
- Rolle R., Murzin V., Šramko B.** Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine): Eine frühe Stadtartige Anlage im Skythischen Landesinnern // Hamdurger Beiträge zur Archäologie. – Mainz, 1996. – B.18/1991. – S. 57–84.
- Scerbakivskij V.** La situation géographique de la ville de Gelone d'Herodote // Biblioteka Prehistoryczna. – Poznan, 1930. – T.1. – P. 265–286.

Науково-популярне видання

ГАВРИШ Петро Якимович

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ (МІСТО ГЕЛОН): РЕАЛІЇ І МІФИ

Історико-археологічне дослідження

Коректура – Жданова-Неділько О.Г.
Комп'ютерне складання та верстання – Дилиновська О.С.

Підписано до друку 04.11.2016 р.
Формат паперу 70×100/16.
Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 19,5. Тираж 300 пр. Зам. № 12586.

Видавець і виготовлювач ТОВ «АСМІ»,
36011, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2.
Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №4420 від 16.10.2012 р

ГАВРИШ Петро Якимович – народився 1956 року в селі Більську на Полтавщині. Випускник історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. З 1983 року до тепер працює викладачем археології і історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, кандидат історичних наук, доцент, обіймає посаду доцента кафедри історії України. Автор понад 80 наукових праць, у тому числі монографії і трьох науково-популярних книг з археології і краєзнавства.

ISBN 978-966-182-426-2

БІЛЬСЬКЕ ГОРДИЩЕ (МІСТО ГЕЛОН):
РЕАЛІЇ І МІФИ

Петро ГАВРИШ